

MEGATREND REVIJA
MEGATREND REVIEW

3/2013

Megatrend univerzitet, Beograd
Megatrend University, Belgrade

MEGATREND REVIJA • MEGATREND REVIEW

No 3/2013

Izdavački savet:
Publishing Council:

Predsednik:
President:
Professor Mića Jovanović, PhD

Članovi iz inostranstva:
International members:

Professor Jean-Jacques CHANARON, PhD – Grenoble Ecole de Management, France
Academician Vlado KAMBOVSKI – Macedonian Academy of Sciences and Arts, Skopje, FYR Macedonia
Professor Žarko LAZAREVIĆ, PhD – Institute for Contemporary History, Ljubljana, Slovenia
Professor Norbert PAP, PhD – University of Pécs, Hungary
Professor Sung Jo PARK, PhD – Free University, Berlin, Germany
Professor Ioan TALPOS, PhD – West University of Timisoara, Romania

Članovi iz Srbije:
Members from Serbia:

Professor Mijat DAMJANOVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade
Professor Oskar KOVAČ, PhD – Megatrend University, Belgrade
Professor Momčilo MILISAVLJEVIĆ, PhD – Retired Professor
Professor Slobodan PAJOVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade
Professor Milan STAMATOVIĆ, PhD – Metropolitan University, Belgrade

Izdavač:
Published by:
Megatrend univerzitet, Beograd

Direktor izdavačke delatnosti:
Publishing director:
Branimir TROŠIĆ

ISSN 1820-3159

UDK / UDC 3

Svi članci su recenzirani od strane dva recenzenta.
All papers have been reviewed by two reviewers.

Adresa redakcije:

Address:
Megatrend revija / Megatrend Review
Goce Delčeva 8, 11070 Novi Beograd,
Srbija
Tel.: (381-11) 220 30 61
Fax: (381-11) 220 30 47

E-mail: imilutinovic@megatrend.edu.rs
www.megatrendreview.com

Redakcija
Editorial board

Glavni urednik:
Editor-in-chief:
Professor Boris KRIVOKAPIĆ, PhD

Članovi iz inostranstva:
International members:

Professor Dragan BOLANČA, PhD – Faculty of Law, University of Split, Croatia
Professor Vladimir DAVIDOV, PhD – Institute for Latin America, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
Professor Vladimir S. KOMISSAROV, PhD – Faculty of Law, Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia
Professor Jana LENGHARTOVÁ, PhD – The University of Economics, Bratislava, Slovakia
Professor Maria DE MONSERRAT LLAIRÓ, PhD – Faculty of Economic Sciences, Buenos Aires University, Argentina
Professor Kevin V. OZGERCIN, PhD – Department of Politics, Economics & Law, The State University of New York, USA
Professor Valeria PERGIGLI, PhD – Faculty of Law, University of Siena, Siena, Italy
Professor Laura RUIZ JIMENEZ, PhD – Institute Hose Ortega y Gasset, Complutense University of Madrid, Spain
Professor Maria Mojca TERČELJ, PhD – Faculty of Humanities, University of Primorska, Koper, Slovenia

Članovi iz Srbije:
Members from Serbia:

Professor Tatjana CVETKOVSKI, PhD – Graduate School of Business Studies, Megatrend University, Belgrade
Professor Neđo DANILOVIĆ, PhD – Graduate School of Law, Public Administration and Security,
Megatrend University, Belgrade
Professor Dragana GNJATOVIĆ, PhD – Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja,
University of Kragujevac
Professor Živko KULIĆ, PhD – Graduate School of Business Studies, Megatrend University, Belgrade
Professor Vladan KUTLEŠIĆ, PhD – Graduate School of Law, Public Administration and Security,
Megatrend University, Belgrade
Professor Ana LANGOVIĆ MILIĆEVIĆ, PhD – Graduate School of Business Studies, Megatrend University, Belgrade
Professor Nataša MILENKOVIĆ, PhD – Graduated School of International Economy, Megatrend University, Belgrade
Professor Sreto NOGO, PhD – Graduate School of Law, Public Administration and Security,
Megatrend University, Belgrade
Professor Vladan PAVLOVIĆ, PhD – Faculty of Economics, Kosovska Mitrovica, University of Priština
Professor Branislav PELEVIĆ, PhD – Graduated School of International Economy, Megatrend University, Belgrade
Professor Beba RAKIĆ, PhD – Graduate School of Business Studies, Megatrend University, Belgrade
Professor Milan ŠKULIĆ, PhD – Faculty of Law, University of Belgrade, Belgrade

Sekretar redakcije i lektor:
Secretary & Serbian language editor:
Irina MILUTINOVIĆ, PhD

Tehnički urednik:
Technical editor:
Ana DOPUĐA

<p>U finansiranju časopisa učestvuje Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. The financing of journal edition has been supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.</p>
--

“Megatrend Review” is registered
as the leading scientific review of national interest (M 51),
by settlement of the Board of Social Sciences,
Ministry of Science of Republic of Serbia, on May 14th, 2009.

* * *

“Megatrend Review” is registered
in The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS)
produced by the London School of Economics and Political Science
since May 17th, 2007.

* * *

“Megatrend Review” is registered and published
in EBSCO's (EBSCO Publishing Inc.) Database "Business Source Complete":
<http://www.ebscohost.com/titleLists/bth-journals.xls>

* * *

“Megatrend Review” is registered
in GESIS "Knowledge Base SSEE", Leibniz Institute for the Social Science:
<http://www.cee-socialscience.net/journals/>

The Library of Congress Catalog

Megatrend review: the international review of applied economics.

LC Control No.: 2007201331

Type of Material: Serial (Periodical)

Uniform Title: Megatrend Revija. English.

Main Title: Megatrend review : the international review of applied economics.

Published/Created: Belgrade : ill. ; 24 cm.

Description: v. : Megatrend University of Applied Sciences, [2004]-
Year 1, no. 1 ('04)-

ISSN: 1820-4570

CALL NUMBER: HB1 .M44

CIP – Каталогизacija y publikaciji

Народна библиотека Србије, Београд

3

MEGATREND revija = Megatrend review / glavni urednik = editor-in-chief
Boris Krivokapić. - God. 1, br. 1 (2004)- . - Beograd (Goce Delčeva 8) :

Megatrend univerzitet, 2004- . - 24 cm

Tromesečno. - Nasl. i tekst na srp. i engl. jeziku. - Od br. 3 (2012) preuzima:

Megatrend review = ISSN 1820-4570

ISSN 1820-3159 = Megatrend revija

COBISS.SR-ID 116780812

Sadržaj

Contents

MEĐUNARODNI ODNOSI – INTERNATIONAL RELATIONS

PROF. DR BORIS KRIVOKAPIĆ Fakultet za pravo, javnu upravu i bezbednost, Megatrend univerzitet, Beograd	
POJAM RATA I KLASIFIKACIJE RATOVA	3
DOC. DR BERIŠA HATIDŽA Vojna akademija, Ministarstvo odbrane RS, Beograd	
EKONOMSKI RAT KAO OBLIK RATNOG SUKOBA	31
LIDIJA ČEHULIĆ VUKADINOVIĆ, PhD Faculty of Political Sciences, University of Zagreb Center for international studies, Zagreb, Croatia	
CROATIA'S ENTRY INTO THE EUROPEAN UNION AND PERSPECTIVES OF FURTHER EU ENLARGEMENT TO THE WESTERN BALKANS	49

BEZBEDNOST – SECURITY

PROFESSOR NEĐO DANILOVIĆ, PhD Faculty of Law, Public Administration and Security, Megatrend University, Belgrade	
PROFESSOR DRAGAN MANOJLOVIĆ, PhD Faculty of Law, Public Administration and Security, Megatrend University, Belgrade	
CRIMINOLOGY AND VICTIMOLOGY TYPOLOGY ASPECTS OF TERRORISM	65
DR MILE RAKIĆ, VIŠI NAUČNI SARADNIK Institut za političke studije u Beogradu	
PROF. DR LJUBO PEJANOVIĆ Visoka škole za pravne i poslovne studije, Novi Sad	
NOVA DIMENZIJA UGROŽAVANJA KAPACITETA BEZBEDNOSTI DRŽAVE	93

MARKETING – MARKETING

PROFESSOR MILIVOJE PAVLOVIĆ, PhD Faculty of Culture and Media, Megatrend University, Belgrade	
CREATIVE INDUSTRIES TRENDS: SEDUCTION BY ADVERTISEMENT TEXT	113
DOC. DR ĐURĐICA VUKAJLOVIĆ Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu	
LJUBIŠA STAMATOVIĆ Beogradska bankarska akademija – Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, Univerzitet Union, Beograd	
PREDUZETNIČKI MARKETING U FUNKCIJI ODRŽIVOG RAZVOJA	123

EKONOMIJA – ECONOMICS

MICHELE SAMUELE BORGIA THE SOCIAL REPORT AS A TOOL OF ETHICAL GOVERNANCE IN COOPERATIVE BANKING	139
---	------------

PROF. DR VESNA M. MILANOVIĆ
Fakultet za međunarodnu ekonomiju, Megatrend univerzitet, Beograd

ANDREA D. BUČALINA, DOKTORAND Fakultet za poslovne studije, Megatrend univerzitet, Beograd TEORIJSKI ASPEKT RAZVOJA KONCEPTA „DRUŠTVENO ODGOVORNO POSLOVANJE“	155
--	------------

MENADŽMENT – MANAGEMENT

PROF. DR DRAGAN NIKODIJEVIĆ Fakultet za kulturu i medije, Megatrend univerzitet, Beograd POSLUŠNOST AUTORITETU – VREME SLABLJENJA STOŽERNOG PRINCIPA INDUSTRIJSKOG MENADŽMENTA	181
---	------------

PRAVO – LAW

PROF. DR MILAN POČUČA Pravni fakultet Univerziteta Privredna akademija Novi Sad NASLEDNOPRAVNI POLOŽAJ BRAČNOG DRUGA	197
ŽELJKO MIRKOV, DIPL. PRAVNIK - MASTER Osnovno javno tužilaštvo u Kikindi ISKAZ OKRIVLJENOG KAO DOKAZNO SREDSTVO U KRIVIČNOM POSTUPKU	215

INFORMACIONO DRUŠTVO – INFORMATION SOCIETY

PROFESSOR DRAGAN RANDJELOVIĆ, PHD Academy of Criminology and Police Studies, Belgrade INNOVATIVE WEB BASED SUPPORT FOR E-GOVERNANCE IN SOCIOLOGICAL, ECONOMICAL AND BIOLOGICAL SYSTEMS	231
---	------------

SAOPŠTENJA – LEGAL OPINION

PROF. DR VLADAN KUTLEŠIĆ Fakultet za pravo, javnu upravu i bezbednost, Megatrend univerzitet, Beograd NEKA PITANJA USTAVNOSTI STATUTA AP VOJVODINE	247
---	------------

POJAM RATA I KLASIFIKACIJE RATOVA

Rad ima kratak uvod i dva osnovna dela. U uvodu autor primećuje da pojam rata i klasifikacije ratova spadaju u teme koje su dosta obrađene u nauci međunarodnog prava, vojnoj i drugim nauka, ali da ima puno razloga za povremeno vraćanje ovoj temi.

U prvom delu pisac se bavi pojmom rata. On daje određenje rata u širem i u užem smislu i ukazuje na donekle različite nazive te pojave („rat“ odn. „oružani sukob“). Zatim daje kratak osvrt na ratove kroz istoriju, navodeći najvažnije podatke o broju ratova, žrtvama i drugo.

Drugi deo je centralni deo rada. Polazeći od različitih kriterijuma, tu autor daje desetak različitih klasifikacija ratova, osvrćući se posebno na međunarodne i građanske ratove; konvencionalne i nekonvencionalne ratove; lokalne, regionalne i svetske ratove; agresorske i odbrambene (oslobodilačke) ratove); ofanzivne i defanzivne ratove; ograničene ratove, ratove sa ograničenim ciljem i totalni rat; pravedne i nepravedne ratove; kopnene, pomorske, vazdušne i kosmički rat, i posebne vrste ratova – verski i etnički; hladni, specijalni i, uz sve ograde, carinski i ekonomski. U okviru pojedinih kategorija pisac vrši dalje podele, pa tako u okviru nekonvencionalnih ratova izdvaja gerilski, asimetrični, ekološki i ABH rat; u okviru specijalnog rata – psihološki, medijski i informacioni rat, i tako dalje. Baveći se pojedinim vrstama ratova, autor definiše određene pojmove, navodi brojne primere i druge relevantne podatke.

Na samom kraju rada autor još jednom primećuje da je rat jedna od najužasnijih, najdramatičnijih, ali i najsloženijih društvenih pojava. Mada u prvi plan uvek padaju oružane operacije, jer to i jeste ono što ga obeležava, rat ima i čitav niz drugih dimenzija – pravnu, psihološku, sociološku, socijalnu, ekonomsku, kulturološku, i druge. Stoga se o njemu može govoriti iz raznih uglova, kao što se, s druge strane, mogu identifikovati i razne vrste ratova, i to ne samo u čisto vojnom smislu.

Završna poruka autora je da, premda su Poveljom UN i čitavim savremenim međunarodnim pravom, zabranjeni ne samo rat već i svaka upotreba sile, pa čak i pretnja da silom, ratovi su, nažalost, realnost i u XXI veku. To znači da ovu pojavu i dalje treba proučavati i to sa raznih aspekata.

Ključne reči: međunarodni odnosi, rat, međunarodno pravo

---

* Prof. dr Boris Krivokapić, redovni profesor Fakulteta za pravo, javnu upravu i bezbednost, Megatrend univerzitet, Beograd, e-mail: krivokapicboris@yahoo.com

Pojam rata i klasifikacije ratova spadaju u teme koje su dosta obrađene u nauci međunarodnog prava, u vojnoj i nekim drugim naukama.¹ Ipak, čini da su poslednjih godina uslovno rečeno ova pitanja prilično potisnuta nekim drugim, naoko aktuelnijim temama.²

Međutim, rat ili oružani sukobi su, nažalost, realnost sveta u kojem živimo, a po svoj prilici će tako biti još dugo. To znači da je ovoj temi potrebno povremeno vraćati se čak i onda kada suštinski i nema nekih revolucionarnih prodora ni u praksi, ni na naučnom polju. Konačno, svaki rad nosi autorski pečat, svaki pisac problem gleda iz svog ugla.

Navedeni argumenti i jesu razlozi zbog kojih smo se odlučili da damo svoje viđenje ovog pitanja.

1. Pojam rata

1.Pojam. - Rat ili oružani sukob među državama je jedna od najsloženijih i najosetljivijih društvenih pojava. Stoga ne čudi što on, i pored mnogobrojnih pokušaja preciznog određenja, spada u pojave za koje se može reći da izmiču preciznom definisanju. Uslovno možemo govoriti o ratu u širem i u užem (osnovnom) smislu.

¹ Mnogobrojna dela svedoče tome da se fenomenu rata može pristupiti sa vrlo različitih pozicija. Uopredi: Стояновъ А.Н.: Очерки истории и догматики международного права, Харьков 1875, 604-611; Petrović Nastas: *O ratu i ratnom pravu*, Beograd 1876, 13-17; Rivijer Alfons: *Osnovi međunarodnoga prava*, knjiga druga, Beograd 1898, 213-219; Листъ Франц: *Международное право*, Рига 1923, 377-383; Moa Marsel: *Osnovni pojmovi međunarodnog javnog prava*, Beograd 1925, 265-268; Radojković Miloš M.: *Rat i mrđunarodno pravo*, Beograd 1947, 24-28, 32-34; Gažević Nikola (gl. ur.): *Vojna enciklopedija*, tom 7, Beograd 1974, 746-756; Andrassy Juraj: *Međunarodno pravo*, Zagreb 1978, 563-566; Perazić Gavro Đ.: *Međunarodno ratno pravo*, Beograd 1986, 37-41; Gliksmann Andre: *Govor rata*, Beograd 1991, 91-110; Greenwood Christopher: „Scope of Application of Humanitarian Law“, 201-213, in Fleck Dieter (ed.): *The Handbook of Humanitarian Law in Armed Conflict*, Oxford University Press 1995; Best Geoffrey: *War and Law since 1945*, Oxford 1997, 3-10; Cassese Antonio: *International Law*, Oxford University Press 2001, 325-326; Stokić Stanojlo: *Rat i ratovanje*, Beograd 2004 (reprint izdanja iz 1885), 1-18; Janković Branimir, Radivojević Zoran: *Međunarodno javno pravo*, Niš 2005, 416; Vučinić Zoran: *Međunarodna razno i humanitarno pravo*, Beograd 2006, 52-55; Kreća Milenko: *Međunarodno javno pravo*, Beograd 2010, 731-732; Avramov Smilja: *Međunarodno javno pravo*, Beograd 2011, 637-648.

² Zanimljivo je primetiti da mnogi autori, baveći se ratnim i humanitarnim pravom, izbegavaju da bliže odrede šta zapravo imaju u vidu pod ratom. Tako npr.: Shaw Malcolm N.: *International Law*, Cambridge 2003, 1013-1081; Бекашев К.А. (отв. ред.): *Международное публичное право*, Москва 2009, 846-879; Etinski Rodoljub: *Međunarodno javno pravo*, Beograd 2010, 585-606; Henderson Conway W.: *Understanding International Law*, Wiley-Blackwell 2010, 211-245; Jončić Vladan: *Međunarodno humanitarno pravo*, Beograd 2010; Scott Shirley V.: *International Law in World Politics*, London 2010, 289-297.

U širem značenju, pojam rata obuhvata pored oružanih sukoba između država i ozbiljne oružane sukobe unutar granica jedne zemlje (narodnooslobodilački odn. antikolonijalni rat, građanski rat i sl.), naročito ako su u njih na neki način upletene i strane sile.

Ipak, sem ako se drugačije posebno ne naglasi, rat se obično shvata u svom užem značenju, što znači kao oružani sukob dveju ili više država, radi nasilnog ostvarenja političkog ili drugog interesa – uništenja protivnika, nametanja određenog društvenog uređenja ili oblika vladavine, zauzimanja teritorije, otmice nekog važnog dobra, i tako dalje.³

Iako je bilo raznih pokušaja da se ovako shvaćeni ratovi bliže definišu, pa čak i upotrebom određenih numeričkih pokazatelja (npr. neki smatraju da se ratom može nazvati samo onaj oružani sukob u kome pogine bar 5.000 vojnika), niti postoji, niti je moguća opšteprihvaćena definicija koja bi bila dovoljno precizna, a opet primenjiva za sve slučajeve.⁴ Naročito veliki problem predstavlja razgraničenje rata od onih oružanih sukoba država koji iz nekog razloga to nisu (granični incident, manji okršaj ratnih brodova ili vazduhoplova i sl.). Nije redak slučaj da suprotstavljene strane isti sukob označavaju svaka na svoj način – jedna kao rat, a druga kao nešto drugo (humanitarnu intervenciju, kampanju i sl.).

Iako se podaci, zavisno od izvora, razlikuju (što ne treba da čudi, jer je ove pojave teško u potpunosti pratiti i dokumentovati, posebno kada je reč o broju žrtava), rat je jedno od najgorih zala koja mogu da zadese čoveka, a za koje je isključivi krivac upravo on. Uz rat idu i ostale nedaće – ratni zločini, glad, bolesti, uništenje prirode, drastičan pad standarda i drugo.

2.Naziv. Danas se umesto termina „rat“ često koristi izraz „oružani sukob“, a zaraćene strane nazivaju stranama u sukobu. Novi termini su nešto šireg značenja i teže da obuhvate, ne samo klasične ratove, već i razne druge oružane sukobe (antikolonijalna borba, građanski rat, okršaji niskog intenziteta i sl.) i da samim tim istaknu da se i na njih primenjuju norme međunarodnog ratnog i humanitarnog prava (o zaštiti žrtava rata, o zabrani određenih sredstava i metoda ratovanja i dr.).

3.Ratovi kroz istoriju. - Mada se procene donekle razlikuju, smatra se da je samo od 3.600 g. pre n.e. do danas, čovečanstvo imalo jedva 300 godina mira i čak 5.600 godina ratova. Za tih 5.600 godina na našoj planeti vođeno je više od 14.500 velikih i malih ratova, koji su, veruje se, odneli 3,5 milijardi ljudskih živo-

³ Sam po sebi nameće se primer Trojanskog rata, zvanično vođenog zbog povraćaja lepe Jelene, ali zapravo radi pljačke i vojnopoličke prevlasti u tom delu sveta.

⁴ I danas je čuvena krilatica nemačkog generala i stratega Klauzevica iz njegove posthumno objavljene knjige *O ratu* (1833) o tome da: „Rat nije ništa drugo do državna politika nastavljena drugim sredstvima.“ Cinično, ali jednim delom i istinito, na to je odgovorio kineski državnik Džu Enlaj, više od sto godina kasnije (1954): „Diplomatija je produžetak rata drugim sredstvima.“

ta.⁵ što znači u proseku približno 2,5 godišnje.⁶ To jasno govori da je ljudski rod sklon da rešava sporove ognjem i mačem.⁷

U vezi sa izloženim brojkama treba dodati da te statistike, i pored sveg truda, nisu mogle da obuhvate sve ratove iz prošlosti (ratovi se vode ne samo poslednjih 5.600, već najmanje oko 10.000 godina; o mnogima se malo zna, posebno onima iz daleke prošlosti), a u našem nesigurnom svetu, opterećenom nizom lokalnih oružanih sukoba, lista sukoba i njihovih žrtava se iz godine u godinu uvećava.

Obično se smatra da su najkrvaviji ratovi u istoriji bili Prvi (oko 10 miliona poginulih uz još oko 10 miliona umrlih od bolesti i gladi) i Drugi svetski rat (60–70 miliona mrtvih). Međutim, i ranije su vođeni ratovi koji su imali izuzetno veliki broj žrtava. Neke procene govore da je mongolski pohod u XIII v. odneo čak 30–60 miliona ljudskih života.

4. Dužina trajanja rata. - Nema pravila o dužini trajanja ratova. Pojedini su trajali vekovima, drugi ni čitav sat.

U nekim slučajevima u pitanju je samo privid, zato što je npr. izvršena objava rata (pri čemu zapravo i nije bilo pravih okršaja), a zatim iz raznih razloga (ponekad i zato što se sasvim zaboravilo na formalno ratno stanje između dve strane) nije došlo do zaključenja ugovora o miru.⁸ Međutim, bilo je i ratova koji su zaista veoma dugo trajali i prouzrokovali ogromne žrtve. Dobri primeri su Arauko rat (1536–1881) koji se vodio između kolonijalne Španije i naroda Mapuča na tlu današnjeg Čilea,⁹ Stogodišnji rat, između Engleske i Francuske (1337–1453) i Tridesetogodišnji rat (1618–1648) koji je bio jedan od najsmrtonosnijih ratova u istoriji (sa skoro 10 miliona žrtava u pravom smislu reči opustošio je tadašnju Evropu).¹⁰

⁵ Beer Francis A.: *Peace Against War*, San Francisco 1981, 20; navedeno prema: Henderson Conway W.: *ibid.*, 212.

⁶ Prema istraživanjima Instituta za mir u Stokholmu, u periodu 1945–1979. (u vreme kada je Poveljom UN i čitavim međunarodnim pravom rat bio zabranjen kao sredstvo rešavanja sporova) na raznim stranama sveta bilo je u proseku 12 oružanih sukoba godišnje, a za sve to vreme apsolutni mir je trajao najduže 26 dana.

⁷ Samo SAD su i to samo u XX veku na razne načine bile angažovane u više od 230 većih ili manjih oružanih sukoba.

⁸ Tako je npr. Peloponeski rat između Deloske (Sparta i njeni saveznici) i Peloponeske simahije (Atina i njeni saveznici) faktički završen 404. pre n. e., a zvanično, mir je potpisan tek 1994 – posle skoro 2.400 godina. Poznati primer je i rat između Crne Gore i Japana, koji je počeo tako što je 1904. u vreme rusko-japanskog rata (1904–1905) Crna Gora kao tradicionalni saveznik Rusije objavila rat Japanu. Ovaj rat formalno je završen 2006. istovremeno s japanskim priznanjem Crne Gore kao suverene države.

⁹ Koštao je života približno 40.000 Španaca i 60.000 njihovih saveznika iz redova Indijanaca, uz još 90.000 mrtvih na strani naroda Mapuča.

¹⁰ Veruje se da je samo u nemačkim zemljama, od rata i bolesti koje su ga pratile stradalo oko 6 miliona ljudi ili 25–40% stanovništva. Žrtve su, razume se, bile neravnomerno raspoređene, tako da su na nekim područjima dostigle čitave tri četvrtine stanovništva. Velike gubitke imale su i druge zemlje – u Češkoj je npr. stradala jedna trećina stanovnika. Razume se, ovim podacima treba pristupati sa puno rezervi. Pre svega, u to doba nije bilo

Najkraćim u istoriji smatra se Englesko-zanzibarski rat (1896), koji je izbio zbog toga što je posle smrti sultana vlast u Zanzibaru preuzeo Halid bin Bargaš, čovek koji nije bio po volji Velike Britanije. Zanzibar je kapitulirao nakon samo 38 minuta, koliko je zapravo trajala kanonada sa britanskih brodova. Zanzibar je imao približno 500 poginulih, dok Britanci nisu imali žrtava. Ne samo da su Britanci uspeli u nasilnoj smeni lokalne vlasti, već su Zanzibaru nametnuli obavezu da plati granate kojima je gađan!

U naše vreme kada je ratna tehnika sve ubojitija, i rat koji traje srazmerno kratko može da ima za posledicu velike žrtve i razaranja, kao što u nekim slučajevima rat koji traje srazmerno dugo (npr. godinu ili više dana) ne mora obavezno da bude i intenzivan i da ima posledice srazmerne svojoj dužini.

2. Najvažnije klasifikacije ratova

U zavisnosti od odabranog kriterijuma, ratovi se, kao složene društvene pojave, mogu podeliti na više načina. Neke od najčešćih podela su s obzirom na karakter (međunarodni ili unutrašnji), vrstu sredstava i metoda ratovanja, broj uključenih strana, i druge.¹¹

2.1. Međunarodni i građanski ratovi

1.Osnov podele. - Međunarodni ili ratovi u užem smislu su oružani sukobi između dve ili više država. U širem smislu u ratove se, pored međunarodnih, ubrajaju i građanski ratovi.

Najkraće rečeno, građanski rat je oružani sukob većih razmera koji se iz nekog razloga (zbog verske ili etničke netrpeljivosti, radi obaranja jednog i uspostavljanja drugog režima i sl.) vodi unutar neke države između njenih državljana (građana). Pošto se vodi u granicama jedne zemlje, naziva se i unutrašnjim ratom.

Građanski ratovi prate čovečanstvo još od prvih organizovanih društvenih zajednica. U antičkim državama se tako mogu okvalifikovati sukobi između vladajuće klase i robova,¹² krvavi unutrašnji sukobi u borbi za vlast koji su vođeni između velikih političkih grupa unutar vladajuće klase, kao i ratovi između vladajućih i potčinjenih naroda. U osnovi, po mnogo čemu slične vrste građanskih

---

popisa stanovništva, pa ni evidencije živih i mrtvih, tako da se može govoriti samo o procenama, a one su uvek više ili manje sporne. Ipak, sasvim je jasno da su te žrtve bile užasne i po svojoj apsolutnoj veličini i, još više, u relativnom smislu, posebno na određenim teritorijama.

¹¹ Za nešto drugačije, a u nekim slučajevima i bitno drugačije podele vidi: Стояновъ А.Н.: *ibid.*, 604-611; Petrović Nastas: *ibid.*, 14-17; Stokić Stanojlo: *ibid.*, 8-11; Rivijer Alfons: *ibid.*, 215-219; Radojković Miloš M.: *ibid.*, 32-34; Perazić Gavro Đ.: *ibid.*, 39-43; Cassese Antonio: *ibid.*, 325-326; Avramov Smilja: *ibid.*, 645-648.

¹² Npr. Spartakov ustanak i rat protiv Rima 73-71. pre n.e.

ratova javljaju se i u srednjem veku i kasnije, sve do danas.¹³ Smatra se da je u periodu 1945–2005. u svetu vođeno više od 200 građanskih ratova. Zapravo, u naše vreme može se приметiti tendencija da je građanskih ratova daleko više nego međunarodnih.¹⁴

Praksa pokazuje da su građanski ratovi naročito surovi i praćeni nemilosrdnim obračunima sukobljenih strana.¹⁵

2.2. Konvencionalni i nekonvencionalni ratovi

Konvencionalnim ratom naziva se sukob koji se vodi klasičnim (konvencionalnim) oružjem i uobičajenim (konvencionalnim) načinima ratovanja, bez upotrebe ili bar bez šire upotrebe oružja za masovno uništenje. Svi ratovi novijeg doba, pa i oba svetska rata (izuzev upotrebe bojnih otrova u Prvom svetskom ratu i bacanja atomskih bombi na Japan u Drugom svetskom ratu), imaju dominantna obeležja konvencionalnih ratova.¹⁶

¹³ Najpoznatiji građanski ratovi u novijoj istoriji bili su: u Engleskoj (1639–1652), SAD (1861–1865), Rusiji (1917–1921), Kini (1928–1937; 1945–1949), Španiji (1936–1939), Grčkoj (1946–1949) i dr., a u savremeno doba, u: Sudanu (1955–1972, 1983–2005), Nigeriji (1967–1970), Angoli (1974–1989, 1995–2002), Kampučiji (Kambodži, 1978–1993, 1997–1998), Nikaragvi (1979–1989), Šri Lanki (1983–2009), Avganistanu (1992–2001), Ruandi (1990–1994), DR Kongu (1996–1997, 1998–2003), Iraku (2006–2007), Libiji (2011), Siriji (2011–) i dr. Građanski ratovi vođeni su i u Jugoslaviji, za vreme Drugog svetskog rata (1941–1945) i tokom raspada bivše SFR Jugoslavije (1991–1995).

¹⁴ Istini za volju, mnogi od njih su isprovocirani i pomognuti spolja – velike sile vrlo dobro znaju da određene svoje ciljeve mogu jednostavnije i za sebe bezbolnije postići tako što će izazvati razdor i sukobe u nekom društvu, umesto da se same neposredno vojno angažuju. Uostalom od davnina je poznata maksima *Divide et impera* – lat.: podeli (zavadi) pa vladaj. Pripisuje se Filipu II Makedonskom, a kazuje istinu da je lakše upravljati ljudima i narodima ako se među njima (posebno, unutar države) izazove neprijateljstvo i nepoverenje. Ovog principa držali su se i Rimljani (pored ostalih, Julije Cezar) i mnogi drugi osvajači tokom istorije, sve do novijeg vremena.

¹⁵ Smatra se da je građanski rat u Rusiji (1917–1922) odneo približno 15 ljudskih života; u građanskom ratu u Španiji (1936–1939) poginulo je milion ljudi, a veruje se da ih je isto toliko stradalo kasnije u obračunu Frankovog režima sa neistomišljenicima; u građanskom ratu u Kini (1928–1949) stradalo je između 1,3 mil. i 6,1 mil. ljudi (ne računajući žrtve Drugog svetskog rata). Među najkrvavijim savremenim građanskim ratovima je rat u DR Kongo (1998–2003), u kojem je u borbama, i usled humanitarne krize koja je usledila, život izgubilo okvirno 5,4 mil. ljudi. U novije građanske ratove sa milion ili više žrtava spadaju ratovi u Nigeriji (1967–1970), Mozambiku (1976–1993), Avganistanu (od 1979, pa nadalje), Sudanu (1983–2005), Ruandi (1990–1994).

¹⁶ Konvencionalnim se naziva, uslovno rečeno, „klasično“ odn. „obično“ oružje (streljačko oružje, artiljerijska oruđa, tenkovi i sl.), tj. ono oružje čije je dejstvo pre svega mehaničko odn. koje ubija kinetičkom energijom (strela, koplje, metak i sl.) ili hemijskom energijom (bomba, granata i sl.). Po tome se ono razlikuje od novih vrsta oružja koja su plod savremenog naučnotehničkog razvoja, a koja su poznata kao nekonvencionalna oružja, zato što deluju na drugi način (nuklearno, hemijsko, biološko, geofizičko i drugo oružje).

Bliže gledajući, konvencionalni ratovi mogu se dalje podeliti na razne načine. Pored ostalog, deoba se može izvršiti i s obzirom na preovlađujući način vođenja ratnih dejstava, pa se tako govori o frontalnom, pozicijskom, rovovskom, manevarskom, „munjevitom“ (blickrig), minskom, podmorničkom, krstaričkom i drugom ratu.¹⁷

Za razliku od toga, nekonvencionalni ratovi se najopštije mogu odrediti kao nastojanje da se pobedi upotrebom posebnih metoda i sredstava borbe, uključujući i oružja za masovno uništenje. Bliže gledajući, dalje se dele na gerilske, psihološke, biološke, hemijske, kosmičke, nuklearne itd. Ovdje će ukratko biti reči o samo nekim od vidova nekonvencionalnih ratova.

1. Gerilski (partizanski rat). – Tako se naziva način vođenja vojnih operacija koji se sastoji u iznenadnim udarima i brzom povlačenju uglavnom malih i lako naoružanih, ali zato dovoljno snažnih i veoma pokretljivih jedinica. Karakterišu ga izbegavanje frontalnog sukoba; oslanjanje na prednosti koje pruža dobro poznavanje terena; vešto korišćenje zaseda, prepada, diverzija i slično. Po pravilu se odvija u pozadini neprijatelja ili na okupiranoj teritoriji i najčešće nema za cilj osvajanje i čuvanje teritorije, već stalni pritisak na neprijatelja radi njegove demoralizacije i dezorganizacije.

Prvi podaci o ovom načinu ratovanja sežu u daleku prošlost. To je i razumljivo, pošto se on nužno javlja već od pojave samog rata, kao prirodan i u većini slučajeva jedini mogući način oružanog otpora znatno jačem osvajaču, protiv koga bi direktan okršaj značio sigurnu propast. Među primerima partizanskog načina ratovanja drevnih naroda poznati su odbrambeni ratovi Sumeraca protiv Akađana (oko 2300. pre n. e.), Egipćana protiv Hiksa (XVIII–XVI v. pre n. e.), Skita protiv Persijanaca (VI v. pre n. e.), Parćana protiv Rima (u tzv. parćanskim ratovima vođenim od 54. pre n. e. do 218. n. e.), i drugi.

U novije vreme dobre primere predstavljaju borba španskog (1808–1813) i ruskog (1812) naroda protiv Napoleona, borba Meksikanaca u američko-meksičkom ratu (1846–1848), određene operacije snaga Juga u Američkom građanskom ratu (1861–1865), partizanski pokreti u Drugom svetskom ratu (u prvom redu u SSSR-u, Kini i Jugoslaviji), a posle njegovog okončanja, borba mnogih naroda Azije i Afrike za oslobođenje od strane dominacije i kolonijalnog ugnjetavanja (Indonezija, Malezija, Vijetnam, Alžir, Kenija, Angola i dr.). Među najnovije slučajeve spada uspešan otpor avganistanskog naroda raznim stranim zavojevačima.

Partizanski rat može da predstavlja osnovni ili pomoćni vid borbe. U prvom slučaju (kao npr. u okupiranoj Jugoslaviji tokom Drugog svetskog rata) to je jedini ili bar glavni oblik otpora osvajaču. Za razliku od toga, partizanski rat kao pomoćni vid borbe (kao npr. na okupiranim delovima teritorije SSSR-a tokom

¹⁷ Više: Krivokapić Boris: *Enciklopedijski rečnik međunarodnog prava i međunarodnih odnosa*, Beograd 2010, odrednice: „Blickrig“ (str. 112-133), „Frontalni rat“ (str. 290), „Krstarički rat“ (str. 474), „Manevarski rat“ (str. 510-511), „Minski rat“ (str. 587-588), „Podmornički rat“ (str. 775-776), „Pozicijski rat“ (str. 805), „Rat“ (str. 899-901), „Rovovski rat“ (str. 947) i odrednice na koje se u njima upućuje.

Drugog svetskog rata)¹⁸ podrazumeva oružane akcije u pozadini neprijatelja kojima mu se nanose gubici u ljudstvu i sredstvima, prekidaju komunikacije, ruši moral i sl., čime se pruža aktivna pomoć glavnini sopstvenih trupa koje na drugom mestu vode klasičan, konvencionalni rat. U ovom slučaju jedinice koje vode partizanski rat mogu biti sastavljene od lokalnog stanovništva, od zaostalih redovnih jedinica ili od trupa koje su specijalno padobranskim desantom ili na druge načine ubačene u neprijateljsku pozadinu.

2. Asimetrični rat. – Asimetričnim ratom¹⁹ naziva se oružani sukob koji podrazumeva odbijanje načina borbe koji nameće protivnik, a posebno onaj u kojem se uopšte ne koristi ili se ne koristi samo klasični (frontalni) način ratovanja, već se sukobi odvijaju uz široku primenu gerilskog ratovanja, špijunaže, sabotaze, nenasilnog otpora, informatičkog rata, i slično. Oduvek su slabije strane u sukobu iz razumljivih razloga izbegavale čeone sudare i pribegavale alternativnim načinima ratovanja kako bi tim putem parirale protivniku (jer bi otvoreni sukob zbog velike nadmoći neprijatelja značio njihovu sigurnu propast). U današnje vreme, međutim, sve vojske, zavisno od slučaja, koriste razne oblike asimetričnog ratovanja.

3. Ekološki rat. – To je rat koji se vodi prvenstveno na taj način što se uništava životna sredina, u prvom redu ono što je najosetljivije i najneophodnije za normalan život protivnika – izvori pitke vode, vazduh, tlo, i drugo. Može se voditi upotrebom bojnih otrova ili biološkog oružja, u kom slučaju se može

¹⁸ U periodu 1941–1944. na okupiranoj teritoriji Sovjetskog Saveza, u nemačkoj pozadini dejstvovalo je više od 6.000 partizanski jedinica sa približno 1 mil. boraca koji su ubili, ranili ili zarobili 1 mln neprijateljskih vojnika i njihovih pomagača, izbacili iz upotrebe 4.000 tenkova i oklopnih vozila, porušili ili oštetili 1.600 železničkih mostova, izbacili iz šina na hiljade železničkih kompozicija... Više: „Партизанское движение в Великой Отечественной Войне 1941-45“, Большая советская энциклопедия, <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/118753/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5> (19. 9. 2013).

¹⁹ U jednom posebnom značenju, tako se naziva i rat u kojem postoji velika disproporcija između sukobljenih strana (rat velike sile ili vojnog saveza protiv neke male, u vojnom i drugom smislu slabe zemlje).

raditi o podvrsti hemijskog ili biološkog rata.²⁰ Posebnu vrstu predstavlja rat koji bi se vodio promenom životne sredine.²¹

Međutim, moguće je da se upropašćavanje prirode na teritoriji neprijatelja vrši posrednim putem – namernim uništavanjem industrijskih postrojenja, objekata koji sadrže opasne materije (npr. nuklearne elektrane, rafinerije nafte) i sl., što ima za posledicu emitovanje u sredinu raznih vrsta otrova i zagađivača. U tom slučaju može se govoriti o ekološkom ratu u užem smislu.²²

Posebnu podvrstu ovog načina vođenja neprijateljstava predstavlja taktika poznata kao „spržena zemlja“ koja se koristi kako bi se druga strana u sukobu lišila hrane, vode, smeštaja, goriva, sirovina. Snage koje su prinuđene da se

²⁰ Pored ostalog, Amerikanci su u ratu u Vijetnamu koristili agens oranž (*Agent Orange*, jedna vrsta herbicida) da bi predelima sa bujnom vegetacijom uništili prirodni zaklon vijetnamskih gerilaca i time ih izložili svojim napadima, a s druge strane, da bi uništili izvore hrane svojih protivnika. Za 10 godina (1962–1971) na vijetnamske šume i useve proliveno je približno 60 mil. litara ove smese.

Radilo se, zapravo, o vrsti bojnih otrova uperenih u prvom redu protiv biljnog sveta, a tek posredno protiv žive sile neprijatelja. I pored toga, masovno korišćenje ove hemikalije izazvalo je teške posledice. Ne samo da je time trajno uništavana priroda na ogromnim površinama, već su registrovana masovna teška oboljenja među ljudima koji su bili izloženi njenom dejstvu – neuobičajeno visoka stopa pobačaja, kožnih bolesti, raka, urođenih anomalija kod dece. U prvom redu, razume se, među Vijetnalcima, ali i među američkim vojnicima i njihovom decom. Američki veterani su, pored ostalog, podneli kolektivnu tužbu protiv proizvođača, posle čega je spor rešen stvaranjem fonda za naknadu štete tim licima i njihovim porodicama.

²¹ Savremeni naučno-tehnički razvoj dostigao je nivo na kome je moguće svesno uticati na životnu sredinu u željenom pravcu (čovjek svakodnevno nesvesno utiče na prirodu). Promena životne sredine koja se vrši u mirnodopske svrhe (npr. izazivanje kiše u sušnim predelima) ne samo da je dozvoljena, već je često i poželjna. Moguća je, međutim, i promena životne sredine u vojne ili neprijateljske svrhe. Ona se može vršiti na dva osnovna načina: uzgredno, npr. dejstvima koja imaju za cilj da protivnika liše skloništa, zaklona i sl. (uništavanje u tu svrhu šuma i sl.) ili kao oblik neposrednog dejstva na protivnika pretvaranjem veštački izazvanih prirodnih pojava u sredstvo ratovanja – veštačka promena klime, veštačko izazivanje uragana, dugotrajnih obilnih padavina i slično.

Promena sredine u vojne ili neprijateljske svrhe, posebno ona koja bi imala dalekosežne posledice ili razarajuće dejstvo u odnosu na druge, predstavljala bi vid oružja i to neselektivnog oružja, a u nekim slučajevima i oružja za masovno uništenje. Izričito zabranjena Konvencijom o zabrani upotrebe u vojne i druge neprijateljske svrhe tehnike za menjanje životne sredine (1976). Međutim, ne samo da Konvencija vezuje relativno mali broj država (na dan 21. 9. 2013. samo 76 država), već ništa ne jamči da čak i zemlje koje su članice Konvencije neće prekršiti preuzete obaveze i posegnuti za ovom vrstom oružja, dajući oružanom sukobu sasvim novu dimenziju.

²² Dobar primer predstavlja agresija NATO-a na Jugoslaviju 1999, kada su za objekte napada (bombardovanja) namerno birana civilna industrijska postrojenja, rafinerije nafte, objekti petrohemijske, transformatorske stanice, toplane, azotare i sl., što je prilikom njihovog uništavanja dovelo do ispuštanja ogromnih količina opasnih zagađivača, kao što su nafta, mazut, sirovi benzin, piralensko ulje, amonijak, živa i drugo. Upotreba municije sa osiromašenim uranijumom izazvala je i izaziva teška oštećenja zdravlja ljudi i zagađenje sredine.

povlače, pre nego što napuste odnosnu teritoriju, organizovano i sistematski uništavaju sve što može da bude od koristi neprijatelju kako bi mu time što više otežale, a u idealnim uslovima i onemogućile opstanak.²³

4. ABH rat. - Rat koji bi bio vođen uz široku upotrebu atomskog (nuklearnog), termonuklearnog, biološkog i hemijskog oružja za masovno uništenje. Ponekad se naziva i ABC ratom.²⁴ Mada je do sada bilo sporadične upotrebe ovih vrsta oružja (npr. raznih vidova biološkog oružja, kao što su svesna uzrokovanja i širenja zaraznih bolesti; bojnih otrova u Prvom svetskom ratu i nekim drugim sukobima; nuklearnih bombi koje su 1945. SAD bacile na japanske gradove Horišimu i Nagasaki), do danas, srećom, nijedan oružani sukob nije poprimio obeležja pravog ABH rata.²⁵

3. Lokalni, regionalni i svetski ratovi

Ova podela počiva na broju uključenih strana.²⁶ Teorijski u međunarodnom oružanom sukobu moraju učestvovati najmanje dve sukobljene strane, s tim da gornju granicu ratujućih sila predstavlja samo ukupan broj postojećih država.

²³ Taktiku spržene zemlje koristili su: ruski car Petar I u borbi protiv Šveđana (1709), Rusi protiv Napoleona (1812), general Šerman u Američkom građanskom ratu (1861–1865), Britanci protiv Bura u Burskom ratu (1899–1902), Sovjeti protiv Nemaca (1941), i mnogi drugi.

²⁴ Od engleske skraćenice za to oružje *ABC War* (od *Atomic-Biological-Chemical War*).

²⁵ Na Hirošimu je bačena bomba sa sa uranijumom 235, koja je imala je snagu 12,5–16 kt (12.500–16.000 tona eksploziva TNT). Izazvala je u prečniku od 4,5 km toplotni talas od 4000 °C i ogromna razaranja na površini od 11,4 km². Na Nagasaki je bačena dvostruka jača bomba sa plutonijumom 239 – imala je snagu 21–23 kt, a atomska pečurka koju je stvorila podigla se na visinu od 18 km!

Posledice su bile stravične. Smatra da je u Hirošimi trenutno poginulo više od 78.000, a u Nagasakiju 27.000 stanovnika (premda je na Nagaskai bačena jača bomba, žrtava je bilo manje jer je i grad bio manji, a splet geografskih i klimatskih okolnosti povoljniji za stanovništvo). To, međutim, nisu bile konačne žrtve. Smatra se da je od posledica eksplozije, ranjavanja i radijacije u Hirošimi odmah i u narednim godinama umrlo 253.008 ljudi (od toga približno 140.000 do kraja 1945), a u Nagasakiju 143.124 osobe (od toga skoro 70.000 do kraja 1945). To znači da je na užasan način skončalo više od dve trećine žitelja ovih gradova (u momentu bacanja bombi Hirošima je imala približno 328.000, a Nagasaki oko 259.000 stanovnika). Tome treba dodati ogromna materijalna razaranja (u Hirošimi je srušeno sa zemljom 70.000 od ukupno 90.000 zgrada) i dugotrajnu kontaminaciju tih područja.

²⁶ Mada na prvi pogled izgleda da je ključni geografski momenat (veličina i prostiranje ratišta), zapravo je broj država važniji. Tako npr. rat u kome bi učestvovala po 1–2 manje države sa svakog kontinenta, ne bi se mogao nazvati svetskim, iako zahvata razne delove sveta. Kada je već reč o svetskom ratu, upravo činjenica da je uključena ogromna većina država ima posledicu da se i ratište prostire na najveći deo planete. Tako isto, rat između samo dve države je lokalni rat čak i onda kada, zbog velike državne teritorije svake od njih, podrazumeva veoma veliko ratište. I pored, toga, ni geografski momenat ne sme se potceniti.

Lokalnim se naziva rat između samo dve države ili između samo nekoliko država. Ograničen je, kako po prostoru na kojem se vodi, tako i u pogledu angažovanih snaga, ali ne i sredstava, po čemu se razlikuje od ograničenog rata. Takva je bila ogromna većina ratova kroz istoriju. Ima mišljenja da su izuzev dva svetska rata svi dosadašnji ratovi bili lokalni, bez obzira na broj zaraćenih strana i brojnost i moć snaga koje su u njima učestvovala.

Regionalni rat je onaj koji uključuje nekoliko država, a pogađa čitav region tj. dovoljno veliko geografsko područje, u nekim slučajevima i čitav kontinent ili bar njegov veliki deo. Primere predstavljaju Tridesetogodišnji rat (1618–1648), Rat za špansko nasleđe (1701–1714), Rat za austrijsko nasleđe (1740–1748), tzv. Napoleonovi ratovi (1803–1815) i drugi.

Najzad, svetskim se naziva rat u kojem učestvuje većina država sa svih ili bar sa nekoliko kontinenata. Ima mišljenja da su se prvi svetski ratovi vodili i pre XX veka.²⁷

U istoriji su postojala samo dva nesporna svetska rata – Prvi (1914–1918) i Drugi (1939–1945). Ponekad se trećim svetskim ratom naziva hladni rat (1945–1989), a ima i onih koji danas tako imenuju tzv. rat protiv terorizma. Oni koji hladni rat smatraju trećim, rat protiv terorizma nazivaju četvrtim svetskim ratom. Ipak, daleko je ispravnije govoriti o samo dva svetska rata.

Prvi svetski rat (1914–1918) je uz ogromnu materijalnu štetu odneo i do tada neviđene ljudske žrtve – 10 mil. poginulih, 20 mil. ranjenih, 10 mil. umrlih od bolesti, iscrpljenosti i gladi.²⁸ Treba, međutim, znati da se mahom radi o procenama koje se ponekad međusobno veoma razlikuju, kako s obzirom na to ko stoji iza njih, tako i zbog različite metodologije.²⁹ U svakom slučaju, obično se smatra da su sile Antante izgubile više od 9 mil. ljudi (od toga približno 5,7 mil. vojnika), a Centralne sile više od 7,2 mil. stanovnika (od toga više od 4 mil. vojnika).

---

²⁷ Kao primeri navode se osvajanja Aleksandra Makedonskog (334–323. pre n. e.), mongolski pohodi u XIII v., Rat za špansko nasleđe (1701–1714), Sedmogodišnji rat (1756–1763), francuski revolucionarni ratovi (1792–1802) i Napoleonovi ratovi (1803–1815). Ipak, činjenica je da se ovde radilo o regionalnim ratovima koji su obuhvatili teritorije dva ili tri kontinenta, ali ne i o, u pravom smislu reči, svetskim ratovima. Ako bi se uopšte nekom od ovih oružanih sukoba mogao priznati karakter svetskog rata, to bi bio sedmogodišnji rat (1754–1763) u čijoj osnovi su ležali borba Engleske i Francuske oko toga ko će biti najveća kolonijalna sila sveta i, s druge strane, sukob Austrije i Pruske oko dominacije u Nemačkoj. I pored svog naziva, rat je zapravo trajao 9 godina i vodio se na tri kontinenta – u skoro čitavoj Evropi, velikom delu Severne Amerike i Aziji (Indiji) između velikih sila onog vremena – Francuske, Austrije, Rusije, Saksonije, Švedske i Španije, s jedne, i Pruske, Velike Britanije i Hanovera, s druge strane. Ukupan broj žrtava, između 900.000 i 1.400.000 mrtvih, bio je za to vreme ogroman (tada je ukupno na čitavoj planeti živelo približno 800 miliona ljudi).

²⁸ Samo mala Srbija je u ovom ratu izgubila ukupno 1.247.435 ljudi, od čega 845.000 civila i 402.000 vojnika, odnosno čak 28% svog ukupnog predratnog stanovništva.

²⁹ Pitanje je, na primer, da li u žrtve treba ubrajati i one koji su stradali od španske groznice, tifusa ili gladi.

Drugi svetski rat (1939–1945) bio je najmasovniji i najstrašniji rat u istoriji čovečanstva. U ratu je učestvovala čak 61 država (od ukupno 67, koliko ih je tada bilo u svetu), s tim da su raznim oblicima ratnih dejstava bile zahvaćene teritorije 40 država. Ukupno je na raznim stranama mobilisano približno 110 mil. boraca. Uz strahovita materijalna razaranja, život je izgubilo 55–60 mil. ljudi, a oko 100 mil. ih je bilo ranjeno. Iako je Nemačka, kao glavna sila Osovine, kapitulirala 9. maja 1945, rat se završio tek kapitulacijom Japana 2. septembra 1945.

4. Agresorski i odbrambeni (oslobodilački) ratovi

Agresorski je rat koji je započela neka država protivno pravilima međunarodnog prava.

U prošlosti su države imale pravo da vode ratove kada god smatraju da je to opravdano sa stanovišta njihovih interesa – imale su tzv. *jus ad bellum* (pravo na rat) odn. *jus belli gerendi* (pravo na vođenje rata). Međutim, posle Prvog svetskog rata Paktom Društva naroda (1919), a zatim i drugim važnim međunarodno-pravnim dokumentima³⁰ uvode se određena ograničenja ovog prava, koja su se prvenstveno ogledala u obavezi da se pre otpočinjanja neprijateljstava učine svi razumni naponi da se spor rešim mirnim putem, te da se ratu čak i tada pribegava samo zbog veoma teške povrede prava.³¹ Rat koji bi bio započet protivno ovim pravilima, smatran je agresorskim.

U naše vreme, kada je Poveljom UN i čitavim savremenim međunarodnim pravom utvrđena potpuna zabrana upotrebe sile, planiranje i vođenje takvog rata predstavlja najteži međunarodnopravni zločin.³²

Suprotno od toga, rat koji se vodi protiv stranog napadača, u ostvarivanju urođenog prava svake države na samoodbranu, naziva se odbrambenim ili oslobodilačkim. Takva borba je u skladu sa međunarodnim pravom.

Oslobodilačkim ratom se, u posebnom značenju, nazivaju i razni oblici oružanog otpora naroda protiv silom nametnute kolonijalne i druge strane dominacije, za nacionalno oslobođenje i nezavisnost. Ovi ratovi se ne smatraju agresivnim. Naprotiv, takvi narodi imaju pravo na podršku.³³

³⁰ Lokarnski pakt (1925), Generalni akt o mirnom rešavanju međunarodnih sporova (1928), Savetna Lamasa pakt (1933) i dr.

³¹ Nešto više: Le Fir Luj: *Međunarodno javno pravo*, Beograd 1934, 593-595.

³² Više: Krivokapić Boris: „Vrste međunarodnih krivičnih dela“, 169-197, u Nogo Sreto (ur.) *Relevantna pitanja primene međunarodnog krivičnog prava u nacionalnom pravu*, Jedanaesti tematski međunarodni naučni skup Udruženja za međunarodno krivično pravo, Tara 2012; Paunović Milan, Krivokapić Boris, Krstić Ivana: *Međunarodna ljudska prava*, Beograd 2013, 323-324. 331-333, 345.

³³ To, uostalom, nedvosmisleno utvrđuje čl. 7 „Definicije agresije“ iz Rezoluciji 3314 (1974) Generalne skupštine UN. Za tekst: *Definition of Aggression*, United Nations Documentation:

5. Ofanzivni i defanzivni rat

Na prvi pogled ova podela predstavlja samo druge nazive za agresorski i odbrambeni rat.

Međutim, nije tako. Ovde je podela izvršena ne prema tome ko je napadač, već s obzirom na način na koji odnosna strana vodi svoje operacije – da li preferira ofanzivna ili defanzivna dejstva.

U principu i agresor, nakon što je npr. zauzeo određeni deo teritorije protivnika, može u daljem toku neprijateljstva da se opredeli za defanzivni rat (za odbrambena dejstva), kao što i žrtva agresije može, braneći se, voditi ofanzivan (aktivan, napadački) rat. U tom kontekstu postoji i određena razlika između izraza *agresorski rat* (rat agresora) i *agresivni rat* (rat koji se vodi aktivno, napadački, bez obzira na to ko ga je otpočeo).

6. Ograničeni rat, rat sa ograničenim ciljem i totalni rat

Ovi izrazi, zavisno od slučaja, mogu da imaju različita značenja, ali se najčešće pod njima ima u vidu podela ratova s obzirom na poštovanje ili nepoštovanje određenih ograničenja.

1.Ograničeni rat. – Ograničenim ratom naziva se oružani sukob u kojem zaraćene strane poštuju izvesna, najčešće prećutno prihvaćena ograničenja. Reč je o posebnim ograničenjima koja se odnose na konkretan sukob i prevazilaze ona utvrđena međunarodnim pravom za svaki rat.

Tiču se, najčešće, prostora na kojem se odvijaju neprijateljstva, vrste oružja koje se koristi (npr. samo konvencionalno odn. klasično oružje), angažovanih snaga i ciljeva koji se žele postići, i tome slično. Tako npr., premda je rat u Koreji (1950–1953) u jednom trenutku prerastao u oružani sukob između SAD i Kine, on je čitavo vreme bio ograničen i to na dva načina: 1) nije se proširio na teritorije pomenutih zemalja, pa ni na njihove baze u Japanu, odn. Mandžuriji, već se sve vreme vodio isključivo na teritoriji Koreje i 2) nije podrazumevao angažovanje glavnina snaga pomenutih država.

U klasifikaciji ratova, ograničeni rat se obično javlja kao neka vrsta suprotnosti svetskom ratu. Pojam je nastao sredinom 50-ih godina XX v. u vojno-političkoj teoriji SAD upravo zato da bi se napravila razlika između svetskog (opšteg) i svih drugih ratova (ograničenih, lokalnih). Iako su za žrtvu agresije odn. zemlju na čijoj teritoriji su vođeni, obično predstavljali ne samo krajnje traumatično iskustvo već i jedan vid totalnog rata, svi oružani sukobi vođeni posle Drugog svetskog rata bilu su, uopšteno posmatrano, ograničeni ratovi.

2. Rat sa ograničenim ciljem. - Mada na prvi pogled sličan, ograničeni rat nije isto što i rat sa ograničenim ciljem. U ovom drugom slučaju u pitanju je međunarodni oružani sukob u kojem oružana sila koristi samo dotle dok se ne ostvari unapred utvrđeni cilj – dok se od neprijatelja ne oduzme željeno dobro ili ne iznude određeni ustupci.³⁴ Ne treba ga mešati sa ograničenim ratom, pored ostalog i zato što se, sve do ostvarenja utvrđenog cilja, rat sa ograničenim ciljem može voditi kao vid totalnog rata, bez ikakvih ograničenja u pogledu prostora, angažovanih snaga, vrste oružja koje se koristi, i slično.

3. Totalni rat. – To je naziv za međunarodni oružani sukob u kojem zaraćene strane poštuju pravila ratnog prava, tako da se rat vodi svim raspoloživim sredstvima, na svakom mestu, bez ikakvih ograničenja i zaštite neboračkog stanovništva. Takav rat ima za cilj ne samo pobjedu, već uništenje protivnika.

Mada je sukoba koji bi se mogli opisati kao totalni ratovi bilo i u dalekoj prošlosti, ova pojava razvija se u novije doba, naročito od sredine XIX v. Mnogi, međutim, smatraju da je prvi pravi totalni rat u istoriji bio Drugi svetski rat. Ovo zato što u njemu nije bilo utvrđene pozadine i frontova, što su masovno kršena pravila međunarodnog ratnog i humanitarnog prava, kao i zbog toga što su zaraćene strane za ratne potrebe trošile u proseku 60–70% nacionalnog dohotka.

Jednim od mogućih razloga pojave totalnih ratova smatra se industrijalizacija koja je oružane sukobe učinila ne samo ubitačnijim, već i sve više zavisnim od raznih vidova mašina i mehanizacije. Oružja su postala sve ubojitija, ali i uglavnom nedovoljno selektivna (sve razornije granate, avio-bombe i sl.). S druge strane, usvajanje shvatanje da su legitimni cilj napada fabrike i postrojenja koji u pozadini rade za potrebe fronta, značilo je da se kod ovih napada ne vodi računa o civilima – radnicima koji rade u tim objektima. Štaviše, pojavile su se i bezobzirne kalkulacije prema kojima, ako se ubije dovoljno civila, ne samo da protivnička vojska neće moći da dobija sveže popune u ljudstvu, već ni ratna industrija neće moći normalno da funkcioniše. Jedan od razloga za priklanjanje totalnom ratu je i uverenje da takvo ratovanje vodi slabljenju morala protivnika, slamanju njegove volje nastavi borbu.

Savremeno međunarodno pravo, s jedne strane, zabranjuje rat, a sa druge, uvažavajući činjenicu da su ratovi i dalje realnost, sadrži izgrađena pravila ratovanja i odgovarajuće norme u vezi sa zaštitom civila i civilnih objekata. I pored toga, moderni oružani sukobi sve više poprimaju obeležja totalnog rata. O tome dovoljno svedoče podaci o stradanjima civilnog stanovništva.³⁵

³⁴ Npr. napad V. Britanije, Francuske i Izraela na Egipat 1956, sa ciljem da se zauzme zona Sueckog kanala.

³⁵ Statistika kazuje da je u Prvom svetskom ratu na deset poginulih vojnika dolazio jedan civil, a već u Drugom svetskom ratu 50% žrtava su bili civili. U Korejskom ratu (1950–1953), na svakog poginulog vojnika bilo je čak osam do devet poginulih civila. U sukobima vođenim tokom 80-ih godina XX v. civili su predstavljali 3/4 nastradalih, dok su u oružanim sukobima od početka 90-ih, od 10 žrtava 9 bile civili. U više od 200 građanskih ratova vođenih posle 1945. godine, više od 90% žrtava su bili civili.

Pravi totalni rat, u kome se bez ikakvih ograničenja koriste sva raspoloživa oružja i sredstva borbe, nije moguć, bar ne između najvećih sila. Uz ogromne količine raznovrsnog oružja za masovno uništenje, kojim raspolažu velike sile, on jednostavno ne bi imao pobjednika.³⁶

7. Pravedni i nepravedni ratovi

Začeci „doktrine pravednog rata“, tj. shvatanja da su samo neki ratovi moralno i pravno opravdani, javljaju se još u antičkom svetu. Stari Kinezi su već u V veku pre n. e. propisali da se ratovi ne smeju započinjati ukoliko za to ne postoje pravedni povodi, a slične ideje mogu se naći i kod starih Egipćana, Indusa, u Vavilonu...³⁷

Ideja o podeli ratova na pravedne (*bellum justum*) i nepravedne (*bellum injustum*) naročito se razvila u starom Rimu. Rimljani su smatrali da je pravedan samo onaj rat koji ima pravedan uzrok i koji je pravilno započet.³⁸

Podela ratova na pravedne i nepravedne zadržala se u delima filozofa, stavovima crkve i u praksi i u srednjem veku, pa i kasnije. Pri tome se kriterijum „pravednosti“ razlikovao od slučaja do slučaja, ali se, generalno, pravednim najčešće smatrao onaj rat koji ima pravedan motiv i cilj.³⁹ Problem je, međutim, bio

³⁶ Čuveni fizičar Albert Ajnštajn je, aludirajući na nuklearno i druga oružja za masovno uništenje, odavno crnohumorno primetio: „Ne znam kojim će se oružjem ratovati u trećem svetskom ratu, ali četvrti svetski rat vodiće se močugama i kamenjem.“

³⁷ Pored ostalog, ovom temom bavili su se i najveći starogrčki mislioci, npr. Platon (427–347. pre n. e.), Aristotel (384–322. pre n. e.), Ksenofont (430–354. pre n. e.) i drugi.

³⁸ Po njima, postojala su četiri opravdana uzroka za rat: napad na rimsku teritoriju, kršenje ugovora ili saveza, povreda pravila o poslaničkoj nepovredivosti i napad na rimskog saveznika odn. stavljanje na stranu neprijateljima Rima. Da bi rat bio pravedan, bilo je potrebno zadovoljiti i određene formalnosti, što je uključivalo prethodno traženje od druge strane da pruži zadovoljenje odn. ispuni rimske zahteve (*res repetere, clarigare*). Tek kada bi ovaj korak propao, pristupalo se posebnoj ceremoniji u kojoj su fecijali (sveštenici) bacali koplje na teritoriju neprijatelja, što je značilo objavu rata. Tako započet rat smatran je dopuštenim i pravednim. Ipak, samo vođenje rata bilo je bezobzirno – zarobljenici su pretvarani u robove, njihovu zemlju je uzimala rimska država, a njihova ostala imovina smatrana je plenom. Više: Krivokapić Boris: *Međunarodno pravo – koreni, razvoj, perspektive*, Beograd 2006, 29-30.

³⁹ Prema Tomi Akvinskom, da bi rat bio pravedan, mora da ispunjava 3 uslova: 1) *auctoritas principis* – autoritet vladara po čijoj naredbi se ratuje (tj. da nije reč o privatnom ratu), 2) *justa causa* – pravičan povod (da ljudi koji će oružjem biti napadnuti to zaslužuju, zato što su učinili nešto nepravo) i 3) *recta intentio bellantium* – „čista namera boraca“ (da oni imaju na umu da učine neko dobro ili da izbegnu zlo). Slično rezonovanje blisko je i drugim misliocima tog vremena. Pored ostalog, čuveni srednjovekovni španski teoretičar međunarodnog prava Suarez smatra da rat, sam po sebi, nije zlo, ali da bi bio pravedan odn. po njemu, „častan“ (*honesté*), zahteva ispunjenje u najmanju ruku tri uslova koji se sastoje u postojanju: 1) zakonite vlasti koja vodi rat, 2) pravičnog povoda i 3) umerenosti.

u tome što se pravednost motiva i cilja veoma različito shvatala i tumačila, pa su npr. pravednim smatrani i ratni pohodi izazvani nekim moralnim prekršajem od strane onoga protiv koga se diže oružje, ratovi protiv nevernika, i slično.

Da bi rat bio označen kao pravedan, nije bilo dovoljno da je samo njegovo otpočinjanje pravedno (opravdano – sa stanovišta prava, vere, morala i sl.), već je uz to on morao biti vođen na prihvatljiv način, tj. uz poštovanje pravila ratnog prava (proporcionalna upotreba sile, zabrana određenih sredstava i načina ratovanja, zaštita civila i verskih lica, čovečan odnos prema ratnim zarobljenicima, itd.).

Podela ratova na pravedne i nepravedne imala je poseban značaj u vreme kada se svakoj suverenoj državi priznavalo pravo na vođenje rata (*jus ad bellum*), ali je u današnje vreme, kada je rat proglašen za međunarodni zločin, ona postala i pravno i politički prevaziđena. I pored toga, izraz „pravedan rat“ ponekad se koristi u praksi i tada se pod njim uglavnom podrazumeva odbrambeni rat, tj. rat za oslobođenje od kolonijalne ili druge strane dominacije.

U naše vreme svedoci smo toga da velike sile nastoje da svoje agresivne planove i akcije protiv drugih zemalja legalizuju tako što će ih zaodnuti u plašt nekakvog navodnog čovekoljublja, pravednosti, viših interesa i slično. To se naročito vidi kod pokušaja da se promovise i za sopstvene interese iskoristi koncept oružane humanitarne intervencije, mada je on očigledno u suprotnosti sa savremenim međunarodnim pravom i njegovim osnovnim načelima, u prvom redu onim o zabrani sile i prenje silom u međunarodnim odnosima.⁴⁰

8. Kopneni, pomorski, vazdušni, kosmički rat

U zavisnosti od toga gde se vode ili gde bi mogli da se vode, ratovi se dele na kopnene, pomorske, vazdušne, kosmičke. Moguće su i dalje podele – tako se kopneni ratovi dalje dele na ratove u džungli, pustinijske, rovovske i tako dalje.

U naše vreme teško je zamisliti iole ozbiljan ratni sukob koji bi se odvijajao samo na kopnu (npr. bez upotrebe avijacije) ili samo na moru ili samo u vazduhu.⁴¹ U tom smislu svi okršaji, nezavisno od toga u kojoj sredini se odvijaju, predstavljaju deo jednog te istog rata. Ipak, u praksi se pravi razlika između

Više o pogledima ovih, ali i nekih drugih teoretičara: Nis Ernest: *Poreklo međunarodnoga prava*, Beograd 1895, 115, 129, 146-153.

⁴⁰ Više: Krivokapić Boris: *Aktuelni problemi međunarodnog prava*, Beograd 2011, 567-632.

⁴¹ Samo po sebi nameće se sećanje na NATO agresiju protiv Jugoslavije 1999, koja se prvashodno svodila na danonoćno bombardovanje i raketiranje ciljeva na zemlji, dakle na vazdušni rat. I zaista, velike sile pokazuju tendenciju da sve više vode ratove – sa daljine, bez ikakvog rizika po sopstvene trupe. U tome im još više pomaže svakodnevni razvoj ratne tehnike, posebno bespilotnih letelica. Međutim, ako takav sukob potraje duže od nekoliko dana, praktično neizostavno dolazi i do borbi na tlu, bilo da se suoče trupe dveju sukobljenih strana, bilo da strana koja naoko vodi samo vazdušne operacije u praksi na terenu kao svoju „pešadiju“ koristi pobunjenike, gerilce i sl. Više o raznim, a pre svega

kopnenog, pomorskog i vazdušnog rata, imajući u vidu osobenosti fizičke sredine u kojoj se koristi oružana sila i, u skladu s tim, specifičnosti snaga koje učestvuju u operacijama.

Istovremeno, ova podela je opravdana zbog činjenice da se, u zavisnosti od toga gde se odvijaju neprijateljstva, imaju primeniti donekle drugačija pravila međunarodnog ratnog prava koja su utvrđena posebnim međunarodnopravnim običajima odn. kodifikovana posebnim međunarodnim ugovorima. Tako npr. pomorski rat ima niz specifičnih rešenja, svojstvenih samo njemu – pravila o zabranjenoj zoni u pomorskom ratu, podmorničkom ratu, ratnoj blokadi, ratnoj kontrabandi, pomorskom plenu, neutralnoj luci, angariji, torpedima, podmorskim minama, pretvaranju trgovačkih brodova u ratne, i tako dalje.⁴²

Razne strane kopnenog, pomorskog i vazdušnog rata uglavnom su dobro poznate. Međutim, sva je je prilika da će se uskoro ratne operacije proširiti i na svemir. Ovo iz više razloga.

Pre svega, nezadrživi razvoj nauke i tehnike omogućava sve veću kontrolu ekonomsko-tehnološki najrazvijenih država nad kosmičkim prostorom u blizini Zemlje, a time i njihovu moguću potpunu dominaciju nad protivničkim snagama na površini planete. Uz to, osvajanje kosmosa čini realnim da se pre ili kasnije dogode oružani sukobi negde u njegovoj dubini odn. na nebeskim telima. Ovo tim pre što savremeno međunarodno pravo, istina, zabranjuje stacioniranje oružja za masovno uništenje u svemiru i na nebeskim telima, ali ne zabranjuje korišćenje u tom prostoru nekog drugog oružja. Konačno, ne sme se odbaciti mogućnost kontakta, a time možda i oružanog sukoba ljudi sa bićima iz drugih svetova.

Prema tome, mada za sada praksa ne poznaje rat koji bi bio vođen u svemiru, izgleda da je kosmičko ratovanje samo pitanje vremena. Uostalom, jedan od programa koji podrazumeva korišćenje kosmosa u vojne svrhe razvija se već godinama. To je Strateška odbrambena inicijativa, kako se naziva program anti-raketne zaštite SAD, iniciran još 1983. od strane predsednika R. Regana, a zatim obnovljen 2002. od strane predsednika Dž. Buša. Premda se komponente ovog sistema nalaze i na Zemlji, njegovi najvažniji elementi su u kosmosu – razni sateliti za osmatranje, sateliti sa laserskim topovima i projektilima za presretanje. Cilj je da se iznad SAD podigne štiti koji bi ih sačuvala od svakog napada strateškim nuklearnim raketama, tako što bi protivničke rakete uništio ili skrenuo u najranijoj mogućoj fazi. SAD i dalje razvijaju ovaj program ne obazirući se na to što je on izložen ozbiljnim kritikama – od toga da je preskup i da ne jamči efi-

---

pravnim aspektima agresije protiv Jugoslavije (1999) vidi. Krivokapić Boris: *NATO agresija na Jugoslavije – sila iznad prava*, Beograd 1999.

⁴² Umesto svih drugih konkretnih primera, dovoljno je podsetiti da, za razliku od kopnenog rata, u kojem je zabranjena zloupotreba neprijateljske ili neutralne zastave, u pomorskom ratu upotreba lažne zastave (neutralne, pa i neprijateljske) smatra se dopuštenom pod uslovom da se pre početka neprijateljstava istakne svoja zastava.

kasnu odbranu, do toga da je pokrenuo novu trku u nuklearnom naoružanju.⁴³ Program je poznat i pod neformalnim nazivom *Zvezdani ratovi* (*Star Wars*) koji su mu nadenuli mediji.⁴⁴

Tome treba dodati da već postoje planovi o korišćenju svemirskih platformi („svemirskih baza“) sa novim vrstama oružja (laserskim topovima i sl.) kojima bi se sa potpuno bezbedne udaljenosti mogao s lakoćom uništiti svaki cilj na bilo kom delu planete.

Uostalom, uvek postoji opasnost da neka država, nasuprot međunarodno-pravnim normama o tome, stacionira u kosmos (na veštačke satelite, na orbitalne stanice, na Mesec, na druge planete) rakete sa nuklearnim glavama ili druga oružja za masovno uništenje.

Navedeni scenariji su, nažalost, ne samo mogući, već skoro izvesni, samo je pitanje trenutka kada će biti ostvareni. Za sada, osim opšte zabrane korišćenja svemira u vojne svrhe, međunarodno pravo nema odgovor na ove izazove.

9. Posebne vrste ratova

O posebnim vrstama ratova može se govoriti u smislu izdvajanja onih oružanih sukoba koji se po nečemu, u prvom redu po razlozima za rat i izvesnim drugim osobenostima, razlikuju od ostalih ratova. Primeri su verski i etnički ratovi.

S druge strane, ponekad se izraz „rat“ koristi u posebne svrhe, s tim da se zapravo ima u vidu sukob koji nije ili bar uglavnom nije oružanog karaktera. Drugim rečima, radi se o onim pojavama u međunarodnim odnosima koje jesu jedna vrsta konfrontacije, ali kod kojih čak i onda kada su praćene nekim oblikom upotrebe sile, oružana sila nije dominantna. U tom pogledu posebno su interesantni hladni rat odn. specijalni rat.

Konačno, mada se tu, strogo uzev, zapravo ne radi o pravom ratu, zbog mogućeg uticaja na političke odnose suprotstavljenih država, zanimljivi su i carinski odn. ekonomski rat.

---

⁴³ Pošto bi stvaranje snažnog antiraketnog štita značilo ogromnu stratešku prednost za SAD koja bi im omogućila da prve izvrše masovan nuklearni udar na druge zemlje, a potom se antibalističkim projektilima zaštite od oslabljenog nuklearnog odgovora druge strane, Rusija i druge nuklearne sile su stimulisane da radi sopstvene bezbednosti stalno unapređuju strateške nuklearne rakete kako bi bile u stanju da probiju svaku, pa i najbolju odbranu.

⁴⁴ Naziv potiče od istoimenog filmskog naučnofantastičnog akcionog serijala pisca i režisera Džordža Lukasa o galaktičkom građanskom ratu sila dobra i zla. S obzirom na to da je u vreme kada je prvi put pokrenuta ova inicijativa izgledala kao naučna fantastika, njeni protivnici su je ironično povezali sa pomenutim serijalom. Za divno čudo, i oni koji su podržavali program prihvatili su naziv, smatrajući da on plastično pokazuje da ubrzani razvoj nauke i tehnike čini da ono što je još juče bilo mašta već sutra postaje stvarnost.

1. Verski i etnički ratovi. – Mada su bilo kakva uopštavanja veoma problematična, u načelu se verski i etnički ratovi od ostalih oružanih sukoba izdvajaju po razlozima koji ih pokreću i nizu drugih osobenosti.

U najširem smislu, *verski rat* je onaj u kojem je verska netrpeljivost jedan od osnovnih pokretača sukoba. Verska zatucanost, isključivost i mržnja čine ove ratove dugotrajnim i nemilosrdnim, s mnogim primerima nepotrebne surovosti i pretvaranja u prave pokolje, čak i onda kada se vode među pripadnicima istog naroda.

Posredi može biti i oružani sukob u samo jednoj državi (građanski rat), motivisan prevashodno ili u velikoj meri verskim momentima (borba za slobodu veroispovesti, borba protiv jeretika i sl.), ali uglavnom je u pitanju rat dve ili više država u kome su u prvi plan istaknuti verski razlozi – razni „sveti ratovi“ odn. ratovi za odbranu ili širenje određene vere, ratovi započeti kao vid pomoći pripadnicima određene verske manjine u drugoj državi, i slično. Među najpoznatije verske ratove spadaju krstaški (XI–XIII v.), Albižanski (1209–1229), Hugenotski (čak osam ratova vođenih u Francuskoj između katolika i protestanata tj. hugenota, 1562–1598), Tridesetogodišnji rat (1618–1648) i drugi.

Uz prekomernu surovost, opšta karakteristika verskih ratova je da su otpočinjani i vođeni navodno zbog verskih razloga, a da su, po pravilu, pravi motivi odn. interesi bili ekonomske i političke prirode: zauzimanje tuđih teritorija, pokoravanje drugih naroda, istrebljenje pripadnika nekih društvenih grupa, pljačka osvojenih zemalja i gradova, i slično. Ipak, ne može se osporiti da su verska različitost i netolerancija značajno doprinele rasplamsavanju krvavih obračuna i oružanih sukoba, posebno građanskih ratova.

Kada je reč o *etničkom ratu*, to je naziv za svaki ozbiljan sukob između etničkih grupa koji je započeo i vođen zbog etničke netrpeljivosti. Takvi sukobi, u principu, mogu da se pojave na međunarodnom planu (rat dveju država zbog međusobne mržnje njihovih naroda) ili, još češće, unutar granica određene zemlje (jedan vid građanskog rata). Međutim, zapravo nema pravog etničkog rata. Svaki takav sukob, čak i kada na prvi pogled izgleda da je uzrokovan isključivo neprijateljstvom koje počiva na etničkoj različitosti,⁴⁵ uvek ima i manje ili više prikrivene političke, ekonomske i druge razloge. Obično je u pitanju namera da se osvoji tuđa teritorija, opljačka tuđa imovina i sl., a etnički momenti (stvarne ili izmišljene patnje pripadnika sopstvenog naroda u drugoj zemlji, stvarni ili izmišljeni gresi drugog naroda i sl.) stavljaju se u prvi plan uglavnom zato da bi se kod sopstvenog stanovništva rasplamsao žar za borbu (druga strana prikazuje se nečovečnom, zlikovačkom, varvarskom i sl.).

2. Hladni rat. – Opšte uzev, hladni rat je naziv za stanje u odnosima između dveju ili više država koje je obeleženo izrazitim neprijateljstvom, oštrim nadmetanjem na političkom, ekonomskom, ideološkom i svakom drugom polju, ali

⁴⁵ U praksi razlozi za žestoku međusobnu netrpeljivost raznih etničkih grupa mogu biti istorijske prirode, zasnovani se na rasizmu, predrasudama i slično. Često neprijateljstvo ima osnov istovremeno u etničkim i verskim razlikama.

sve to bez direktnog oružanog okršaja odnosnih strana. Oružani sukobi, ako do njih dođe, vode se preko posrednika – saveznika glavnih protagonista hladnog rata. Istorijske primere predstavljaju odnosi između Rima i kasnije Vizantije sa Parćanskom imperijom i njenim naslednicima (92. pre n. e. – 627. n. e.) poznati i kao rimsko-persijski ratovi; odnosi između Ujedinjenog Kraljevstva, Francuske i Rusije, s jedne, i Nemačke i Austro-Ugarske, s druge strane, u periodu od pobeđe Pruske nad Francuskom do početka Prvog svetskog rata (1871–1914); odnosi između Severne i Južne Koreje od 1953. do danas, i drugi.

Ipak, najveći i najpoznatiji je bio hladni rat između Zapada i Istoka, tj. SAD i njihovih saveznika i SSSR-a i njegovih saveznika (1947–1989).⁴⁶ Iako je nepoverenje između vodećih sila antihilerovske koalicije – SAD i SSSR-a – iz raznih razloga (ideoloških, strateških i dr.) tinjalo još za vreme Drugog svetskog rata, a posebno se pojačalo kada su Amerikanci 1945. bacili atomske bombe na Japan (po mnogima, velikim delom upravo zato da bi se Sovjetima pokazalo čime SAD raspolažu), smatra se da je hladni rat počeo 1947. kada su SAD usvojile tzv. Trumanovu doktrinu.⁴⁷ Kada je reč o njegovom kraju, američki i sovjetski lideri Džordž Buš i Mihail Gorbačov formalno su objavili prestanak hladnog rata na samitu na Malti 1989. godine.⁴⁸

Osnovna karakteristika međunarodnih odnosa u ovom periodu bila je podela sveta na dva suprotstavljena vojnopolitička bloka koji su, u uslovima ravnoteže straha izazvane obostranim posedovanjem nuklearnog oružja, bili prinuđeni da u međusobnim sučeljavanjima izbegavaju neposrednu upotrebu oružane sile jednog bloka protiv drugog, a time i sigurni opšti ratni sukob.

To, dakle, nije bio rat u pravom smislu. Umesto na bojnopolju, sukobi su se odvijali na diplomatskom, ideološkom, ekonomskom, medijskom i sl. planu, uz sistematsku špijunažu i propagandu. Iz raznih razloga (trka u naoružanju,

⁴⁶ Termin „hladni rat“ prvi je upotrebio Bernard Baruh, savetnik predsednika SAD H. Trumana, tokom debate u govoru održanom 16. 4. 1947, kada je doslovno rekao: „Nemojmo se zavaravati: mi smo danas usred hladnog rata!“ Izraz je stekao široku popularnost zahvaljujući istoimenoj knjizi publiciste Valtera Lipmana, objavljenoj te iste godine.

⁴⁷ U doba hladnog rata, jedan od principa spoljne politike SAD, prema kojem ta zemlja prihvata da pruža vojnu i finansijsku pomoć svim zemljama, pa i geografski udaljenim državama, u borbi protiv tzv. komunističke opasnosti. Nazvana je po američkom predsedniku Hariju Trumanu, koji ju je proklamovao 1947. u vezi s namerom pružanja vojne, tehničke i finansijske pomoći Grčkoj i Turskoj (Grčkoj radi gušenja snažnog revolucionarnog pokreta, a Turskoj radi jačanja njenih potencijala zbog činjenice da je neposredan sused SSSR-a). On je smatrao da je pomoć ovim državama neophodna da ne bi pale u naručje komunizma, izazivajući širenje takve prakse u regionu (tzv. domino-efekat). Ovu doktrinu prihvatio je i Kongres SAD koji je 1949. utvrdio program kojim je bilo predviđeno pružanje finansijske i tehničke pomoći nerazvijenim zemljama. Ona je poslužila i kao osnov za obrazovanje niza vojnih saveza, karakterističnih za doba hladnog rata.

⁴⁸ Neki analitičari misle da je hladni rat zapravo prestao još 1985. kada je u SSSR-u na vlast došao M. Gorbačov, kao što ima i onih (naročito u SAD) koji kraj ovog razdoblja vezuju za 1991. kada se raspao Sovjetski Savez.

dokazivanje superiornosti sopstvenog modela društva i sl.) stalna nadmetanja odvijala su se i u svim drugim oblastima života – u domenu nauke, kulture, sporta, osvajanja kosmosa i tako dalje.

Premda između glavnih aktera (SAD i SSSR-a, tj. NATO-a i Varšavskog pakta) nije bilo nijednog otvorenog oružanog sukoba, hladni rat je pratilo mnoštvo lokalnih ratova u kojima su dve supersile po pravilu podržavale suprotstavljene strane (oružjem, opremom, vojnim savetnicima i sl.) ili su se i same vojno angažovale. S druge strane, kad god je jedna od supersila vojno intervenisala, odn. na drugi način koristila silu u drugim zemljama, druga je to na razne načine kritikovala, reagovala diplomatskim putem i sl., ali je striktno pazila da ne bude i sama uvučena u oružani sukob. I pored toga, povremeno su se javljale oštre krize koje su pretile da se izrode u težak sukob između dveju supersila, pa i u novi svetski rat. To važi naročito za odnose koji su postojali u vreme blokade Berlina (1948–1949), rata u Koreji (1950–1953), Berlinske krize (1961), Kubanske raketne krize (1962), rata u Vijetnamu (1964–1975), rata u Avganistanu (1979–1989), i drugih.

S obzirom na razvoj događaja u najnovije vreme, ima mišljenja da je krajem prve dekade XXI v. počeo drugi hladni rat u kojem su glavni pretpostavljeni akteri, s jedne strane, SAD, Zapadna Evropa i njihovi saveznici, a s druge, Rusija, verovatno Kina i Indija i neke druge države.⁴⁹ Ima i onih koji smatraju da hladni rat zapravo nikada nije ni prestajao, već je na isteku XX i početkom XXI v. u pitanju bila samo neka vrsta zatišja odn. „primirja“.

3. Specijalni rat. – To je uobičajeni naziv skupa organizovanih, dobro pripremljenih i usklađenih akcija, mera i postupaka političke, ekonomske, psihološko-propagandne, obaveštajno-subverzivne, a tek u izuzetnim situacijama i u vrlo ograničenoj meri, i vojne prirode, koje se preduzimaju protiv neke države ili grupe država s namerom da se postigne važan cilj koji se razlikuje od slučaja do slučaja, ali se najčešće svodi na mešanje u političke, ekonomske i društvene odnose date države, na njenu destabilizaciju, gušenje nacionalnooslobodilačkih pokreta, i tome slično.

To, zapravo, i nije pravi rat, pošto se oružana sila, ili uopšte ne upotrebljava, ili se koristi samo kao dopunsko sredstvo. Zato se u najvećoj meri pribegava uslugama obaveštajaca, psihologa, istoričara, kulturologa, ekonomista, stručnjaka iz domena informatike i mas-medija, i drugih. Obično se razlikuju tri osnovne vrste specijalnog rata: 1) *psihološke operacije* – cilj im je razaranje jedinstva stanovništva, unošenje nemira i nesloge u društvo, izazivanje panike i defetizma, stvaranje i podsticanje nezadovoljstva, neposlušnosti i otpora prema najvišim državnim organima i funkcionerima; 2) *nekonvencionalna dejstva* – subverzivna delatnost, gerilska dejstva na tuđim teritorijama i akcije prikriivanja i prebegavanja, i 3) *protivgerilska odn. protivpobunjenička dejstva* – akcije protiv narodnooslobodilačkih i sličnih pokreta.

⁴⁹ Jedan od opipljivih dokaza u prilog ove teze je i poznata situacija u vezi sa Sirijom (2013).

Važan deo specijalnog rata je *psihološki rat* tj. žestoka agresivna propaganda koja se odvija kao sastavni deo pravog rata ili treba da ga zameni, postizujući iste ili slične rezultate. Cilj psihološkog rata je da se uništi moral protivnika, a da se kod sopstvenog stanovništva razvije čvrstina i najdublja mržnja prema neprijatelju i, na toj osnovi, postigne puna gotovost za bespoštednu borbu.

U tesnoj vezi sa specijalnim odn. psihološkim ratom je i *medijski rat* pod kojim se ima u vidu rat koji se vodi preko mas-medija i koji podrazumeva uzajamno optuživanje dveju strana za neobjektivno (jednostrano, nepotpuno, selektivno), pa čak i netačno (lažno) informisanje, manipulaciju javnim mnjenjem, i slično.⁵⁰ Može se voditi i u miru, i tada je deo propagandnog rata, a praktično je neizostavan pratilac svakog savremenog oružanog sukoba. Sadržina onoga što se plasira preko interneta, TV i radio programa, novinskih članaka i sl. delom je namenjena domaćoj javnosti (radi podizanja borbenog duha, vere u pobeđu, u ispravnost stvari za koju se zalaže rukovodstvo zemlje i sl.), delom svetskoj javnosti (radi sticanja što šire podrške iz neutralnih država, prikazivanja sebe kao žrtve, objašnjenja određenih postupaka i sl.), a delom javnosti protivnika (da bi se potkopao moral njegovog stanovništva, ono ohrabrilo da zbací svoju „zločinačku“ vladu i dr.).

Uz mnoge druge oblike specijalnog rata, jedan od naročito efikasnih i zanimljivih je *informacioni rat*. To je novi oblik rata u kome se informacije koriste kao ciljevi i sredstva ratovanja. Dva su osnovna značenja ovog izraza.

Pre svega, pod informacionim ratom podrazumeva se bitka za dobijanje pouzdanih, potpunih i blagovremenih informacija, odn. sprečavanje da neprijatelj dođe do njih. Od kada je sveta i veka, sve države, a posebno njihove oružane snage, nastoje svim sredstvima da steknu što više relevantnih podataka o stvarnom ili potencijalnom neprijatelju, kao i o svim drugim okolnostima koje mogu biti od značaja pre svega za ratne operacije, ali i za vođenje spoljne politike, pa i za život društva uopšte. Istovremeno, preduzimaju se sve mere kako bi se zaštitile sopstvene informacije, tj. kako bi se sprečilo da ih saznaju neovlašćena lica. Blagovremeno saznavanje potrebnih podataka (npr. brojnost, raspored i kretanje neprijateljske vojske; njeno naoružavanje, stanje morala i sl.) ne samo da znatno olakšava planiranje i izvođenje vojnih operacija već predstavlja preduslov za bilo kakve ozbiljnije aktivnosti u domenu rata, spoljne politike, spoljne trgovine...

U sasvim drugom značenju, pod informacionim ratom ima se u vidu korišćenje informacija kao cilja napada, odn. kao posebnog oružja (sredstva ratovanja). Činjenica da je u toku pravi bum tehnologije, te da je život nezamisliv bez kompjutera i sličnih sprava i pomagala, otvara sasvim nove mogućnosti. Pojavljuje se opcija napada na protivničke informacione sisteme – rušenje veb-sajta strane vlade, unošenje na njega sadržaja po sopstvenom izboru, neprimećeno

⁵⁰ Izraz *medijski rat* ima i svima dobro poznati, širi smisao, koji se koristi za označavanje svakog dovoljno snažnog i dugotrajnog oglašavanja suprotstavljenih strana preko sredstava masovnog informisanja, sa bitno različitim stavovima, verzijama događaja i slično.

ubacivanje pogrešnih informacija u informacijski sistem protivnika, i drugo. Primera radi, ako se želi postići to da neprijatelj misli da se naše oklopne jedinice nalaze na određenom mestu, više nije neophodno, u cilju zavaravanja protivničkih obaveštajaca i osmatrača, vršiti komplikovane i skupe pokrete trupa i druge radnje na terenu (koje, uostalom, mogu biti i uzaludne), već je umesto toga dovoljno u centralni računar protivnika ubaciti takvu informaciju i samim tim postići isti efekat (pošto će neprijateljska komanda smatrati da ima verodostojan podatak). U tom smislu informacijski rat mogao bi se definisati kao bilo koja akcija usmerena na to da se unište, pokvare ili iskoriste neprijateljski informacijski sistemi i informacije, a da se, s druge strane, zaštite sopstveni takvi sistemi i informacije. To se može učiniti na razne načine – unošenjem pogrešnih podataka u protivnički informacijski sistem, ubacivanjem kompjuterskih virusa (posebnih programa) i sl., ali i klasičnim bombardovanjem odgovarajućih informacijskih centara i postrojenja.

Posebnu opasnost za svaku državu predstavlja to što se, u skladu sa tehnološkim napretkom i sve većim oslanjanjem na kompjuterske sisteme i automatsko odvijanje nekih procesa, kompjuterskim putem u potpunosti ili u sve većoj meri upravlja ogromnim sistemima i procesima od izuzetnog značaja za neki veliki grad, regiju pa i čitavu zemlju. To, s druge strane, znači da se ubacivanjem u kompjutersku mrežu može izazvati pravi kaos – bez obzira na to da li iza toga stoji neka strana sila ili neka grupa (npr. teroristi). U principu, čak i bez fizičkog prisustva, samo korišćenjem pristupa preko interneta može se preuzeti kontrola nad kompletnom električnom, železničkom ili drugom mrežom neke zemlje, odn. velikog grada; mogu se ugroziti tako važni elementi normalnog života svakog društva, kao što su: informatički lanac i baze podataka, finansijske transakcije, rad toplana, kanalizacije, i drugo. Tim putem moguće je izazvati i stvarnu fizičku opasnost preuzimanjem kontrole nad radom nuklearnih elektrana, hidroelektrana i njihovih sistema regulisanja nivoa vode, nad regulacijom saobraćaja (nad semaforima u drumskom saobraćaju, nad avio-saobraćajem, železnicom i sl.). Iako svaki od tih sistema ima više nivoa zaštite, mogući su prodori u njih (tzv. hakerisanje), i to spoljnim putem – preko interneta. Dakle, ovim putem se određeni sistemi protivnika mogu u ratu okrenuti protiv njega i iskoristiti kao jedna vrsta oružja. U tom smislu, već sada se govori o tome da u skoroj budućnosti možemo očekivati novi oblik ratovanja – internetski rat (engl. *internet warfare*). Zapravo, ima onih koji smatraju da je jedan vid tog ratovanja već otpočeo.

4. Carinski i ekonomski rat. – Ovde se, zapravo, ne radi o oružanom, već o ozbiljnom sukobu na ekonomskom terenu. Razlog zašto je zanimljivo osvrnuti se na ove pojave leži u činjenici da se, zavisno od slučaja, odnosi između država mogu pokvariti u toj meri da se kao logičan nastavak javi i pravi rat.⁵¹

⁵¹ U jednom posebnom značenju svaki ozbiljan oružani sukob ima i svoju ekonomsku dimenziju koja, pored ostalog, podrazumeva nastojanje sukobljenih strana da podriju

Pod *carinskim ratom* ima se u vidu sukob između država, koji počinje tako što jedna strana uvodi prohibitivne carine na robu poreklom iz druge zemlje, sa namerom da kod te zemlje izazove ekonomske teškoće i tako je primora na određene ustupke. Delotvornost ovih mera zavisi od brojnih faktora, a naročito od ekonomske i druge snage zemalja o kojima je reč, od stava trećih država, od potražnje za robom države protiv koje je carinski rat otpočet, i slično. Tako se npr. carinski rat Austro-Ugarske protiv Srbije (1906–1911) koji se uglavnom svodio na zabranu prodaje poljoprivrednih proizvoda i stoke, pokazao neuspešnim, pošto je Srbija svoju robu ubrzo počela da prodaje na drugim tržištima.

U naše vreme umesto o carinskom, radije se govori o *ekonomskom (trgovinskom) ratu*. Razlika nije samo terminološke prirode, pošto je „ekonomski rat“ širi pojam. U situaciji kada razni višestrani međunarodni sporazumi zabranjuju korišćenje carine kao mere pritiska, države pribegavaju drugim koracima – unutrašnjem oporezivanju, primeni embarga u robnoj razmeni, zavodjenju posebnih taksa na uvozne proizvode i slično. Ekonomski rat se odvija u miru i u osnovi je samo odraz nemilosrdne konkurentске borbe između privrednih preduzeća iz pojedinih država, u koju se u jednom trenutku uključuju vlade tih država, tako što intervenišu određenim merama radi zaštite ekonomskih interesa svojih privrednih subjekata. Poznat je nekadašnji „pileći rat“ (1961–1964) između Evropske ekonomske zajednice i SAD, nastao u vezi sa plasmanom američkih pilića na zapadnoevropsko tržište i oštih mera EEZ protiv uvoza poljoprivrednih proizvoda iz SAD.⁵²

10. Zaključak

Rat je jedna od najdramatičnijih, ali i najsloženijih društvenih pojava. Mada u prvi plan uvek padaju oružane operacije, jer to i jeste ono što ga obeležava, rat ima i čitav niz drugih dimenzija – pravnu, psihološku, sociološku, socijalnu, ekonomsku, kulturološku, i druge. Stoga se o njemu može govoriti iz raznih uglova, kao što se, s druge strane, mogu identifikovati i razne vrste ratova, i to ne samo u čisto vojnom smislu.

Mada se u načelu svi slažu da je rat nepoželjan, nepotreban, porazan, jednom rečju neprihvatljiv, u svakom društvu on je na ovaj ili onaj način neraskidivi deo svakodnevnog života – počev od učenja istorije (i, u sklopu nje, istorijata ratova), preko raznih igračaka, pesama, romana, filmova i video-igrice sa ratnom (vojnom) tematikom, sve do činjenice da je veliki broj ljudi u svakoj zemlji zaposlen ili u oružanim snagama ili u vojnoj industriji. A jedan deo stanovnika naše planete je, nažalost, i neposredno izložen ratnim strahotama.

---

ekonomsku snagu protivnika. Tome, pored ostalog, služe takvi instituti pomorskog rata kao što su plenidba, blokada i slično.

⁵² Više o trgovinskim ratovima: Conybeare John A.C.: *Trade Wars*, New York 1987.

Premda su Poveljom UN i čitavim savremenim međunarodnim pravom zabranjeni ne samo rat već i svaka upotreba sile, pa čak i pretnja da će sila biti upotrebljena, ratovi su, nažalost, realnost i u XXI veku. To znači da ovu pojavu i dalje treba proučavati i to sa različitih aspekata.

Literatura

- Andrassy Juraj (1978): *Međunarodno pravo*, Zagreb
- Avramov Smilja (2011): *Međunarodno javno pravo*, Beograd
- Бекашев К.А. (отв. ред.) (2009): *Международное публичное право*, Москва
- Best Geoffrey (1997): *War and Law since 1945*, Oxford
- Cassese Antonio (2001): *International Law*, Oxford University Press
- Conybeare John A.C. (1987): *Trade Wars*, New York
- Etinski Rodoljub (2010): *Međunarodno javno pravo*, Beograd
- Gažević Nikola (gl. ur.) (1974): *Vojna enciklopedija*, tom 7, Beograd
- Gliksman Andre (1991): *Govor rata*, Beograd
- Greenwood Christopher (1995): „Scope of Application of Humanitarian Law“, 201-213, in Fleck Dieter (ed.): *The Handbook of Humanitarian Law in Armed Conflict*, Oxford University Press
- Henderson Conway W. (2010): *Understanding International Law*, Wiley-Blackwell
- Janković Branimir, Radivojević Zoran (2005): *Međunarodno javno pravo*, Niš
- Jončić Vladan (2010): *Međunarodno humanitarno pravo*, Beograd
- Kreća Milenko (2010): *Međunarodno javno pravo*, Beograd
- Krivokapić Boris (1999): *NATO agresija na Jugoslavije – sila iznad prava*, Beograd
- Krivokapić Boris (2006): *Međunarodno pravo – koreni, razvoj, perspektive*, Beograd
- Krivokapić Boris (2010): *Enciklopedijski rečnik međunarodnog prava i međunarodnih odnosa*, Beograd
- Krivokapić Boris (2011): *Aktuelni problemi međunarodnog prava*, Beograd
- Krivokapić Boris (2012): „Vrste međunarodnih krivičnih dela“, 169-197, u Nogo Šreto (ur.). *Relevantna pitanja primene međunarodnog krivičnog prava u nacionalnom pravu*, Jedanaesti tematski međunarodni naučni skup Udruženja za međunarodno krivično pravo, Tara
- Le Fir Luj (1934): *Međunarodno javno pravo*, Beograd
- Листъ Франц (1923): *Международное право*, Рига
- Моа Marsel (1925): *Osnovni pojmovi međunarodnog javnog prava*, Beograd
- Nis Ernest (1895): *Poreklo međunarodnoga prava*, Beograd

- Paunović Milan, Krivokapić Boris, Krstić Ivana (2013): *Međunarodna ljudska prava*, Beograd
- Perazić Gavro Đ. (1986): *Međunarodno ratno pravo*, Beograd
- Petrović Nastas (1876): *O ratu i ratnom pravu*, Beograd
- Radojković Miloš M. (1947): *Rat i međunarodno pravo*, Beograd
- Rivijer Alfons (1898): *Osnovi međunarodnoga prava*, knjiga druga, Beograd
- Scott Shirley V. (2010): *International Law in World Politics*, London
- Shaw Malcolm N. (2003): *International Law*, Cambridge
- Stokić Stanojlo (2004): *Rat i ratovanje*, Beograd (reprint izdanja iz 1885)
- Стояновъ А.Н. (1875): Очерки истории и догматики международного права, Харьковъ
- Vučinić Zoran (2006): *Međunarodna razno i humanitarno pravo*, Beograd

Rad primljen: 23. septembra 2013.
Odobren za štampu: 25. septembra 2013.

Paper received: September 23rd, 2013
Approved for publication: September 25th, 2013

Prof. Boris Krivokapić, PhD

Faculty of Law, Public Administration and Security

Megatrend University, Belgrade

THE CONCEPT OF WAR AND CLASSIFICATION OF WARS

S u m m a r y

The paper has a brief introduction and two main parts. In the introduction, the author notes that the concept of war and classifications of wars are among the topics that are covered in a lot of international law, military and other sciences. Still there are lots of reasons to periodically return to this topic.

The first part of the paper deals with the concept of war. The author introduces the war in both the broader and narrower sense and points to a somewhat different names and appearance („war” i.e. „armed conflict”). Then he provides a brief overview of the wars throughout history, citing the most important data on the number of wars, victims and others.

The second part is the central part of the work. Starting from the different criteria here the author gives some dozen different classifications of wars, referring in particular to the international and civil wars; conventional and unconventional wars; local, regional and world wars; aggressive and defensive (liberation) wars; offensive and defensive wars; limited wars, wars with the limited goal and total wars; just and unjust wars; land, sea, air or cosmic wars; and some specific types of wars - religious and ethnic; cold, special, and with all the fences, customs and economic wars. Within certain categories the writer makes further division, so in the within unconventional wars he speaks separately about guerrilla war, asymmetric war, environmental war and ABC war; within special special warfare he emphasizes psychological, media and information war; etc. In dealing with certain types of wars writer defines certain terms, gives a number of examples, and other relevant information.

At the end the author once again points out that war is one of the most horrible, the most dramatic, and at the same time the most complex social phenomena. Although, quite understandably, attention is always primarily focused on armed operations, war has a number of other dimensions - legal, psychological, sociological, social, economic, cultural, etc. It is therefore possible to speak about it from different angles, such as, on the other hand, one can identify various types of wars, not only in purely military terms.

Author's final message is that although the UN Charter and the whole contemporary international law prohibite not only war, but any use of force, and even the threat of force, war, unfortunately, is the reality of the XXI century. This means that this phenomenon should be studied from various aspects.

Keywords: international relations, war, international law

EKONOMSKI RAT KAO OBLIK RATNOG SUKOB

Ekonomski oblik ratnog sukoba predstavlja niz otvorenih i prikrivenih privrednih ili drugih mera koje imaju za cilj slabljenje ili eliminisanje ekonomskog faktora ratnog potencijala protivnika, odnosno paralisanje analognih mera neprijatelja uperenih na sopstveni ratni potencijal.¹

Ekonomski oblik ratnog sukoba može se voditi: pre oružanog sukoba, za vreme oružanog sukoba i posle sukoba država. Elemente ekonomskog oblika oružanog sukoba nalazimo u drevnoj prošlosti, još u prvim ratnim sukobima. U savremenim uslovima ekonomski rat poprima razne oblike, dobija sve veći značaj i poklanja mu se sve veća pažnja.

Ključne reči: rat, planiranje, ekonomske mogućnosti, oružani sukob

1. Faktori koji utiču na neophodnost planiranja privrede za funkcionisanje u vanrednom i ratnom stanju

1.1. *Uticaj Republike Srbije (postojanje ratne opasnosti) na planiranje privrede za funkcionisanje u ratu*

U savremenim ratovima, reč je o sveobuhvatnom i dramatičnom odmeravanju snaga između napadača i napadnutog, u svim oblastima društvenog života. Poslednjih godina događa se promena odnosa snaga u svetu i ti procesi će biti dugoročnog karaktera. Dok jedna strana nastoji da takva kretanja iskoristi za dalju ekspanziju, veći deo zemalja trpi katastrofalno teške posledice koje ih dovode u težak politički, ekonomski i vojni položaj. Te posledice će dugoročno uticati na zaostajanje i usporavanje u njihovom razvoju, dok će, s druge strane, centri moći još intenzivnije sprovoditi razvojne procese koji će im za duže vreme obezbediti dominaciju u međunarodnim odnosima.

Položaj svake zemlje u međunarodnoj zajednici zavisi od mnogih činilaca koji pozitivno ili negativno utiču na njenu stabilnost. U ovom radu razmatraće se neki od osnovnih činilaca od kojih zavisi položaj Srbije u njenom okruženju.

* Doc. dr Beriša Hatidža, Vojna akademija, Ministarstvo odbrane RS, Beograd e-mail: hatidza.beriša@mod.gov.rs

¹ *Vojni leksikon, VIZ, Beograd, 1981, 24, fn 1*

Za bezbednost, nezavisnost i teritorijalnu celovitost Srbije od posebnog značaja je njen položaj u Evropi, na Balkanu, u odnosu na strategijsko okruženje, važne međunarodne komunikacije i značajne energetske i sirovinske potencijale u bližem i daljem okruženju. Promene u evropskim zemljama i unutrašnje snage u zemlji bitno su izmenili položaj prethodne Jugoslavije na evropskom kontinentu. Od faktora stabilnosti, Srbija je postala najnestabilnije područje balkanskih prostora.

Geostrategijski posmatrano, Srbija se nalazi na najrasprostranjenijem delu „saobraćajne petlje“ između Evrope, Azije i Afrike. Ona je komunikacijsko čvorište iz koga se komunikacije zrakasto šire u sve delove Balkanskog poluostrva. Kopneni putevi protežu se od panonskog basena, kroz moravsku kotlinu prema azijskom kontinentu i na jugu nadovezuju na Vardarsku dolinu.² To je najkraći put koji spaja panonski i egejski geografski prostor, odnosno povezuje tehničko-tehnološki razvijeni deo Evrope, čije su sirovine značajno iscrpljene, sa nerazvijenim, ali sirovinama bogatim Bliskim i Srednjim istokom. Iz Moravske doline prema istoku se odvaja niško-moravički pravac prema Bugarskoj, a prema zapadu i jugozapadu, dolinom Zapadne Morave i Ibra **se odvaja** prema Kosovu i Metohiji i Makedoniji. Kroz Srbiju prolazi ključni plovni put Dunav–Morava–Vardar koji povezuje zapadnu i centralnu Evropu preko kanala Rajna–Majna–Dunav sa Crnim morem i ostalim morima istočnog dela zemljine polulopte. Drugi vođeni pravac komunikacija ide moravskom dolinom prema Povardarju i Egejskom moru. Atlantski pomorski plovni put ima poseban uticaj na geoprostor Srbije, a neposredno je preko Gibraltara povezan sa sredozemnim pomorskim plovnim putem.

Severni deo naše zemlje (Srem, Banat i Bačka) je potpuno otvoren prema Srednjoj Evropi. Kroz Panonsku niziju, veliku žitnicu i najprohodniji deo zemlje, prema Beogradu, slivaju se mnogi putevi i železničke pruge. Ovaj deo preseca Dunav, koji sa svojim pritokama čini važan međunarodni rečni put. Zapadnim delom vode putne i železničke komunikacije, strategijski pravci i prirodni koridori, što takođe povećava njegovu osetljivost i usložnjava problem bezbednosti.

Granice Srbije prema Mađarskoj i Rumuniji su ravničarske i otvorene, dok su prema Bugarskoj i Albaniji planinske i prirodno veoma jake, a preseca ih i nekoliko pogodnih komunikacijskih pravaca.

Geografski posmatrano Srbija se nalazi u prostoru Južne Evrope, Sredozemlja i ima centralni položaj na Balkanskom poluostrvu. Ona predstavlja snažnu pregradu između Evrope i Bliskog istoka. Položaj Srbije na Balkanu uticao je, a i sada snažno utiče, na ukrštanje različitih interesa velikih sila i jakih ekonomskih grupacija. Njihov cilj je uspostavljanje potpune kontrole nad Balkanom, da bi peko njega imale neposredni teritorijalni pristup područjima velikih prirodnih bogatstava u Maloj Aziji, Kaspijskom basenu i Sibiru.

² Preko tog geoprostora prostire se jedan od najznačajnijih uzdužnih snopova komunikacija: Berlin–Beč–Budimpešta–Beograd–Solun–Istambul–Bliski istok, sa krakom ka Egejskom basenu (primedba autora), fn 2.

Dugotrajna i duboka kriza na Bliskom istoku, stalno pogoršavanje odnosa u širem rejonu Sredozemlja i povremene krize na tom prostoru, sporovi i nerešena pitanja i problemi među pojedinim balkanskim državama i otvorene ili prikrivene aspiracije nekih zemalja prema Srbiji čine realan kompleks uslova koji određuju ukupan regionalni vojno-politički položaj Srbije u Evropi, Sredozemlju i Balkanu.

Međunarodno okruženje u kome se nalazila SFRJ posle 1990. godine, takođe je bitno uticalo na budućnost Srbije. Rasformiranjem Varšavskog ugovora, nestala je vojno-politička bipolarnost. Dosadašnja vojna ravnoteža zemalja narušena je na štetu zemalja Istočnog bloka, a sve njegove članice zahvatio je proces preobražaja, koji se odvijao sa različitim dinamikama i nepredvidivim posledicama.

U višenacionalnim zajednicama poput Srbije, podele na nacionalnoj osnovi, kao i razlike u stepenu razvoja, etničke i političke napetosti učinile su te podele još većim. Akumulirana energija socijalnih nezadovoljstava, nedostatak akumulacije i zdravog kapitala za pokretanje novih ciklusa investicija i privrednog prestrukturisanja doveli su zemlju u težak ekonomski položaj.

Vojno-politički položaj Srbije, u novom odnosu snaga u svetu, u Evropi i regionu, veoma je osetljiv i duže vreme biće izložen negativnom delovanju globalnih, regionalnih činilaca. Položaj Srbije određuju brojni spoljni i unutrašnji činiooci, pre svega stavovi i odnosi velikih sila, odnosno centri moći prema Srbiji i, povoljan središnji geografski i ekonomski položaj na Balkanu, raspoloživi resursi i stepen ekonomske razvijenosti, državno uređenje i opšte stanje u zemlji, složenost i protivrečne odlike strukture stanovništva, odbrambena sposobnost zemlje i drugo. Kao takav, njen položaj je podložan promenama i treba ga stalno procenjivati i preduzimati mere za njegovo jačanje i učvršćivanje, što ima odlučujuću ulogu za odbranu.

Shodno tome, posebna pažnja se poklanja planiranju odbrambenih i zaštitnih priprema i aktivnosti društva za odbranu. U procesima planiranja utvrđuju se ciljevi, zadaci i potrebe za ostvarivanje odbrambenih priprema i obezbeđivanje uslova za jedinstven i skladan razvoj svih elemenata i struktura sistema odbrane i zaštite. Pri tome pripreme privrede za funkcionisanje u ratu predstavljaju jedan od ključnih preduslova za uspešnu odbranu zemlje.

1.2. Uticaj ratnih uslova na potrebu planiranja privrede za funkcionisanje u ratu

Između rata i privrede postoji čitav splet mnogostrukih veza koje potpuno menjaju fizionomiju i stanje privrednog i društvenog života zemlje u ratnim uslovima.

Danas smo svedoci neprekidne upotrebe sile, kroz sve njene vidove i oblike, pa i ratom. Rat koji može biti nametnut, po vremenu je kratkotrajan ili dugotrajan. Agresor može upotrebiti slabije ili jače vojne efekte, koristeći konvencionalna ili najsavremenija ratna sredstva, uključujući i oružje za masovno uništenje. Ta sve složenija ratna tehnika biće smišljeno angažovana u slamanju protivničke

moći. Treba računati da će napadač svesno, planski, sistematski, usmeriti svoja dejstva na vitalne privredne objekte, kako bi branioca lišio mogućnosti da podmiruje sve veće zahteve u snabdevanju oružanih snaga ratnim materijalom, s jedne, i života stanovništva, s druge strane. Otporna moć branioca je utoliko veća ukoliko on efikasnije i za duže vreme može da izdrži oslanjajući se na sopstvene materijalne mogućnosti.

Rat kao posebno društveno stanje (anahrona društvena pojava) pored brojnih društvenih, političkih, socijalnih i drugih posledica, značajno unazađuje ekonomiku zemlje u celini, posebno u oblasti zaostajanja u tehnološkom, tehničkom i proizvodnom pogledu. Zavisno od interesa i ciljeva koje neprijatelj želi da ostvari, bezbednost zemlje može biti ugrožena savremenim izazovima i pretnjama koji se pretežno ispoljavaju kroz neke od oblika specijalnog rata i vojnih intervencija, a pretežno se ispoljavaju kroz oblik specijalnog rata i oružanu agresiju. Ekonomске posledice ratnih operacija (akcija) po konačnim efektima mogu biti čak veće od neposrednih ratnih akcija zbog visokog stepena reprodukcijске povezanosti privrede. Te posledice sastoje se iz:

- teškoća u snabdevanju energentima, sirovinama, reprodukcijnim materijalom, prekida proizvodnje u porušenim objektima;
- nedostatka deviznih sredstava i potreba preusmeravanja spoljne trgovine;
- teškoća u prevozu (transportna sredstva izlažu se razaranjima već u prvim danima rata);
- problema mobilizacije sredstava zbog njihovog angažovanja za neposredne potrebe oružane borbe.

Na početku agresije ili u toku rata agresor vodi ekonomski rat i provodi blokadu napadnute zemlje. To čini:

- prekidom ekonomskih odnosa i drugih privrednih veza napadnute zemlje po svetu;
- ekonomskim, političkim i vojnim pritiscima na druge zemlje da prekinu ekonomske i finansijske odnose sa napadnutom zemljom;
- udarima po putevima i objektima snabdevanja, i slično.

Da bi privreda u ratu ispunila očekivanja, mora se još u miru za to pripremiti. Otuda, planiranje ekonomskih potencijala za funkcionisanje u ratnim uslovima ima posebno mesto. Prelazak zemlje iz mirnodopskih na ratne uslove neophodno je izvršiti u što kraćem vremenu, pa je u tom smislu nužno sprovoditi odgovarajuće organizacijsko-sistemske, materijalne, kadrovske i druge pripreme. Kroz ove pripreme moraju se stvoriti uslovi da ekonomski potencijal u ratu obezbeđuje materijalni razvoj privrede, potrošna dobra za život i rad stanovništva, kao i održavanje odbrambene spremnosti i sposobnosti zemlje. Sprovođenje ovih priprema zahteva realnu procenu i poznavanje ratnih uslova koji

bitno utiču na pripremljenost i osposobljenost svih subjekata za ratne aktivnosti. Procene ugroženosti i mogućnosti za izvršenje zadataka u ratu nosioci planiranja moraju vršiti neprekidno.

Privredu u ratu karakterišu: preorijentacija proizvodnih programa za ratne potrebe, veći uticaj državnih i vojnih vlasti na rukovođenje privredom, centralizovano planiranje i dirigovana distribucija proizvoda, kao i ograničeno delovanje ekonomskih zakona. Ratna privreda nije ništa drugo nego mirnodopska privreda prilagođena po organizacionoj strukturi i načinu funkcionisanja potrebama vođenja rata.³ Osnovne razlike planiranja u ratu od onog u miru su: brze promene planskih pretpostavki, izrada planova za kraće periode, šira i češća primena bilansnog metoda planiranja, pojednostavljen postupak primene i donošenja planova, veća obaveza i odgovornost za izvršavanje planom utvrđenih zadataka, obavezna usklađenost i ažurnost planova pojedinih nosilaca planiranja, operativnost u informisanju o toku izvršenja zadataka i drugo.

Za obavljanje privrednih aktivnosti u periodu vanredne opasnosti i u ratu predviđaju se brojni zadaci. Oni su polazni elementi planova proizvodnje, usluga i prometa, uz angažovanje radnika, stručnih kadrova i maksimalno korišćenje sirovina, reprodukcioni materijala, energetskih izvora, postojećih rezervi, kao i korišćenja proizvodnih sredstava, potencijala i kapaciteta. Prilikom prelaska na planiranje u ratu i izradu planova, neophodno je doneti potrebne odluke o nastavku ili odstupanju od realizacije zadataka planiranih u mirnodopskim uslovima.

Poseban značaj imaju planovi u oblasti privrede koji obuhvataju ciljeve i zadatke kojima se ostvaruje funkcionisanje privrede u celini i pojedinih privrednih delatnosti u odbrani zemlje. Po sebi se razume da se planovima privrede ne mogu obuhvatiti svi resursi, ali je studijskim postupkom neophodno utvrditi onaj minimum ili onu meru privrednih potencijala koja ne može ostati izvan planiranja. Ovim planovima se obuhvataju zadaci koji obezbeđuju prelaz sa mirnodopskih na ratne uslove i funkcionisanje u ratu. U tom cilju donose se:

- planovi izrade i donošenja tehničko-tehnološke dokumentacije za proizvodnju u ratnim uslovima;
- planovi obezbeđenja sirovinama, opremom i drugim repromaterijalom za rad u ratu;
- planovi obezbeđenja energetskim potrebama;
- planovi rezervi, sirovina i drugih potreba za rad u ratnim uslovima;
- planovi ratne organizacije i sistematizacije;
- planovi finansiranja, i drugo.

Svi ovi planovi su jedinstveni i međusobno su sinhronizovani.

³ Čubra Nikola: „*Ekonomika opštenarodne odbrane*“, NIP „Poslovna politika“, Beograd 1985, 21 fn 3

2. Ekonomski rat i njegov uticaj na pripremu zemlje za odbranu

Rat kao delatnost, pored oružane borbe obuhvata i druge aktivnosti: političku, ekonomsku, medijsku, diplomatsku..., koje u savremenim uslovima dobijaju sve veći značaj. Za rat uopšte, a za oružanu borbu posebno, ekonomska snaga predstavlja osnovu borbene moći. Porastom ekonomske snage raste borbena moć zemlje, kao što i slabljenje ekonomske snage uslovljava i slabi borbenu moć.

Ekonomski oblici sukoba obuhvataju i niz otvorenih ili prikrivenih privrednih i drugih mera koje imaju za cilj slabljenje ili eliminisanje ekonomskog faktora ratnog potencijala protivnika, odnosno paralisanje analognih mera neprijatelja uperenih na sopstveni ratni potencijal.

Ekonomski rat se može voditi pre, za vreme ili posle oružanog sukoba država ili koalicije zemalja.⁴ Razlike između ekonomskog rata u doba mira i u uslovima ratnog stanja se manifestuju kroz različite forme, od sankcija, do vođenja otvorenih sukoba. U doba mira, ekonomski rat, kao skup mera koje se preduzimaju radi slabljenja političkih, moralnih i ekonomskih osnova društva i vojnog potencijala jedne zemlje (ili više zemalja), sprovodi se sa namerom da se ostvare ciljevi bez oružane borbe, ili da se izvrše pripreme za lakše ostvarivanje ciljeva u eventualnoj oružanoj borbi. Takođe, ekonomski pritisci su i u miru sračunati na potenciranje i izazivanje unutrašnjih privrednih kriza i potencijala. Putem pritiska stvara se ili potencira politička nestabilnost, jer ekonomska nestabilnost lančano deluje i odražava se na socijalno raspoloženje građana i stabilnost cele zemlje. Na toj uzročnoj povezanosti ekonomske i političke karakteristike zasniva se primena ovog oblika specijalnog rata.

Elemente ekonomskog rata nalazimo u davnoj prošlosti, još u prvim ratnim sukobima. Starokineski vojni pisac Sun Ce Vu, petsto godina pre nove ere, pisao o pravilima ratne veštine i tvrdio da se „najveća veština sastoji u tome da se otpor neprijatelja slomi bez oružane borbe“. Rat pojedinih plemena vođen je radi osvajanja: stoke, robova i blaga. U mnogim ratovima protivnici su uništavali naselja, useve i voćnjake. Kutuzov je, na primer, u ratu protiv Francuske 1812. godine, kada se povlačio, spaljivao sve što bi protivniku moglo da koristi. U savremenim uslovima ekonomski rat poprima različite oblike, dobija sve veći značaj i poklanja mu se sve veća pažnja.

Zbog toga, možemo reći da ekonomski rat u miru, deluje kao pritisak i karakterističan je za uslove zaoštrenih odnosa između zemalja. U ratnim uslovima, ekonomske mere se znatno zaoštavaju i pojačavaju u odnosu na mere koje su se preduzimale u doba mira.

⁴ *Vojni leksikon*, VIZ, Beograd 1981, 124, fn 4

2.1. Ciljevi ekonomskog oblika ratnog sukoba

Mada je cilj svakog rata, pa i ekonomskog, uvek isti, ipak sa stanovišta uslova i vremena u kome se vodi ekonomski rat, možemo uočiti sledeće.

a) U doba mira cilj ekonomskog rata može biti:

- da se protivnik primora na ustupke (političke, vojne, ekonomske) bez upotrebe oružane sile;
- da se oslabe ekonomska, a samim tim i vojna mogućnost protivnika i na taj način olakša postizanje uspeha u eventualnom ratu.

Ekonomski rat u doba mira može da traje veoma dugo, a ne mora da dođe do oružane borbe.

b) U ratu, cilj ekonomskog rata je da oteža (po mogućnosti i onemogućiti) materijalno obezbeđenje protivnika za vođenje oružane borbe, kako bi se lakše ostvarili ciljevi rata.

U ratnim uslovima mere ekonomskog rata su znatno zaoštrene i pojačane u odnosu na one koje se vode u doba mira.

2.2. Zadaci ekonomskog oblika ratnog sukoba u miru i ratu

Zadaci ekonomskog rata su različiti za države koje učestvuju u ratnom sukobu i za države koje nisu u ratnom stanju. Kada su države u ratnom sukobu, zadaci ekonomskog rata su uništavanje vitalnih industrijskih, vojnih i ostalih privrednih centara i potencijala protivnika, dezorganizacija i destabilizacija njihove privrede, prekidanje mogućnosti snabdevanja iz inostranstva bilo u obliku uvoza ili međusavezničke pomoći, osvajanje izvora sirovina, zauzimanje važnih privrednih rejona u kojima su skoncentrisani industrijski i ostali kapaciteti, diverzije i sabotaze na protivničkim privrednim objektima, i tome slično.

Zadaci ekonomskog rata kada države nisu u ratnom sukobu ogledaju se u oštrijoj borbi za tržište i izvore sirovina, a ublažavaju se propagandom o potrebi međunarodne saradnje, o nesebičnoj ili čak besplatnoj pomoći, različitom vrstom ucena pri sklapanju ekonomskih sporazuma, raskidanjem ugovorenih obaveza, prodajom nekvalitetne robe i prljavih, zastarelih tehnologija, devalvacijom nacionalne valute, izvlačenjem kapitala, „kupovinom stručnjaka“, nelojalnom konkurencijom, embargom, zabranom izvoza i uvoza, nagoveštajem ekonomske blokade, i drugim merama.

Moglo bi se reći, da su se u većini ratova u prošlosti osećali ekonomski motivi i interesi. Slabljenje i potčinjavanje privrede drugih zemalja raznim akcijama i dejstvima nisu nova stvar. Ta praksa sve više dolazi do izražaja na današnjem stepenu razvitka i sve veće međuzavisnosti, odnosno borbe za tržište, jer i ekonomski najbogatije zemlje zavise od spoljnih tržišta kako u pogledu nabavke

sirovina i repromaterijala, tako i plasmana gotovih proizvoda. Eksploatatorska politika bogatih zemalja koje su istovremeno i velike vojne sile dovela je do sve većih razlika između bogatih i siromašnih zemalja.

U ekonomskom ratu sve veći značaj imaju multinacionalne kompanije. One raspoložu ogromnim kapitalom sa kojim vrše prodor u veliki broj zemalja savremenog sveta. Njihovi vlasnici najčešće imaju odlučujući uticaj na rukovodstvo svoje zemlje ili oni sami sačinjavaju to rukovodstvo. Siromašne zemlje su prisiljene da od bogatih traže i primaju „ekonomsku pomoć“ pod teškim uslovima. Davaoci „pomoći“ diktiraju svoje uslove, nude pomoć koja će primaoca još više vezati za davaoca, da im dodele preostala sredstva, i tako dalje. To nije ništa drugo do metod potčinjavanja i izrabljivanja tj. prikriveni vid agresije.

2.3. Oblici ekonomskog rata

Ekonomski pritisci, kao oblik specijalnog rata, sprovode se putem različitih oblika i metoda, zavisno od ciljeva i mogućnosti. Težište se usmerava na najvažnija i najranjivija mesta, mada se ponekad počinje i sa manje važnim, da bi se pripremio teren za glavne akcije. Pošto su u oblasti ekonomike na globalnom planu najznačajniji nauka i tehnologija, sirovine, energetika, prehrana i tržište, to se prioritet daje prodorima u te oblasti.

Oblici ekonomskog rata su veoma brojni i raznovrsni. Obično se u isto vreme primenjuju različiti oblici ekonomskog rata. Ovde ćemo navesti neke oblike ekonomskog rata koji se najčešće primenjuju u međunarodnim ekonomskim odnosima.

Oblici ekonomskog rata su veoma brojni i raznovrsni. Obično se, u isto vreme, primenjuju različiti oblici ekonomskog rata. Ovde ćemo navesti neke oblike ekonomskog rata koji se najčešće primenjuju.

Veštačko izazivanje privrednih kriza i poremećaja podrazumeva prethodno izučavanje ekonomskog stanja dotične zemlje koje se stalno prati. Važno mesto u tome imaju obaveštajne službe, koje čine prethodnicu u svim fazama rata. One prikupljaju podatke o političkim prilikama, ekonomskom razvoju, stanju odbrane i bezbednosti, stanju kadrovske strukture i drugim društvenim prilikama u zemlji, budućoj žrtvi.

Krizu je lakše izazvati ukoliko se bolje uoče i odrede osetljivi problemi i ranjiva mesta u ekonomici zemlje koja se napada. Već postojeći problemi pogodni su za dalje razvijanje i potenciranje. U ovakvoj aktivnosti uvek se traže saveznici u zemlji koja je objekat napada. To su unutrašnji neprijatelji, koji su pokretači i više kritičari postojećih rešenja i postupaka, bez obzira na njihovu ispravnost, a često i izvršiocima određenih sabotaža i diverzija. U zavisnosti od procenjene situacije, akteri rata planiraju koji će program daljeg unutrašnjeg razvitka nametnuti napadnutoj zemlji, ili će se usled uspešnog otpora progresivnih snaga napadnute zemlje povući uz što manje svojih gubitaka.

Carine kao instrument ekonomske politike i oblik ekonomskog rata, u uslovima napetih i zaoštrenih međunarodnih odnosa, neke zemlje koriste namećući visoke carinske stope kako bi uvoz robe iz zemlje potencijalnog protivnika učinile nerentabilnim. Carine (kao oblik ekonomskog rata) obično se istovremeno primenjuju zajedno sa drugim merama i najčešće prethode stožim i rigoroznijim merama ekonomskog rata.

Zbog efikasnog dejstva carina kao oblika ekonomskog rata, primena carina ili, tačnije, carinskih stopa u tu svrhu, naziva se popularno carinskim ratom.

Kontrola uvoza i izvoza, kao oblik ekonomskog rata, primenjuje se u miru, u uslovima zategnutih međunarodnih odnosa, u periodu vanredne opasnosti, kao i u periodu rata. Kontrola uvoza i izvoza u odnosu na neku zemlju ima cilj da oteža datoj zemlji korišćenje spoljnih izvora za obezbeđenje tokova sopstvene reprodukcije. Tada su kanali trgovinske razmene pod striktnom kontrolom državnih organa, proizvodi razmene su strogo selekcionisani, a zabrana izvoza i uvoza postaje najčešće primenjivana mera.

Ograničenje spoljnotrgovinske razmene ima isti cilj i sprovodi se istovremeno sa kontrolom uvoza i izvoza, ali je nešto stroža od prethodnog oblika, jer se time vrši ograničenje izvoza određenih proizvođača.

Zabrana uvoza i izvoza predstavlja izuzetno oštru meru ekonomskog rata, a preduzima se u uslovima zategnutih međunarodnih odnosa i uoči izbijanja oružanih sukoba. Primenjuje se prema nekoj zemlji u cilju slabljenja njene ekonomske, a time i vojne moći. Može biti potpuna ili delimična. Međutim, efekti ograničenja i zabrane uvoza i izvoza su dvostrani: oni utiču ne samo na ekonomski i vojni potencijal zemlje prema kojoj se preduzimaju, već i zemlje koja ih preduzima, jer onemogućava međusobnu razmenu dobara, iskustava i tehničko-tehnoloških dostignuća.

Embargo, kao oblik ekonomskog rata, preduzima se pre blokade ili početka rata. Predstavlja zabranu izvoza oružja i drugih materijala čime se neposredno utiče na vojnu i odbrambenu sposobnost zemlje prema kojoj se preduzima. Može imati opšti karakter za zabranu izvoza svih vrsta roba ili može biti ograničen samo za određenu vrstu roba. Kada je posredi opšti embargo, budući da ta mera može da bude sredstvo (postupak protiv SFRJ posle Rezolucije Informbiroa ili SRJ u periodu 1992–1995. godine), kvalifikuje se kao ekonomska agresija.⁵

Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija je 1992. godine uveo embargo na uvoz oružja i drugog strategijskog materijala u zemlje bivše SRFJ. SAD su odlukom predsednika Džefersona decembra 1807. godine prvi put uvele embargo kao oblik ekonomskog rata radi samoodbrane. Prvobitni cilj embarga bio je da se zatvore svi putevi spoljne trgovine i da se rad domaćih fabrika i proizvodnja ratnog materijala učini zavisnim od sopstvenih izvora sirovina. Međutim, u procesu istorijskog razvitka, prvobitne funkcije embarga su evoluirale, tako da je on,

⁵ *Pravna enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd 1979, 297. fn 5

od sredstva samoodbrane, postao instrument za delovanje na privredni potencijal protivnika.⁶

Ekonomska blokada je jedna od najgrubljih i najtežih oblika ekonomskog rata, koji je osetno pogodilo našu privredu i naš narod.

Ona predstavlja je skup mera koje preduzima jedna ili više zemalja, sa ciljem da naruši i ekonomski oslabi ili izoluje od svetske privrede drugu zemlju ili grupu zemalja. Kao takva, ona je i najopasnije ekonomsko sredstvo politike sile, jer u potpunosti zatvara mogućnost jedne zemlje da ostvari svoje interese u uslovima međuzavisnosti na međunarodnom planu.⁷ U mnogim ratovima, osnovni vid sprovođenja ekonomske blokade bila je pomorska trgovinska blokada. Međutim, u oba svetska rata, pored trgovinske pomorske blokade, ekonomska blokada uključuje i različite privredne, finansijske, političke, psihološke, subverzivne i druge mere.

Efikasnost ekonomske blokade zavisi od sposobnosti i privredne strukture zemlje u odnosu na koju se primenjuju mere ekonomske blokade, njene zavisnosti od međunarodnog tržišta, naročito u pogledu dobara neophodnih za vođenje rata, i slično.⁸

Blokada može da se izvrši sasvim otvoreno, uz snažno propagandno delovanje ili više-manje prikriveno i posredno. Ona može biti delimična ili totalna, uvedena od strane jedne ili više država. Ona, načelno, sledi ograničenje i zabranu izvoza i uvoza i, u tom smislu, ona je deo mera preduzetih radi kontrole striktnog sprovođenja odluka i sprečavanja njihovog kršenja.

Efikasnost ekonomske blokade u ratu zavisi u prvom redu od privredne strukture blokirane države, njene zavisnosti od međunarodnog tržišta, naročito u pogledu dobara za vođenje rata, kao i od njenog strategijskog položaja i uslova za održavanje i obezbeđenje pomorskog i vazdušnog transporta.

U miru, ekonomska blokada se često sprovodi i bez prekida diplomatskih odnosa sa blokiranom državom, sa ciljem da se obim ekonomske razmene sa njom smanji i svede na nevažne vidove ili sasvim prekine, a time oslabe i druge njeni ekonomski potencijali.

Klasični i najstariji primeri ekonomske blokade zabeleženi su pre gotovo dva veka. Međutim, ekonomska blokada dobija mnogo veći značaj početkom dvadesetog veka pa naovamo zbog sve oštrije i izrazitije zavisnosti između svetske privrede i ratnih potreba zaraćenih država. Brzi razvitak proizvodnih snaga, pojava masovnih armija i angažovanje svih potencijala zemlje za vođenje rata, usloveli su primenu ekonomske blokade, kao značajne komponente ekonomskog rata.⁹

⁶ Plavšić Milan: *Ekonomika Jugoslavije*, drugo objedinjeno i dopunjeno izdanje, FON, Beograd 1994, 302, fn 6

⁷ Stojanović Radoslav: *Sila i moć u međunarodnim odnosima*, Radnička štampa, Beograd 1982, 144, fn 7

⁸ Krupčević Žarko: *Ekonomika opštenarodna odbrana*, VIZ, Beograd 1984, 61 fn 8

⁹ Ekonomska blokada je primenjivana i u američkom građanskom ratu od 1861. do 1865. godine; Francuska, Rusija i Engleska (zemlje Antante) su organizovale ekonomsku blokadu protiv Nemačke i njenih saveznika u doba Prvog svetskog rata; SAD, Velika Britanija i Francuska sprovodile su ekonom-

Vazдушna blokada se sve više primenjuje u novije vreme, sa osnovnim ciljem da spreči vazdušni transport određenih roba i tako pojača efikasnost ekonomske blokade primenjene prema jednoj ili grupi zemalja.¹⁰

*Trgovinska blokada*¹¹ je jedan od oblika ekonomskog rata. U vreme Drugog svetskog rata, iskristalisala su se tri oblika trgovinske blokade.¹² Prvo, efektivna blokada koja retko dovodi do uspešnog zatvaranja jedne zemlje. Drugo, papirna blokada, koja se sastoji u pooštavanju normi koje omogućuju zatvaranje obruča oko određene zemlje radi sprečavanja dovoza robe i drugog materijala u nju. Treće, uništavanje broskog prostora, koje ide istovremeno sa borbenim vojnim dejstvima i predstavlja najefikasniji stepen trgovinske blokade.

Bojkot, kao mera ekonomskog rata, primenjuje se kao dopunska mera ostalim oblicima ekonomskog rata. Može se primenjivati u miru i ratu. Sastoji se u potpunom ili delimičnom prekidu odnosa sa pojedinim zemljama. To je uzdržavanje od kupovine izvesne robe iz te zemlje ili odbijanje ekonomske saradnje sa nekom zemljom.¹³

Bojkot je, kao mera zabrane uvoza, suprotna embargu koji se sastoji u zabrani izvoza. Ova mera može imati katastrofalne posledice na privredni i ukupan društveni razvoj zemlje, koja se karakteriše monokulturnom razvijenošću.

Prvi put bojkot kao oblik ekonomskog oblika ratnog sukoba upotrebili su irski seljaci 1879. godine prema vlasniku imanja Englezu Čarlsu Bojkotu, po kome je ovaj oblik ekonomskog rata i dobio ime. Cilj bojkota je da se bez upotrebe sile (pasivnim otporom) postigne određeni najčešće ekonomski uspeh.

*Klirinški*¹⁴ *sporazumi* kao jedan od oblika ekonomskog rata je često primenjivan. U spoljnotrgovinskoj razmeni potražilac nije uvek izvor ekonomske snage.

---

sku blokadu protiv bivšeg Sovjetskog Saveza; bivši Sovjetski Savez je sa ostalim istočnoevropskim zemljama u periodu 1948–1954. godine izvršio ekonomsku blokadu protiv naše zemlje; SAD su 1962. godine izvršile ekonomsku blokadu Kube; na inicijativu SAD Savet bezbednosti UN je 1989. godine izglasao i primenio ekonomsku blokadu protiv Iraka; na inicijativu Evropske ekonomske zajednice i podršku SDA i drugih država SB UN je 1992. godine izglasao ekonomske sankcije protiv naše zemlje, zbog navodne agresije na bivšu Republiku Bosnu i Hercegovinu, fn 9.

¹⁰ Zbog presečenih koridora i zabranjenog vazdušnog transporta, došlo je do tragedije u Banjaluci 1993. godine. Umrli su novorođenčad zbog nedopremanja boca sa kiseonikom, fn 10.

¹¹ Predstavlja jedan od najstarijih oblika ekonomskog rata. Prvi put je primenjena 1963. godine kada su Holandani blokirali flandrijske luke. Ona je našla svoje mesto i u kodeksu rata normi i običaja. Ona se zatim pominje u Pariskoj deklaraciji 1856. godine, zatim u Londonskoj deklaraciji o pomorskom pravu i sl., fn 11.

¹² Plavšić Milan (1994), 303, fn 12

¹³ Kao vrsta sukoba bojkot je predviđen i Poveljom UN kako bi se efikasnije postiglo sprovođenje odluka Saveta bezbednosti.

¹⁴ Kliring znači obračun bez gotovog novca, odnosno uzajamno bankarsko obračunavanje platežnih obaveza, fn 14.

Često se i status dužnika može koristiti kao oblik određenog pritiska, samo zavisno od toga ko duguje i kome se duguje.¹⁵

Kontrabanda kao oblik ekonomskog rata prodrazumeva zabranu snabdevanja ili zabranu prevoza robe od značaja za vođenje ratnih operacija neutralnim brodovima za potrebe zaraćene strane.

Da bi se određena roba mogla podvesti pod pojam kontrabande, mora biti obeležena kao takva i objavljena od strane ratujuće sile. U tom slučaju, ratujuća sila ima pravo da svim sredstvima spreči promet, odnosno dovoz, da oduzme predmete koji spadaju u kontrabandu, bez obzira na to što dolazi od neutralnih sila ili se prenose neutralnim brodovima.

Lica koja vrše kontrabandu ratujuća strana može da kazni na osnovu svojih unutrašnjih pravila, ukoliko im ta lica padnu u ruke. Ta pravila, kako je to istakao naš poznati teoretičar Geršić još 1882. godine, zasnivaju se na načelu da se sloboda neutralne trgovine ne sme zloupotrebljavati na davanje prave ratne pomoći, jer je ona u protivrečnosti sa konkretnim neutralnim držanjem. Snabdevati neprijatelja sredstvima za ratovanje, to je od neutralnih očevidaca povreda neutralnosti.¹⁶ Reč je o zemljama – sukobljenim stranama u ratu, koje samostalno utvrđuju vrste robe koje predstavljaju kontrabandu pa se, kao takve, ne mogu prevoziti morskim putem. Ukoliko jedna od strana utvrdi da je roba sa tog spiska upućena neprijatelju od bilo koje neutralne zemlje, ili takvom robom trguje neprijatelj sa drugim zemljama, onda ona stiče pravo da zapleni robu. Takvo zaplenjivanje robe, u prvom slučaju, ima za cilj da se ne dozvoli jačanje ratnog potencijala neprijateljske strane, dok je u drugom slučaju ta namera da se u zemlji protivniku izazovu teškoće u funkcionisanju privrede i tako osigura njegov brzi poraz.¹⁷

Trka u naoružanju služi kao poseban oblik ekonomskog rata. Poznato je da veliki izdaci za naoružanje imaju negativan odraz na tokove društvene reprodukcije i životni standard stanovništva posebno. Polazeći od toga, ekonomski jače zemlje forsiraju trku u naoružanju, čime, pored ostalog, žele da nametnu iscrpljivanje, odnosno slabljenje protivničke zemlje ili grupe zemalja u ekonomskom i vojnom pogledu.

¹⁵ Nemačka je, na primer, uoči Drugog svetskog rata bila dužnik balkanskih zemalja na osnovu klirinškog sporazuma. Zapretivši da im neće platiti dugove, ona je uspela da nacionalne ekonomije balkanskih zemalja podredi svojoj ekonomskoj politici. Ove zemlje su postale tržište roba koje je u Nemačkoj bilo teško ili nemoguće prodati. Uvozeći jeftinije sirovine i izvozeći loše finalne proizvode u balkanske zemlje došlo je do preliivanja viška rada i velike eksploatacije ovih zemalja od strane Nemačke. Tako je Nemačka kao dužnik prošla bolje nego balkanske države kao poverioci, fn 15.

¹⁶ Grupa autora: *Međunarodno javno pravo*, Savremena administracija, Beograd 1983, 501-502, fn 16.

¹⁷ Ranije je pojam kontrabande bio ograničen na oružje, danas su to svi oni proizvodi koji su namenjeni protivničkoj strani ili potiču od nje, fn 17.

Krijumčarenje roba kao oblik ekonomskog rata koriste mnoge zemlje, pošto ne mogu legalnim sredstvima da pribave deficitarne strategijske i kritične materijale i sirovine koje su im potrebne za ratnu proizvodnju. Ovaj oblik ekonomskog rata je često korišćen u prošlosti, ali ga mnoge zemlje koriste i danas za postizanje svojih ciljeva. Naša zemlja je ilegalnim putem dobijala naftu i gas od Rusije za vreme blokade u kojoj se Srbija nalazila.

Pomoć kao oblik ekonomskog rata, nasuprot svim drugim oblicima ekonomskog rata, koji imaju za cilj da oslabe ekonomsku a samim tim i vojnu (odbrambenu) snagu jedne ili više zemalja, primenjuje se za pružanje pomoći (ekonomske, vojne i tehničke) od strane velikih sila, obično razvijenih zemalja savezničkim i njima prijateljskim zemljama. Cilj davanja pomoći je da se zemlja saveznik osposobi kao partner u eventualnom sukobu sa potencijalnim protivnikom. Dajući ekonomsku i drugu pomoć vodeće zemlje, u okviru pakta, stvaraju čvršću vezu zemalja primaoca pomoći, čime u isto vreme šire sopstveni uticaj.¹⁸

2.4. Oblici ekonomskog rata u toku oružanog sukoba

U ratnom stanju mere ekonomskog rata se podređuju opštem cilju zbog koga se rat vodi, a realizuju se i sredstvima oružane borbe. U cilju slabljenja snabdevanja protivničkih oružanih snaga, usmeravaju se dejstva na privredno značajne objekte. Razaranje privrednih objekata i komunikacija na neprijateljskoj teritoriji i posebno u pozadini neprijatelja, omogućeno je tek kada su u ratnu upotrebu ušla savremena sredstva, kao što su avioni kojima se moglo dejstvovati po ciljevima neprijatelja koji su locirani na znatnoj udaljenosti od linije fronta.

U dosadašnjoj istoriji ratovanja zabeleženo je više oblika ekonomskog rata koji su se preduzimali u toku samog vođenja oružanih sukoba:

Okupacija proizvodnog regiona primenjuje se kada zemlja koja vodi ekonomski rat protiv jedne ili više zemalja ne ostvari svoje ciljeve preko nekog od prethodno navedenog oblika ekonomskog rata. Ovim oblikom ekonomskog rata postiže se dvostruki cilj: smanjuje se ili eliminiše ekonomski potencijal protivnika i povećava se sopstveni ekonomski potencijal.

¹⁸ Mada je ekonomske i drugih pomoći bilo u raznim oblicima, od značajnih navodimo:
a) Pomoć na osnovu Zakona o zajmu i najmu koga je izglasao Kongres SAD 1941. godine, u cilju pružanja pomoći u naoružanju i vojnoj opremi savezničkim zemljama koje su bile u ratu protiv Nemačke, Italije i Japana, Velikoj Britaniji, SSSR, Francuskoj, Kini, itd.
b) U periodu posle Drugog svetskog rata značajna je pomoć koja se dobijala i davala na osnovu Maršalovog plana. Plan je usvojen 1947. godine u Parizu. Naziv je dobio s obzirom na to da je donet na inicijativu državnog sekretara SAD Džordža Maršala. Pomoć na osnovu Maršalovog plana primale su od SAD zemlje Zapadne Evrope, a među njima najveći primaoci su bile Velika Britanija, Francuska i Zapadna Nemačka, fn 18.
v) Pomoć na osnovu Zakona o uzajamnoj bezbednosti donet je 1951. godine. Pomoć (vojnu, ekonomsku, tehničku i finansijsku) SAD su najviše pružile zemljama Zapadne Evrope, zatim zemljama Istočne i Jugoistočne Azije, kao i nekim zemljama Srednjeg i Bliskog istoka.
g) Posle Drugog svetskog rata SSSR je pružio pomoć socijalističkim zemljama, kao i zemljama u razvoju.

Uništavanje materijalnih dobara i razaranje privrednih potencijala kao oblik ekonomskog rata koristi se za vreme oružanih sukoba. U ranijim ratovima uglavnom je sproveden na okupiranoj teritoriji, u cilju da se protivniku onemogućiti korišćenje tih dobara za svoje potrebe.

U savremenim uslovima primene nuklearnih sredstava neuporedivo su veće mogućnosti razaranja i uništavanja, jer se na čitavoj dubini ratišta mogu podvrgnuti jednovremenom udaru svi vojni i ekonomski ciljevi protivnika. Posebno su osetljivi energetske izvori, komunikacijski čvorovi, veliki industrijski kompleksi i privredni potencijali. Ti objekti su istovremeno od velikog značaja za manevar, snabdevanje i borbenu upotrebu oružanih snaga. Bombardovanje sa kopna, mora i vazduha agresor bi primenio kao meru uništavanja stanovništva u zonama „slobodne vatre“. Ona ima za cilj lišavanje protivnika njegovih privrednih potencijala, a takođe i iznuđivanje prestanka otpora stanovništva zbog straha od masovnih razaranja i uništavanja. Agresor bi vršio diverzije i sabotaze u cilju ometanja ili onemogućavanja obavljanja proizvodnje, sračunato na prouzrokovanje određenih materijalnih i političkih posledica. Kada su u pitanju materijalne posledice ove aktivnosti, sabotaza se vrši oštećenjem sredstava za proizvodnju, industrijskih kapaciteta i ostalih materijalnih resursa, ili putem neizvršenja radne obaveze ili službene dužnosti u cilju postizanja psiholoških efekata (psihološka sabotaza).

Evakuacija industrijskih kapaciteta i drugih materijalnih dobara kao oblik ekonomskog rata vrši se u slučaju procene da određenu teritoriju neprijateljske snage mogu zaposednuti ili da mogu biti izloženi neprijateljskim ratnim dejstvima, te se evakušu na bezbedniju teritoriju.

Ilegalno i masovno ubacivanje falsifikovanih novčanica iz jedne u drugu zemlju kao oblik ekonomskog rata primenjuje se kako u miru tako i u ratu. Za ovaj oblik ilustrujemo sledeći primer. Posle završetka Prvog svetskog rata u Kraljevini Srbiji su se pored srpskog dinara nalazile u opticaju različite vrste inostranih novčanica (austrijska kruna, nemačka marka, bugarski lev, rumunski lej i dr.). Austrija je, radi dezorijentacije i haosa u našoj privredi, u toku 1919. i 1920. godine ilegalno ubacivala velike količine nevažećih kruna na područje naše zemlje, koje su usled izvršene zamene bile izbačene iz optičaja na teritoriji njihove države, što je nanosilo višestruku štetu privredi naše zemlje.

3. Oblici primene ekonomskog rata prema Srbiji

Prema Srbiji (Jugoslavija) su preduzimani razni oblici ekonomskog rata. Navešćemo slučaj da je, u periodu od 1906. do 1910. godine, Austro-Ugarska sprovodila carinski rat prema Srbiji. Austro-Ugarska je time težila da od Srbije iznudi određene ustupke. Sledeći je u periodu 1948. do 1954. godine, kada su

smanjene ili obustavljene isporuke naoružanja i vojne opreme po već zaključenim sporazumima Jugoslavije (Srbije) od strane SSSR i drugih zemalja Informbiroa. U to vreme smo gotovo celokupnu investicionu opremu bili poručili od SSSR-a i drugih istočnoevropskih zemalja. Zbog otkazivanja tih aranžmana, naša zemlja se morala brzo prestrojiti na zapadno tržište, na kome je nabavila potrebnu opremu, ali uz znatno više cene.

Sjedinjene Američke Države su 1961–1962. godine obustavile našoj zemlji korišćenje investicionih zajmova, kao i pravo na korišćenje klauzule najpovoljnije nacije i zemalja. Povod je bio poboljšanje naših odnosa sa istočnoevropskim zemljama i naše otkazivanje vojne pomoći sa Zapada. Kao posebnu vrstu ekonomskog rata navodimo uvođenje sankcija prema našoj zemlji od strane Saveta bezbednosti Organizacije Ujedinjenih nacija 1992. godine.

U okviru sankcija prema našoj zemlji primenjivali su se u isto vreme različiti oblici i vrste ekonomskog rata: zabrana izvoza iz naše zemlje prema drugim zemljama, te totalna ekonomska, kulturna, sportska, saobraćajna i druga izolacija i blokada. Prema našoj zemlji primenjivale su se, do tada kroz istoriju, u svetu nepoznate mere ekonomskog rata oličene u sankcijama. Prekinute su sve ekonomske veze sa našom zemljom. Nisu bila dozvoljena putovanja građanima Srbije u inostranstvo. Različitim merama onemogućavana je čak i humanitarna pomoć za pojedine kategorije građana Jugoslavije kojima je ta pomoć bila neophodna. Kao primer navodimo da nije dozvoljen uvoz gasa za grejanje u zimskim uslovima. Nije dozvoljen uvoz lekova i drugog sanitetskog materijala neophodnog za lečenje stanovništva i negu novorođenčadi... Negativne posledice uvođenja sankcija prema našoj zemlji su očigledne. Obustavljen je izvoz i uvoz. Kao posledica toga došlo je do nedostatka repromaterijala za proizvodnju, nedostatka neophodnih rezervnih delova i sl., što je dovelo do poremećaja u proizvodnji, prometu i uslugama i uslovalo preterano visok porast cena, hiperinflaciju, opštu krizu u zemlji i druge negativne ekonomske tokove i tendencije.

4. Mere odbrane od ekonomskog rata

Radi odbrane od ekonomskog rata preduzimaju se različite mere, od kojih navodimo najznačajnije:

- Sistematsko i organizovano praćenje neprijateljskih aktivnosti iz inostranstva, a naročito uobličavanje, praćenje i objedinjavanje agresivnih akcija kojima je cilj pre svega ekonomskih, vojnih i političkih pritisaka.¹⁹

¹⁹ Pri tome je posebno važno sprečavanje obaveštajne aktivnosti koja ima za cilj prikupljanje podataka iz oblasti ekonomike naše zemlje. Važno je da se efikasno zaštite svi elementi i podaci čijim bi otkrivanjem mogla proizići šteta za naše društvo, fn 19.

- Sve veće osamostaljivanje u proizvodnji osnovnih proizvoda značajnih za egzistenciju građana i obezbeđenje rezervi onih stratezijskih materijala koji se nabavljaju iz uvoza.
- Razvoj sopstvene privrede, čime se postiže ekonomska samostalnost i smanjivanje zavisnosti od drugih zemalja.
- Razvoj domaće proizvodnje naoružanja i vojne opreme.
- Zaštita izvora ekonomskog i ratnog potencijala.²⁰
- Obezbeđenje reciprociteta, tj. dovođenje u sklad uvoza i izvoza, koliko god je to moguće, i razvijanje saradnje sa zemljama različitog opredeljenja.
- Sprečavanje odliva kapitala iz zemlje, do čega dolazi različitim štetnim manipulacijama, kao i sprečavanje odliva u inostranstvo stručnih i kvalifikovanih kadrova, što se može ublažiti boljom stimulacijom vrhunskih kadrova.
- Stalno pripremati zemlju za odbranu, čime se agresor odvraća od osvajачkih namera.²¹
- Vođenje principijelne i miroljubive politike u međunarodnim odnosima treba da dovede do snažnije odbrambene sposobnosti zemlje.

---

²⁰ Na tom planu preduzima se disperzija privrednih objekata i njihova aktivna odbrana. Za važnije kapacitete i postrojenja organizuje se evakuacija i izgradnja podzemnih skloništa. Izvanredan primer u tome pravi DR Vijetnam, čija je privreda nastavila da radi uprkos sistematskom i masovnom dejstvu američke avijacije, jer su mnoga industrijska postrojenja blagovremeno evakuisana i smeštena pod zemlju, fn 20.

²¹ Što je jedna zemlja spremnija za odbranu, to je manja verovatnoća da je neka druga zemlja napadne (primedba autora), fn 21.

Literatura

- Bajec Jurij (1989): *Uvod u korporativnu analizu savremenih privrednih sistema*, Savremena administracija, Beograd
- Brown Ronald (1991): *Making the product portfolio A BASIS for action*, Long Range Planning, br. 1
- Čubra Nikola (1985): *Ekonomika opštenarodne odbrane*, NIP „Poslovna politika“, Beograd
- Grupa autora (1983): *Međunarodno javno pravo*, Savremena administracija, Beograd
- Krupež Žarko (1984): *Ekonomika opštenarodna odbrana*, VIZ, Beograd
- Lukić Predrag (1994): *Pravne osnove odbrane SR Jugoslavije*, Draganić, Beograd
- Marković Ljubomir (1979): *Ekonomika Jugoslavije*, Naučna knjiga, Beograd
- Mićović Vladimir (1994): *Specijalni rat i novi svetski rat*, Dečje novine, Gornji Milanovac
- Mišić Dimitrije (1960): *Investicije i privredni razvoj*, Naučna knjiga, Beograd
- Plavšić Đ. Milan (1993a): *Kretanje i razvoj demografskog potencijala SRJ*, Glasnik, broj 3
- Plavšić Đ. Milan (1994b): *Ekonomika Jugoslavije*, drugo objedinjeno i dopunjeno izdanje, FON, Beograd
- *Pravna enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd, 1970
- Stojanović Radoslav (1982): *Sila i moć u međunarodnim odnosima*, Radnička štampa, Beograd
- Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik Republike Srbije, 37/2006
- *Vojni leksikon*, VIZ, Beograd 1981
- Zakon o odbrani Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 116/2007
- Zakon o odbrani SRJ, „Službeni list SRJ“, br. 43/94, 11/95, 28/96, 44/99 i 3/02
- Zakon o preduzećima, „Službeni list SRJ“, br. 29/1996, 33/1996, 29/1997, 59/1998, 74/1999 i 36/2002
- Zakon o robnim rezervama, „Službeni glasnik Republike Srbije“, 18/1992

Rad primljen: 24. maja 2013.

Po zahtevu recenzenta, doraden:

27. juna 2013.

Odobren za štampu: 30. juna 2013.

Paper received: May 24th, 2013

Amended, upon request of the reviewer:

June 27th, 2013

Approved for publication: June 30th, 2013

Assistant Professor Beriša Hatidža, PhD
Military Academy, Ministry of Defence of RS, Belgrade

ECONOMIC WAR AS A FORM OF A WAR CONFLICT

S u m m a r y

The state of war is necessary to secure the functioning of the businesses to achieve the purposes of defense and meeting the basic needs of the population. State institutions and enterprises and public services have responsibilities in emergencies and war, and to fulfill the tasks have to be prepared even at rest.

The fact is that any war, no matter what amount does and regardless of its size, causing greater or less disturbance in the society and economy, conditional on the existence of uncertainty and causes frequent changes of specific situations and conditions. This requires that, when planning the preparation of the economy and its regions and branches to function in wartime, it must evaluate the complexity and diversity of situations and conditions in order to successfully and functioned in the new conditions, or wartime.

Economic sanctions against the Republic of Serbia, introduced in 1992. year by the UN Security Council, have shown that economic warfare as a form of „special war” may have had, in terms of material, negative consequences, of their devastating effects, comparable to the real consequences of war.

As part of the defense system, companies have the task as part of their business plan, organize, prepare and be trained to work in case of emergency or war. Preparation activities for the operation of economic entities in the war, providing a satisfying war, material and other needs of defense forces and population, and is conducted in accordance with all the resources, the resources and capacities of the society, and the issues at alleviating the effects of the economic war.

Keywords: war, planning, economic opportunities, armed conflict

CROATIA'S ENTRY INTO THE EUROPEAN UNION AND PERSPECTIVES OF FURTHER EU ENLARGEMENT TO THE WESTERN BALKANS

As soon as it became the EU's 28th member Croatia has declared the support to the Union's further enlargement to other Western Balkans countries as its goal within the EU. Of all new post-socialist member states within the EU Croatia is also the first post-conflict country accepted to the membership. Croatia's neighbors, as well as other Western Balkans countries, are striving to join the EU at the time when the Union's internal crisis has still not been completely overcome. It is not quite sure when the European Union is going to open its door to new members again. Croatia's experience may serve as an incentive to other Western Balkans countries to persist with the reforms of their societies and efforts on stabilization of the region and one day become parts of the united Europe.

Keywords: Croatia, European Union, Western Balkans, reforms, European integration, regional cooperation, stabilization, further enlargement of EU

1. Introduction

Croatia's entry into the EU can be analyzed on two basic levels. One is from an aspect of a new member, and the other from an aspect of a supranational organization – the European Union. The time of the EU's fourth post Cold War era enlargement (on July 1, 2013) is marked with a global financial and economic crisis that became to a large extent an additional factor affecting overall relations between the EU member states and their increasingly intensive wish to question not only the purposefulness of the organization's enlargement policy, but also organization's functionality, institutional organization, and its viability in the existing form.

Supporters of the policy of further European integration saw this internal disorientation of the European Union, that has intensified soon after a difficult adoption of the bloc's amended supreme legal act, the Lisbon Treaty, as a logical consequence of integration processes in a complex reality of modern European

---

* Prof. Lidija Čehulić-Vukadinović, PhD, Associate professor at the Faculty of Political Sciences, University of Zagreb, Vice Director of the Center for international studies, Zagreb, Croatia e-mail: radovanvukadinovic@hotmail.com

and global international relations. They base and explain such analysis to European public with facts that the history of European integration had several major crises that have maybe slowed down the process, but did not halt it permanently.¹ Predecessors of the EU – the European Economic Community and the European Community – came out from each such crisis even stronger than before. Therefore there should be no doubt that EU members will find optimal models for the organization's internal structure and functioning.² Within such optimistic context Croatia's full-fledged membership, if and when it meets all necessary conditions, was never questioned. The supporters of further European integration do not want to see the EU's doors closed to new members; the question is which countries are optimal candidates for future membership: the remaining Western Balkans countries, plus Turkey, or the remaining post-socialist countries of the former Eastern Europe?³ Despite the crisis, with both group of countries Brussels is further developing the existing relations and institutionalizing new forms of partnership.⁴

On the other hand Euro-skeptics are increasingly warning that problems linked with the process of European integration are not only the result of global financial and economic crisis, but are to a large extent also the consequence of inadequate and irresponsible behavior of some EU member states. At the beginning, the countries that have joined the bloc the last – Romania and Bulgaria – were blamed the most. However, soon it turned out that some of the so-called old EU members also did not respect certain rules and were putting their national interests above those of the integration. Starting from the objectively existing standstill and fatigue within the European integration process, Euro-skeptics were starting to question the purposefulness of the EU enlargement policy.⁵ Wishes of some circles that Croatia be stopped on its path towards full-fledged membership and that its entry be postponed for some other times that would be better for the EU did not come true. But, according to Euro-skeptics, EU's enlargement policy should definitely be slowed down. Shortly before Croatia's entry members of some interest groups, as well as some deputies in the European Parliament, were looking for a possibility to halt further admission of new members during at least a decade after Croatia's entry. However, such radical demands were later revised and improvements in a slow but existing institutional approach of the remaining Western Balkans countries to the EU are visible.

¹ Siniša Rodin (ur.): *Reforma Europske unije – Lisabonski ugovor*, Zagreb 2009; Srđan Petkanić: „Neofunkcionalistički teorijski pristup i proces europskih integracija“, *Međunarodna politika*, god. LXIII, br. 1148, 2012, 52-66.

² Wallace H., Pollack M. A., Young A. R.: *Policy-making in the European Union*, Oxford 2010.

³ Vukadinović R.: „Širenje Europske unije – stvarnost i posljedice“, *Zbornik Škole euroatlantizma* (I sesija, Bar 9-13. novembar 2009), Donja Gorica 2010, 7-28.

⁴ Lasić M.: *Europska unija. Nastanak, stratejske nedoumice, integracijski dometi*, Sarajevo 2009.

⁵ Rejn S.: *Allies or Aliences*, The Hague 2007.

As soon as it became the EU's 28th member Croatia has declared the support to the Union's further enlargement to other Western Balkans countries as its goal within the EU. There are objective reasons why, besides a declarative decision, Croatia should give maximal support to this process. The first group of reasons is linked to the fact that Croatia's path towards EU membership was the longest and its content was the most complex compared with other post-socialist countries that joined the Union. This was partly a result of the situation with the EU itself⁶, but also a consequence of Croatia's overall internal weaknesses and slow implementation of the needed social reforms. The aggression that Croatia faced shortly after it had proclaimed independence has also contributed to such lengthy accession process.

Croatia's neighbors, as well as other Western Balkans countries, are striving to join the EU at the time when the Union's internal crisis has still not been completely overcome. Fortunately not all of the Western Balkans countries were involved in the conflicts in the region. However, their overall social development is taking place in times when many issues in the region remain unresolved. It is to be expected that additional criteria and conditions that EU will demand when they will be joining will be either as difficult as those that had to be met by Croatia or even more complex. With its negotiating experience Croatia could and should unselfishly assist the countries in the region, but at the same time it should make sure that Brussels recognizes this effort. On the other hand, based on many social indicators Croatia is still among relatively weak EU members. Being a peripheral EU member, any new destabilization of the neighboring region is certainly not in Croatia's national interest, same as it is not in the EU's interest. Integration of the whole Western Balkans region into the EU would enable Croatia not only to strengthen the perception of its security, but would also create a much more compatible area for its economic activities within the Union.

2. Specifics of Croatia's path towards EU membership

Croatia has been stressing the entry into the European Union as its vital foreign policy goal ever since it was recognized as an independent and sovereign state on January 15, 1992. After democratic parliamentary elections in 2000, the newly-formed government marked the country's EU membership as one of its basic foreign policy goals.⁷ In the national security strategy, integration into the EU was labeled the most important and the most complex task that both

---

⁶ Kovač Oskar: „Reform of the Economic Governance of the European union“, u: Jovanović M.: *Lifestyle in Globalization*, Belgrade 2013, 93-128.

⁷ Fundamental foreign policy goals of the Republic of Croatia are the following: membership in EU; membership in NATO; promoting policy of good neighborhood relations and regional cooperation; and cooperation with all democratic countries of the world. *Program rada Vlade RH za razdoblje 2000–2004 godine*, Zagreb, February 8, 2000, 4.

the state and society were facing, taking into account that it was a process with far-reaching consequences for the country as a whole, its economy and national security.⁸ The government of Prime Minister Jadranka Kosor was also stressing the importance of Croatia's EU entry for strengthening of peace and stability as well as for the economic growth in south-eastern Europe.

Although Croatia was briefly included into PHARE program, due to the war it did not take part in EU's regional programs based on the so-called EU's regional approach towards South East Europe adopted in 1997. Until January 2001, Croatia was entitled only to autonomous annual trade privileges.⁹

In 1997 the EU Council of Ministers defined political and economic criteria for developing bilateral ties with Croatia. On May 26, 1999, the European Commission proposed creation of the stabilization and association process for five south-eastern European countries, including Croatia. On June 1, 1999 the Stability Pact, a political document with the strategic aim to stabilize situation in Europe's South East through boosting of mutual cooperation and bringing the countries of the region closer to Euro-Atlantic integrations, was signed. All those developments show that although at the time Zagreb did not have a formally defined relation with the EU it was within Brussels' wider sphere of interest and had a possibility to voice its commitment to the European path.

After January 2000 parliamentary elections relations between Croatia and the EU improved. The dynamics of a mutual political dialogue accelerated while a Joint Consultative Task Force EU/Croatia started its work.¹⁰ The positive assessment of the European Commission's feasibility study opened the doors to Croatia to launch talks on an Stabilization and Association Agreement (SAA).

The successful organization of the EU summit in Zagreb on November 24, 2000, that gathered for the first time top officials of EU-15 and the so-called Western Balkans countries (Croatia, Bosnia-Herzegovina, the then Federal Republic of Yugoslavia that is now Serbia and Montenegro, Kosovo, Macedonia, Albania) outside EU members' territory, also contributed to the bloc's positive stance towards Croatia. The summit's Final Declaration guaranteed a European perspective to the Western Balkans countries taking into account individual achievements of each of them on their EU path.¹¹

---

⁸ Croatian Parliament: *National Security Strategy of the Republic of Croatia*, Chapter V. Security Policy of the RC – areas and instruments, Item 55, Zagreb, March 2002.

⁹ From 1992 to 2001 the EU Council of Ministers was annually defining the content of Croatian trade privileges.

¹⁰ Joint Consultative Task Force EU/Croatia is a technical body consisting of EU and Croatian experts in various fields. It focused on the following areas: reform of the economy, media, judicial system, public administration and foreign trade policies.

¹¹ For more detail on Zagreb summit, see Čehulić L.: „Zagrebački summit i politika integracije Hrvatske u Europsku uniju“, *Europska unija – pravni, gospodarski i politički aspekti*, br. 28, Informator, Zagreb, November 18, 2000, 2-6.

Following an agreement reached at the Zagreb summit, the Council of the EU on December 5, 2000 adopted the regulation on CARDS program on technical and financial assistance for reconstruction, development and stabilization for the countries that are part of the Stabilization and Association Process (Western Balkans countries) for 2001-2006 period.

Croatia's talks with the EU on the SAA have officially opened on the sidelines of the Zagreb summit. The agreement was signed on October 29, 2001 in Luxembourg by the then Croatian Prime Minister Ivica Račan, EU member states foreign ministers and Chris Patten, a member of the European Commission. By signing the SAA agreement and at the same time an interim agreement that was applied until the SAA comes into force, Croatia entered into contractual relations with the EU. It was the most important formal step in the process of Croatia's approach towards the EU, before it filed an application for membership and candidacy status. The Croatian parliament backed the SAA on December 5, 2001.

The SAA is a special type of agreement on association that the EU has offered to the countries within the stabilization and association process. It gives a signatory country the status of both an associated member and a potential candidate for a full-fledged EU membership. The SAA's goal was creation of a political dialogue, economic cooperation, development of a free trade zone, harmonization of legislation and facilitating various kinds of regional cooperation of the countries within the stabilization and association process.

The SAA is a basic instrument within which the process of Croatia's overall preparation for the EU membership has started. It regulates mutual relations on three basic EU aspects: European political community and its economic area, joint foreign and security policy, and judiciary and internal affairs.

The SAA has to be confirmed by all parties involved in order to come into force. The Croatian parliament ratified it on December 2001, and the European parliament, on EU's behalf, on December 12, 2001. Until the SAA was ratified in parliaments of the EU member states an interim agreement that regulated commercial and related issues (harmonization of legislation in certain areas, road traffic...) ¹² and the Joint Declaration Croatia/EU on a political dialogue were into force. ¹³

The interim agreement regulated gradual lifting of import duties and other barriers in trade with particular goods between the EU and Croatia, while the Joint Statement defined political criteria that Croatia had to meet in its approach to the EU. These were, among others:

---

¹² This Agreement is being executed since January 1, 2002, although it formally came into force on March 1, 2002.

¹³ These documents were signed by then the Croatian minister of foreign affairs Tonino Picula, Belgian minister of foreign affairs Louis Michel and member of European Commission Chris Patten.

- strengthening of democratic standards and institutions, respect of human rights and minority rights;
- promoting the regional cooperation, development of good relations with neighboring countries, and fulfillment of international obligations in accordance with international laws;
- enabling easier Croatian integration with the EU based on the country's individual achievements;
- cooperation between political parties on national and international issues, including the fight against terrorism;
- strengthening the security and stability throughout Europe, especially in South East Europe, through cooperation in fields encompassed by joint EU foreign and security policy.¹⁴

In December 2002 Croatia has drafted and accepted its first National Program for Accession to EU (as one of the obligations arising from SAA) which was subsequently regularly reviewed and reported on by the European Commission within the stabilization and association process. Although the SAA was not in force at the time (its verification in the Netherlands was still pending), on February 21, 2003 Croatia has submitted its application for membership in the EU.¹⁵ It must be said that this practice was not started by Croatia, as some other countries followed the same path before that.¹⁶ All Croatian political parties have unanimously supported this issue. In the resolution on Croatia's accession to the EU, unanimously adopted by the Croatian parliament on December 18, 2002, it was stated that based on its heritage, culture and geo-political position Croatia forms a part of Central European and Mediterranean space and that it desires to actively contribute to international and European efforts on political stability and peace in South East Europe.

Relatively fast submittal of application for EU membership may be explained by Croatian desire and readiness to compensate for the time lost in EU accession, especially if compared to other Central and East European countries which were already far ahead in negotiating their EU membership.

Following Croatia's application for membership, the EU Council of Ministers has assigned European Commission (on April 14, 2003) to prepare its opinion (the *Avis*) on Croatian application along with recommendation on whether

¹⁴ Božinović Davor: „Hrvatska i Europska unija“, *Međunarodna politika*, vol. LIV, no. 1111, September 2003, 111.

¹⁵ Application was signed by Croatian president Stjepan Mesić and prime minister Ivica Račan, witnessed by the president of parliament Zlatko Tomčić and leaders of all parliamentary parties. The application was submitted in Athens, since at the time Greece was presiding over the EU.

¹⁶ Estonia, Latvia, Lithuania and Slovenia have also submitted their applications for membership before their respective national agreements were in force. Estonia and Slovenia were even granted the candidate status before their agreements came into force.

to initiate negotiations with Croatia on its possible membership. During his visit to Zagreb on July 10, 2003 President of the European Commission, Romano Prodi, presented Croatian prime minister with a questionnaire containing some 4.560 questions on various aspects of functioning of the state, its institutions, economy, and similar. This complex task of taking a snap-shot of the state of play in the state, performed during several months by virtually everyone at the state administration, was finished within the planned time and responses were submitted to the European Commission on October 9, 2003. Croatia has also successfully responded to additional 184 questions issued by the Commission.

Based on these responses, as well as on other sources of information (opinions and recommendations of various international organizations, as well individual member and non-member states) the European Commission issued a positive opinion on Croatia's application on April 20, 2004.

In this report, among other, it was stated that Croatia has stable democratic institutions and that it may be considered a country with free market economy, however that further reforms are needed in meeting all European standards, as well as that efforts on harmonization of national legislation with EU *acquis* need to be continued.¹⁷

Simultaneously with positive opinion and recommendations the European Commission has adopted the Proposal on European Partnership with Croatia. Significance of this document lies in the fact that it lists priorities and pace of implementation of additional Croatian preparations for EU membership. And Croatia's advance towards membership would be assessed based on fulfillment of these priorities.

On June 18, 2004, during the European Council meeting in Brussels, Croatia has officially received its status of a candidate for EU membership. This has clearly confirmed its possibility to become an EU member.

In its National Program for the integration into the European Union Croatia was annually reviewing and determining its priorities and social reforms needed for achieving higher compatibility with EU standards and conditions. National Program for 2005 was primarily focused on the following:

- a) Fulfillment of political criteria;
- b) Economic adjustments;
- c) Capacities for meeting obligations arising from EU membership;
- d) Strengthening of administrative capacities;
- e) Communication strategy for informing Croatian public on all aspects of accession to European integration.¹⁸

---

¹⁷ Brnčić A., Leppee P., Mošnja I.: *Hrvatska na putu u Europsku uniju: od kandidature do članstva*, second edition, Zagreb, 2004, 44.

¹⁸ *Nacionalni program Republike Hrvatske za pridruživanje Europskoj uniji* (National Programme of the Republic of Croatia for the Integration into the European Union) – 2005. Ministry of European Integration, Zagreb, February 2005.

Croatia was also strongly committed to fulfillment of additional criteria for the EU membership: the full cooperation with the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) in The Hague, the return of all displaced persons during the war, and the return of private property.¹⁹ The government headed by Prime Minister Ivo Sanader was often referring to 2007 as the year when Croatia could become the EU member, together with Romania and Bulgaria.

This, however, did not happen, and Croatia's accession was delayed for several years, primarily due to insufficient cooperation with the ICTY and Slovenian obstruction stemming from an unsolved maritime border issue. In spite of all efforts made by the Croatian authorities, the process of negotiations with Europe was progressing slowly and it was only after a stronger US engagement and Croatia's membership in NATO²⁰ that these obstacles were lifted. And after Slovenia has lifted its blockade the negotiations re-started and Croatia has succeeded in closing all the chapters of the negotiations. Croatia has signed the Treaty of Accession to European Union on December 9, 2011. The all EU member states have ratified the Croatian Treaty of Accession and Croatia finally became the 28th member of the European Union on July 1, 2013.

Of all post-socialist countries Croatia's negotiation process was the longest and also the most substantive one. It is apparent that political and economic reasons on both sides – in Croatia itself and its immediate neighborhood and in the EU – have played the most significant role. And in spite of all objective and subjective difficulties and slow-downs in the negotiation process with the EU, Croatia has succeeded in demonstrating that it is a politically stable country devoted to developing democratic patterns.

3. Croatia's interest for further EU enlargement

After Croatia's EU entry there were messages from Brussels that this was „the last EU enlargement in this decade“.²¹ However, same as with NATO enlargement policy, there is no official EU document stating that the Union suspends the policy of its further enlargement. The EU has established various institutional partnership forms - from bilateral agreements to regional programs - as well as mechanisms for their implementation with all interested post-socialist countries in both Europe and Asia. In addition, during the past few years the countries with a high level of internal democracy, like Norway and Iceland, were showing an increased interest for EU membership. Unlike Norway where formal EU entry is still not a primary foreign policy goal, Iceland has officially launched

---

¹⁹ *Vjesnik*, February 17, 2004.

²⁰ Croatia became a full-fledged member of NATO together with Albania in 2009.

²¹ For more details see in Tomasz Zornaczuk, *The Prospects of EU Enlargement to the Western Balkans in 2013*, Bulletin, No. 24 (477), March 2013, PISM, Warszawa.

membership talks with Brussels. But, a failure to reach a deal over fishing policies resulted with formal withdrawal of this country from membership negotiations.²² So currently only the Western Balkans countries – Albania, Bosnia-Herzegovina, Kosovo, Macedonia, Montenegro, and Serbia – and Turkey wish to join the EU and are gradually making progress on their institutional approach towards Brussels.

At the same time public support within the EU member states for further enlargement of the integration is decreasing. The perception that the EU has still not recovered from enlargements in 2004 and notably in 2007 when Bulgaria and Romania joined is gaining in strength. Those who oppose the enlargement argue that currently only the poor countries want to join. Despite all the reforms their societies will have to undertake, it may be expected that by the time they might become ready for membership these countries will still be much weaker than other EU members. And in turn this could additionally destabilize and weaken the EU.

Croatia, being a small and according to many EU criteria still a weak country, should use its membership to articulate, jointly with countries aspiring for membership, the policy on further enlargement as a topic that must be kept on the Brussels agenda. The European Union which Croatia has entered is very different from European Union with which Zagreb began negotiations on its membership a decade ago. Policy of European integration will continue to undergo different phases, and European countries will certainly explore some new models for their cooperation.²³ It is hard to believe that the most advanced form of European integration ever – the European Union as a supranational organization – could disintegrate completely. By entering the Union Croatia did not significantly burden the EU's budget.²⁴ It will participate with mere 1,2 percent in the Union's 2014-2020 budget.²⁵ And with its 12 seats in the European Parliament Croatia does not pose any direct threat to the existing distribution of powers within the Union's political arena.²⁶

Having in mind Croatia's declared readiness for further enhancement of good neighboring relations and functional regional cooperation in the Western Balkans region, Zagreb should position itself as a stable, consistent and recognizable leader of a coalition within the EU that will permanently advocate for further enlargement. In this way Croatia could continue its internal policies on European

---

²² *Jutarnji list*, September 15, 2013, 8.

²³ Piris Jean-Claude, *The Future of Europe: Towards a Two-Speed EU?*, Brussels 2012.

²⁴ Accession Conference at Ministerial level closed negotiations with Croatia, Chapter 33-Financial and Budgetary Provisions (European Council, Brussels, 12332/II, PRESSE 2/9), 30. 6. 2011, 3.

²⁵ Zornaczuk Tomasz: The Impact of Enlargement to Croatia on the Functioning of the European Union, Bulletin, No. 19 (472), 25 February 2013, PISM, Warszawa.

²⁶ Simić Jasminka: *Evropski parlament. Akter odlučivanja u Evropskoj uniji*, Beograd 2010.

level, and European Union will gain a member that can assist other Western Balkans countries in many aspects of their journey towards the membership.

Of all new post-socialist member states within the EU Croatia is also the first post-conflict country accepted to the membership. This may be seen as a proof to the neighboring countries that were directly involved in conflicts – Serbia and Bosnia and Herzegovina - as well as those that suffered indirect consequences of wars in this region, that this is possible. In spite of obstruction by some political forces, and in spite of the fatigue felt by citizens due to lengthy negotiations and additional criteria aimed at normalization of life in post-war times (cooperation with the ICTY in the Hague, issue of refugees, return of property, etc.) Croatia has eventually succeeded. In parallel with meeting these additional, specific criteria Croatia has also undertaken reforms aimed at strengthening the rule of law, respect of human rights, as well as increasing the overall democratic standards within the society. The same criteria had to be met by all post-socialist countries aspiring to NATO membership as well. With the exception of Serbia, all other states in the Western Balkans aspire to membership in the North Atlantic Treaty Organization. By entering of these countries into the NATO and EU a community of democratic states will form an area of security in this part of Europe in which prospects of some future bloody wars such as those in the recent past would become much less likely. Within such secure area, with NATO and EU as principal pillars, even those issues that are still being opened could be solved faster and easier (issue of borders, rights of ethnic minorities, asymmetrical security challenges). In short, by advocating for further enlargement, and through mechanisms of Common Foreign and Security Policy, the Republic of Croatia could significantly contribute to strengthening of security and stability in the region of South Eastern Europe.

The aim of this paper is not to speculate whether Serbia may or will become an EU member without becoming NATO member first. As the European Union is developing its own defense and security component,²⁷ by becoming members even countries that used to be principal beneficiaries of the international assistance in the field of security (international forces are still present in some Western Balkans countries, including the EU forces) may become “donors” to European and international security. Even before becoming a full EU member Croatia has actively participated in peace missions under the EU mandate (Chad, Kosovo, Somalia). Similar practice is followed by some other countries in the region. However, since these are mostly relatively small countries, with complex geostrategic positions (especially in relation to contemporary developments in the wider Mediterranean region), by entering the EU these countries will get an opportunity to participate in creation of Common Foreign and Security Policy of the EU, as well as a framework for reforming their own national security systems and increasing their possibilities for action on security plan.

²⁷ Merlinger Michael: *EU Security Policy. What it is, How it Works, Why it Matters*, London 2012.

One should not ignore the fact that by participating in peace missions, especially in certain parts of the world, EU member states could become exposed to some asymmetric security challenges (terrorist attacks). But there is no system of collective security without this risk and member states should accept it.

On the other hand, European Union today has double the population of the most powerful nation in the world – the USA – and it is expected of the Union, as an important actor in international relations, to participate in solving of global problems (fight against terrorism, ecological issues, proliferation of weapon, widening gap between rich and poor). With the future new enlargements (countries of the Western Balkans) the EU would additionally widen its political area, it would strengthen its security alliance, and achieve new geopolitical positions and possibilities for wider international presence.

On an internal political plan Croatian EU membership represents an affirmation of Croatian policies directed at fundamental social reforms. However, the membership itself will not solve all problems. Croatian public has long ago ceased to view European Union as a “land of milk and honey”.²⁸ If Croatia fails to keep the tempo of internal reforms the EU has mechanisms for disciplining it (recent example of the so called “lex Perković”). The reforms in place (political, economic, reform of security system), although sometimes unpopular and painful for certain segments of Croatian society, represent an integral part of the planned and desired internal development and of transition from post-socialist society to modern democracy, market economy, higher level of individual freedoms and minority rights, and rule of law. Croatia must undergo such transition primarily for its own sake, and not due to some outside pressures or within a desire to enter any of the Western integrations. And this is a message that Croatia should clearly pass on to countries of the Western Balkans. If they are truly interested in EU membership they should be fostering good neighboring relations as well as functional regional cooperation. By this they will also demonstrate to the European Union that once they do become members they will be able to cooperate among themselves within the EU as well.

Viewed from the aspect of economy Croatia with less than 1% of EU population has gained access to a single market with over 500 million inhabitants. Perception of economic welfare of an average Croatian citizen is not corresponding with the statistics that shows that over 60% of Croatian foreign trade is being conducted with this large market.²⁹ High unemployment rate, endemic white collar crime, challenges to social welfare rights, lack of foreign investments that were expected to reduce unemployment, are all part of daily realities in Croatian economy that are preventing faster economic growth. By becoming an EU mem-

---

²⁸ Što donosi članstvo u Europskoj uniji. Pregled pregovaračkih poglavlja, Ministarstvo vanjskih i europskih poslova RH, Zagreb 2012.

²⁹ Tišma S., Samardžija V., Jurilin K. (ed.): *Hrvatska i Europska unija: Prednosti i izazovi članstva*, Zagreb 2012, 7.

ber Croatia has lost preferential treatment in trade with CEFTA countries³⁰ and is now trying to preserve the levels of trade through bilateral agreements with these countries (Western Balkans). It is understandable that it is much easier for Croatian companies to trade on markets of the former common state (language, familiar brands, marketing, and competitiveness) than to penetrate EU market which is shrinking due to crisis. Therefore in case of stretching of EU common market to the areas of the Western Balkans – with all applicable EU regulation – Croatian economy could benefit from specific historic, cultural, and commercial ties, as well as from geographic vicinity of these markets.

And finally, being today a peripheral member of the European Union, Croatia must guard an extremely long border to the southeast. Croatian membership in the Union has also highlighted a problem of Croatian extraterritoriality (unsolved issue of Bosnia and Herzegovina's exit to the sea resulting in physical detachment of the Dubrovnik-Neretva County from the remaining part of Croatia). Enlargement of the European Union to the Western Balkans would certainly put Croatia in a better position in relation to both these problems.

4. Conclusion

If viewed within the context of wider political and security aspects of global international relations Croatian membership in the European Union opens the doors for a long term political and democratic security, economic growth, better social conditions for its citizen, and a higher standard of living. When this starts happening and when other countries of the Western Balkans recognize it, it will also represent a beacon in the dark for them and will encourage their hopes that this turbulent, peripheral part Europe was not forgotten by the West. Croatia's experience may serve as an incentive to these countries to persist with their efforts on stabilization and one day become parts of the united Europe.

But one should not forget that in spite of the EU Common Foreign and Security Policy not all EU member states have identical views on problems that Western Balkans countries are facing. Five of twenty eight EU member states have still not recognized Kosovo as an independent state (and it is not clear if they ever will). During this long and exhausting expectation of their European future some of these countries have strengthened their ties with other significant international actors, such as Russia and Turkey, as well as with some Asian and Arab countries. Multiculturalism, multilateralism, and global connectivity are unstoppable processes of the contemporary international relations. This fact

---

³⁰ By becoming an EU member Croatia has lost the markets of CEFTA members which were representing in the year 2010. 18.7 % of total Croatia's exports and 5.4 % of total Croatia's imports. In that context the markets of Bosnia and Herzegovina with 11.5 %, and markets of Serbia with 4 % of Croatia's exports in the year 2010 were very important for Croatia's companies. *Godišnje izvješće za 2010. godinu*, Ministarstvo financija RH 2010, 43.

must be kept in mind both by countries of the Western Balkans and the European Union.

Literature

- Božinović Davor (2003): „Hrvatska i Europska unija“, *Međunarodna politika*, god. LIV, br. 1111.
- Brnčić A., Leppee P., Mošnja I. (2004): *Hrvatska na putu u Europsku uniju: od kandidature do članstva*, drugo izdanje, Zagreb
- Čehulić Vukadinović L. (2012): *Western Balkans Accesion to NATO and EU*, Research Papers Human Rights Conflict Prevention Centre (HRCPC), Vol. XII, no. 1-2, Bihać
- Đurović Gordana (2012): *Europska unija i Crna Gora – politika proširenja*, Podgorica
- *Godišnje izvješće za 2010. godinu*, Ministarstvo financija RH, Zagreb 2010
- <http://www.ifimes.org/eu/researches/future-of-europe-of-lisbon-and-generatimal-interval-2013/08/13>
- Joachim Alexander Koops (2011): *The European Union as an Integrative Power*, Brussels
- Kovač Oskar (2013): *Reform of the Economic Governance of the European Union*, u Jovanović M. (2013): *Lifestyle in Globalization*, Belgrade
- Lasić M. (2009): *Europska unija. Nastanak, strategijske nedoumice, integracijski dometi*, Sarajevo
- Ljerka Mintas-Hodak (ur.) (2010): *Uvod u Europsku uniju*, Zagreb
- Merlinger Michael (2012): *EU Security Policy. What it is, How it Works, Why it Matters*, London
- Petkanić Srđan (2012): „Neofunkcionalistički teorijski pristup I proces europskih integracija“, *Međunarodna politika*, god. LXIII, br. 1148
- Piris Jean-Claude (2012): *The Future of Europe: Towards a Two- Speed Europe?*, Cambridge
- Puškarić Mladen (2012): *Europska integracija*, Zagreb
- Rejn S. (2007): *Allies or Aliences*, The Hague
- Samardžija Višnja, Butković Hrvoje (ur.) (2010): *From the Lisbon Strategy to Europe 2020*, Institut za međunarodne odnose, Zagreb
- Simić Dragan R. (ur.) (2011): *Integracija Zapadnog Balkana u mrežu globalne bezbjednosti*, Beograd
- Simić Jasminka (2010): *Evropski parlament. Akter odlučivanja u Evropskoj uniji*, Beograd
- Što donosi članstvo u Europskoj uniji. Pregled pregovaračkih poglavlja, Ministarstvo vanjskih europskih poslova RH, Zagreb 2012

- *Tekst Ugovora o pristupanju Republike Hrvatske Europskoj uniji*, Ministarstvo vanjskih poslova i europskih integracija RH, Zagreb 2011
- Tišma S., Samardžija V., Jurlin K. (ur.) (2012): *Hrvatska i Europska unija. Prednosti i izazovi članstva*, IMO, Zagreb
- Vukadinović R. (2010): „Širenje Europske unije – stvarnost i posljedice“, *Zbornik Škole euroatlantizma*, I. sesija, Bar 9-13. novembar 2009, Donja Gorica
- Wallace H., Pollack M. A., Young A. R., (2010): *Policy-making in the European Union*, Oxford
- Żornaczuk Tomacz (2013): „The Impact of Enlargement to Croatia on Functioning of the European Union“, *Bulletin*, no. 9 (472), 25 February PISM, Warszawa
- Żornaczuk Tomacz (2013): „The Prospect of EU Enlargement to the Western Balkans in 2013“, *bulletin*, no. 24 (477), 8 March, PISM, Warszawa

Paper received: October 11th, 2013
Approved for publication: October 14th, 2013

Rad primljen: 11. oktobra 2011.
Odobren za štampu: 14. oktobra 2013.

Prof. dr Lidija Čehulić Vukadinović

Zamenik direktora Centra za međunarodne studije

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Zagrebu

ULAZAK HRVATSKE U EVROPSKU UNIJU I PERSPEKTIVE DALJEG PROŠIRENJA NA ZAPADNI BALKAN

S a ž e t a k

Čim je postala 28. članica Evropske unije, Hrvatska je kao svoj cilj u Uniji proglasila podršku daljem proširenju Unije na druge zemlje Zapadnog Balkana. Od svih postsocijalističkih članica u okviru Evropske unije, Hrvatska je takođe i prva zemlja na Balkanu koja je primljena u članstvo posle konflikata u ovom regionu. Susedi Hrvatske, kao i druge zemlje Zapadnog Balkana, teže da se priključe Evropskoj uniji u vreme kada njena unutrašnja kriza još uvek nije u potpunosti prevaziđena. Nije sasvim sigurno kada će Evropska unija ponovo otvoriti vrata za nove članove. Iskustvo Hrvatske može da posluži kao podsticaj drugim zemljama Zapadnog Balkana da istraju u reformama svojih društava i naporima na postizanju stabilizacije regiona, i jednog dana postanu deo ujedinjene Evrope.

Ključne reči: Hrvatska, Evropska unija, Zapadni Balkan, reforme, evropske integracije, regionalna saradnja, stabilizacija, proširenje

CRIMINOLOGY AND VICTIMOLOGY TYPOLOGY ASPECTS OF TERRORISM

The work was created at a time when a terrorist attack in Boston, when the public first met with the terrorist act-type lone wolf in this way. The authors for the first time in the theory of us explore how and Victimology criminological aspects influence the typology of terrorist acts on the one hand and the protection of victims on the other. Given the volume of work, the survey covered only those types of terrorism in the modern theory and professional practice are becoming more interested in science research projects, such as the dry run, cyberterrorism, Individual, Lone Wolf, Bioterrorism, and Eco-terrorism Homegrown terrorism. From the results of the research clearly shows that no criminology and victimology knowledge and application of scientific methods of these sciences is not possible to identify a terrorist act, and thus not effectively protect potential victims. It also suggests that each type of terrorist act requires a special, individual and Victimology criminological approach to research. Understanding and defining the types of terrorism in the theory takes on a new dimension, which has led to the fact that now the world's theoretical thought points to the need to study the types of terrorism and explore not only the legal and the crime aspect, but more from the perspective of criminology and victimology.

Key words: criminology, victimology, terrorism, types of terrorism victims

1. Introduction

Aim and content of the research. The survey aims to collect data on the types of terrorism, which are an important tool for tracking crime as a negative social phenomenon and an understanding of Criminology, victimology basis for controlling this phenomenon and protect them.

Coverage of the survey. Theoretical research of existing literature in the world using the analysis method will be investigated by the current point on the types of terrorism and the manifestation of aspects of their environment in

---

* Prof. Neđo Danilović, PhD, Full-Time Professor at Faculty of Law, Public Administration and Security, Megatrend University, Belgrade, e-mail: ndanilovic@megatrend.edu.rs

** Prof. Dragan Manojlović, PhD, Associate Professor at Faculty of Law, Public Administration and Security, Megatrend University, Belgrade, e-mail: amanojlovic@megatrend.edu.rs

order to understand this phenomenon and to take measures to protect potential victims.

Method, time and resources for data collection. He age of occurrence. By using historical research methods will be included in the period of the twentieth century in the structure and purpose of the paper, to detect phenomenology and methods of attack, and the possibility of contingent protection of victims. The main data sources are foreign literature, and to building the base, which is the purpose of this research. Correlation method and comparison researcher applies some scientific point of view in defining terrorism and the definition of types, which can be seen in a timely manner upcoming events external threats and to protect potential victims of prevention.

The level of representation of data. Literature encompassed theoretical research for this study and its representation based on the aim of the research, and accordingly classified. Classification is still carried out by the research needs and types of criminological understanding of foreign scientific theory, on the one hand, and on the other hand competency data call is reflected in the approach the author to explore the relationship and the possibility of protecting the victim if harvested types of terrorism.

Description of the organization of research. The authors first conducted a complete description of the methodology for conducting the research, and then made the development and maintenance of the necessary methodological tools. For this study was used classification of literature to the period covered by the survey, such as the definition of terrorism and the types of the authors whose works explored.

2. The etymology of the term terrorism

The term “terrorism” comes from French *terrorisme*, from Latin: ,terror’, “great fear”, “dread”, related to the Latin verb *terrere*, “to frighten”. The *terror cimbricus* was a panic and state of emergency in Rome in response to the approach of warriors of the Cimbri tribe in 105BC. The French National Convention declared in September 1793 that “terror is the order of the day”. The period 1793–94 is referred to as *La Terreur* (Reign of Terror). Maximilien Robespierre, a leader in the French revolution proclaimed in 1794 that “Terror is nothing other than justice, prompt, severe, inflexible.”¹ “Terrorism” comes from the French word *terrorisme*,² and originally referred specifically to state terrorism as practiced by the French government during the Reign of terror. The French word *terrorisme*

¹ Williamson M.: *Terrorism, war and international law: the legality of the use of force against Afghanistan in 2001*. Ashgate Publishing 2009, 38

² Schmid A. P.: *The Definition of Terrorism*, The Routledge Handbook of Terrorism Research, Routledge 2011, 39

in turn derives from the Latin verb *terreō* meaning “I frighten”.³ The terror *cimbricus* was a panic and state of emergency in Rome in response to the approach of warriors of the Cimbri tribe in 105 BC. The Jacobins cited this precedent when imposing a Reign of Terror during the French Revolution⁴ After the Jacobins lost power, the word “terrorist” became a term of abuse.⁵ Although “terrorism” originally referred acts committed by a government, currently it usually refers to the killing of innocent people by a non-government group in such a way as to create a media spectacle.⁶ This meaning can be traced back to Sergey Nechayev, who described himself as a “terrorist”.⁷ Nechayev founded the Russian terrorist group “People’s Retribution” (Народная расправа) in 1869.

3. Some aspects of defining terrorism through a historical view

Terrorism is the systematic use of terror, especially as a means of coercion. In the international community, however, terrorism has no universally agreed, legally binding, criminal law definition.⁸ Common definitions of terrorism refer only to those violent acts which are intended to create fear (terror), are perpetrated for a religious, political or, ideological goal; and deliberately target or disregard the safety of non-combatants (civilians).⁹ Some definitions now include acts of unlawful violence and war.¹⁰ The use of similar tactics by criminal organizations for protection rackets or to enforce a code of silence is usually not labeled terrorism though these same actions may be labeled terrorism when done by a politically motivated group.¹¹

³ Hoffman B. See review in *The New York Times*: “Inside Terrorism”, 1998, 32.

⁴ Angus M.: *The Right of Self-Defence under International Law-the Response to the Terrorist Attacks of 11 September*, Australian Law and Bills Digest Group, Parliament of Australia Web Site, 2002, 18

⁵ United Nations Declaration on Measures to Eliminate International Terrorism annex to UN General Assembly resolution 49/60, “Measures to Eliminate International Terrorism”, of December 9, 1994, UN Doc. A/Res/60/49, 43.

⁶ United Nations Declaration on Measures to Eliminate International Terrorism annex to UN General Assembly resolution 49/60, “Measures to Eliminate International Terrorism”, of December 9, 1994, UN Doc. A/Res/60/49, 52.

⁷ Alex P. S., Albert J. J. *et al.*: *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories, and Literature*, New Brunswick, Transaction Books, New Jersey 1998, 5-6

⁸ Angus M., 23.

⁹ Thalif D.: *Politics: U.N. Member States Struggle to Define Terrorism*, Inter Press Service 2005, 11

¹⁰ Diaz-Paniagua C. F.: *Negotiating terrorism: The negotiation dynamics of four UN counter-terrorism treaties, 1997-2005*, City University of New York 2008, 41

¹¹ Hoffman B.: *Inside Terrorism*, Columbia University Press 2006, 32

The word “terrorism” is politically and emotionally charged,¹² and this greatly compounds the difficulty of providing a precise definition. Studies have found over 100 definitions of “terrorism”. The concept of terrorism may itself be controversial as it is often used by state authorities (and individuals with access to state support) to delegitimize political or other opponents,¹³ and potentially legitimize the state’s own use of armed force against¹⁴ opponents (such use of force may itself be described as “terror” by opponents of the state).¹⁵

Terrorism has been practiced by a broad array of political organizations for furthering their objectives. It has been practiced by both right-wing and left-wing political parties, nationalistic groups, religious groups, revolutionaries, and ruling governments. An abiding characteristic is the indiscriminate use of violence against noncombatants for the purpose of gaining publicity for a group, cause, or individual. “Terrorism” comes from the French word *terrorisme*,¹⁶ and originally referred specifically to state terrorism as practiced by the French government during the Reign of terror. The French word *terrorisme* in turn derives from the Latin verb *terreō* meaning “I frighten”. The *terror cimbricus* was a panic and state of emergency in Rome in response to the approach of warriors of the Cimbri tribe in 105 BC. The Jacobins cited this precedent when imposing a Reign of Terror during the French Revolution.¹⁷ After the Jacobins lost power, the word “terrorist” became a term of abuse.¹⁸ Although “terrorism” originally referred acts committed by a government, currently it usually refers to the killing of innocent people¹⁹ by a non-government group in such a way as to create a media spectacle. This meaning can be traced back to Sergey Nechayev,

¹² Record J.: *Bounding the Global War on Terrorism*, Strategic Studies Institute (SSI) 2003, 37

¹³ Geoffrey N.: *Head Games / It All Started with Robespierre / “Terrorism”: The history of a very frightening word*, San Francisco Chronicle, 2001, http://articles.sfgate.com/2001-10-28/opinion/17622543_1_terrorism-robepierre-la-terreur. “For the next 150 years the word ‘terrorism’ led a double life – a justifiable political strategy to some an abomination to others” ...

¹⁴ Schmid A., Jongman A.: *Political Terrorism: A new guide to actors, authors, concepts, data bases, theories and literature*, Transaction Books, Amsterdam - New York - North-Holland - New Brunswick 1998, 63

¹⁵ Gardner E.: *Harold Pinter: Theater’s singular voice falls silent*, USA Today 2008, 16: “In 2004, he earned the prestigious Wilfred Owen prize for a series of poems opposing the war in Iraq. In his acceptance speech, Pinter described the war as *a bandit act, an act of blatant state terrorism, demonstrating absolute contempt for the concept of international law*”.

¹⁶ Hoffman B. (2006), 30

¹⁷ Early History of Terrorism, <http://Terrorism-Research.com>

¹⁸ United Nations Declaration on Measures to Eliminate International Terrorism annex to UN General Assembly resolution 49/60, “Measures to Eliminate International Terrorism”, of December 9, 1994, UN Doc. A/Res/60/49

¹⁹ Crenshaw M.: *Terrorism in Context*, 2009, p. 38

who described himself as a “terrorist”.²⁰ Nechayev founded the Russian terrorist group “People’s Retribution” in 1869.

The definition of terrorism has proved controversial. Various legal systems and government agencies use different definitions of terrorism in their national legislation. Moreover, the international community has been slow to formulate a universally agreed, legally binding definition of this crime. These difficulties arise from the fact that the term “terrorism” is politically and emotionally charged.²¹ In this regard, Angus Martyn, briefing the Australian Parliament, stated that “The international community has never succeeded in developing an accepted comprehensive definition of terrorism. During the 1970s and 1980s, the United Nations attempts to define the term foundered mainly due to differences of opinion between various members about the use of violence in the context of conflicts over national liberation and self-determination.”²²

These divergences have made it impossible for the United Nations to conclude a Comprehensive Convention on International Terrorism that incorporates a single, all-encompassing, legally binding, criminal law definition terrorism.²³ Nonetheless, the international community has adopted a series of sectoral conventions that define and criminalize various types of terrorist activities. Moreover, since 1994, the United Nations General Assembly has repeatedly condemned terrorist acts using the following political description of terrorism: “Criminal acts intended or calculated to provoke a state of terror in the general public, a group of persons or particular persons for political purposes are in any circumstance unjustifiable, whatever the considerations of a political, philosophical, ideological, racial, ethnic, religious or any other nature that may be invoked to justify them.”²⁴

It is not only individual agencies within the same governmental apparatus that cannot agree on a single definition of terrorism. Experts and other long-established scholars in the field are equally incapable of reaching a consensus. In the first edition of his magisterial survey, “Political terrorism: A Research Guide,” Alex Schmid devoted more than a hundred pages to examining more than a hundred different definition of terrorism in a effort to discover a broadly acceptable, reasonably comprehensive explication of the word. Four years and a second edition later, Schmid was no closer to the goal of his quest, conceding in the first sentence of the revised volume that the “search for an adequate definition is still on” Walter Laqueur despaired of defining terrorism in both editions

---

²⁰ Williamson M. (2009), 43

²¹ Diaz-Paniagua C. F., 41

²² Angus M., 14

²³ Diaz-Paniagua C. F., 47

²⁴ Saul B.: Defining ‘Terrorism’ to Protect Human Rights in Sydney Law School Legal Studies Research Paper, No. 08-125, 2008, 11

of his monumental work on the subject, maintaining that it is neither possible to do so nor worthwhile to make the attempt.²⁵

Nonetheless, Hoffman himself believes it is possible to identify some key characteristics of terrorism. He proposes that: By distinguishing terrorists from other types of criminals and terrorism from other forms of crime, we come to appreciate that terrorism is: ineluctably political in aims and motives; violent – or, equally important, threatens violence; designed to have far-reaching psychological repercussions beyond the immediate victim or target; conducted by an organization with an identifiable chain of command or conspiratorial cell structure (whose members wear no uniform or identifying insignia) and perpetrated by a subnational group or non-state entity.²⁶

A definition proposed by Carsten Bockstette at the George C. Marshall Center for European Security Studies, underlines the psychological and tactical aspects of terrorism: Terrorism is defined as political violence in an asymmetrical conflict that is designed to induce terror and psychic fear (sometimes indiscriminate) through the violent victimization and destruction of noncombatant targets (sometimes iconic symbols). Such acts are meant to send a message from an illicit clandestine organization. The purpose of terrorism is to exploit the media in order to achieve maximum attainable publicity as an amplifying force multiplier in order to influence the targeted audience(s) in order to reach short- and midterm political goals and/or desired long-term end states.²⁷

Walter Laqueur, of the Center for Strategic and International Studies, noted that “the only general characteristic of terrorism generally agreed upon is that terrorism involves violence and the threat of violence”. This criterion alone does not produce, however, a useful definition, since it includes many violent acts not usually considered terrorism: war, riot, organized crime, or even a simple assault. Property destruction that does not endanger life is not usually considered a violent crime, but some have described property destruction by the Earth Liberation Front²⁸ and Animal Liberation Front²⁹ as violence and terrorism; see eco-terrorism.

Terrorist attacks are usually carried out in such a way as to maximize the severity and length of the psychological impact.³⁰ Each act of terrorism is a “per-

²⁵ Diaz-Paniagua C. F., 46

²⁶ Bassiouni M.: “A Policy-oriented Inquiry of ‘International Terrorism’”, M. Cherif Bassiouni (ed.), *Legal Responses to International Terrorism: U.S. Procedural Aspects*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, Boston and London 1988, xv – xvi, 34

²⁷ Zeidan S.: “Desperately Seeking Definition: The International Community’s Quest for Identifying the Specter of Terrorism”, 36 *Cornell International Law Journal*, 2004, 491

²⁸ Burke J.: *Al Qaeda*, ch. 2., 2005, 22

²⁹ Saul B.: *Defining Terrorism in International Law*, Oxford University Press, Oxford 2006, 5

³⁰ Ticehurst R. in his footnote 1 cites The life and works of Martens are detailed by V. Pustogarov: “Fyodor Fyodorovich Martens (1845-1909) — A Humanist of Modern Times”,

formance” devised to have an impact on many large audiences. Terrorists also attack national symbols,³¹ to show power and to attempt to shake the foundation of the country or society they are opposed to. This may negatively affect a government, while increasing the prestige of the given terrorist organization and/or ideology behind a terrorist act.³²

Terrorist acts frequently have a political purpose.³³ Terrorism is a political tactic, like letter-writing or protesting, which is used by activists when they believe that no other means will effect the kind of change they desire. The change is desired so badly that failure to achieve change is seen as a worse outcome than the deaths of civilians. This is often where the inter-relationship between terrorism and religion occurs. When a political struggle is integrated into the framework of a religious or “cosmic” struggle, such as over the control of an ancestral homeland or holy site such as Israel and Jerusalem, failing in the political goal (nationalism) becomes equated with spiritual failure, which, for the highly committed, is worse than their own death or the deaths of innocent civilians.³⁴

Very often, the victims of terrorism are targeted not because they are threats, but because they are specific “symbols, tools, animals or corrupt beings” that tie into a specific view of the world that the terrorists possess. Their suffering accomplishes the terrorists’ goals of instilling fear, getting their message out to an audience or otherwise satisfying the demands of their often radical religious and political agendas.³⁵

Some official, governmental definitions of terrorism use the criterion of the illegitimacy or unlawfulness of the act.³⁶ to distinguish between actions authorized by a government (and thus “lawful”) and those of other actors, including individuals and small groups. Using this criterion, actions that would otherwise qualify as terrorism would not be considered terrorism if they were government sanctioned. For example, firebombing a city, which is designed to affect civilian support for a cause, would not be considered terrorism if it were authorized by a government. This criterion is inherently problematic and is not universally accepted, because: it denies the existence of state terrorism;³⁷ the same act may

---

International Review of the Red Cross (IRRC), No. 312, 1996, 318

³¹ Ticehurst R. In hist footnote 2 cites F. Kalshoven, *Constraints on the Waging of War*, Martinus Nijhoff, Dordrecht, 1987, 14.

³² Kathleen R. A. (ed.): *Anti-Immigration in the United States: A Historical Encyclopedia*, II, ABC-CLIO, LLC, 2011, 461

³³ Khan L. A.: *Terrorism sprouts from the existence of aggrieved group*, 2007, 8

³⁴ Gioia A.: “The UN Conventions on the Prevention and Suppression of International Terrorism” in Giuseppe Nesi (ed.): *International Cooperation in Counter-terrorism: The United Nations And Regional Organizations in the Fight Against Terrorism*, 2006, 4

³⁵ Juergensmeyer M.: *Terror in the Mind of God*, University of California Press, 2000, 127

³⁶ *Ibid.*

³⁷ League of Nations’ 1937 Convention for the prevention and punishment of Terrorism...

or may not be classed as terrorism depending on whether its sponsorship is traced to a “legitimate” government; “legitimacy” and “lawfulness” are subjective, depending on the perspective of one government or another; and it diverges from the historically accepted meaning and origin of the term.³⁸

Among the various definitions there are several that do not recognize the possibility of legitimate use of violence by civilians against an invader in an occupied country. Other definitions would label as terrorist groups only the resistance movements that oppose an invader with violent acts that indiscriminately kill or harm civilians and non-combatants, thus making a distinction between lawful and unlawful use of violence. According to Ali Khan, the distinction lies ultimately in a political judgment.³⁹

An associated, and arguably more easily definable, but not equivalent term is violent non-state actor.⁴⁰ The semantic scope of this term includes not only “terrorists”, but while excluding some individuals or groups who have previously been described as “terrorists”, and also explicitly excludes state terrorism. According to the FBI terrorism is the unlawful use of force or violence against persons or property to intimidate or coerce a government, the civilian population, or any segment thereof, in furtherance of political or social objectives.

4. Definitions of terrorism by some authors in the literature

Ali Khan: “Terrorism sprouts from the existence of aggrieved groups. These aggrieved groups share two essential characteristics: they have specific political objectives, and they believe that violence is an inevitable means to achieve their political ends. The political dimension of terrorist violence is the key factor that distinguishes it from other crimes.”⁴¹

Schmid and Jongman Schmid and Jongman: “Terrorism is an anxiety-inspiring method of repeated violent action, employed by (semi-)clandestine individual, group, or state actors, for idiosyncratic, criminal, or political reasons, whereby—in contrast to assassination—the direct targets of violence are not the main targets. The immediate human victims of violence are generally chosen randomly (targets of opportunity) or selectively (representative or symbolic targets) from a target population, and serve as message generators. Threat- and violence-based communication processes between terrorist (organization),

³⁸ Thalif D., 25

³⁹ United Nations General Assembly, Report of the Ad Hoc Committee established by General Assembly resolution 51/210 of 17 December 1996, Sixth session (28 January-1 February 2002), Annex IV, art. 18.

⁴⁰ Terrorist Bombings Convention, art. 2.1.

⁴¹ Khan A.: “A Legal Theory of International Terrorism”, *Connecticut Law Review*, Vol. 19, 1987, 945

(imperiled) victims, and main targets are used to manipulate the main target (audience(s), turning it into a target of terror, a target of demands, or a target of demands, or a target of attention, depending on whether intimidation, coercion, or propaganda is primarily sought".⁴²

Gibbs, Jack Gibbs: "Terrorism is illegal violence or threatened violence directed against human or nonhuman objects, provided that it: (1) was undertaken or ordered with a view to altering or maintaining at least one putative norm in at least one particular territorial unit or population; (2) had secretive, furtive, and/or clandestine features that were expected by the participants to conceal their personal identity and/or their future location; (3) was not undertaken or ordered to further the permanent defense of some area; (4) was not conventional warfare and because of their concealed personal identity, concealment of their future location, their threats, and/or their spatial mobility, the participants perceived themselves as less vulnerable to conventional military action; and (5) was perceived by the participants as contributing to the normative goal previously described (supra) by inculcating fear of violence in persons (perhaps an indefinite category of them) other than the immediate target of the actual or threatened violence and/or by publicizing some cause."⁴³

Alex P. Schmid, short legal definition proposed to the United Nations Office on Drugs and Crime: "Act of Terrorism = Peacetime Equivalent of War Crime".⁴⁴

Rosalyn Higgins, Judge at the International Court of Justice: "Terrorism is a term without any legal significance. It is merely a convenient way of alluding to activities, whether of States or of individuals widely disapproved of and in which wither the methods used are unlawful, or the targets protected or both."⁴⁵

Walter Laqueur: "Terrorism constitutes the illegitimate use of force to achieve a political objective when innocent people are targeted."⁴⁶

James Poland: "Terrorism is the premeditated, deliberate, systematic murder, mayhem, and threatening of the innocent to create fear and intimidation in order to gain a political or tactical advantage, usually to influence an audience".⁴⁷

⁴² Academic Consensus Definition of "Terrorism", Schmid 1988, United Nations website. See also: Schmid Jongman *et al.*: *Political terrorism: a new guide to actors, authors, concepts, data bases, theories, and literature*, North Holland, Transaction Books, Amsterdam 1988, 28

⁴³ Dallas A. B., Terry J. P.: *Religious Violence and Abortion: The Gideon Project*, 303, 333. Cites Gibbs J. P.: "The Conceptualization of Terrorism", *American Sociological Review* 54, no. 2, 1989, 329

⁴⁴ United Nations Office on Drugs and Crime, Definitions of Terrorism...

⁴⁵ Higgins R.: "The General International Law of Terrorism" in Rosalyn Higgins and M. Flory, *International Law and Terrorism*, 1997, 28

⁴⁶ Academic Consensus Definition of "Terrorism", Schmid 1988, United Nations website. See also: Schmid Jongman *et al.*: *Political terrorism: a new guide to actors, authors, concepts, data bases, theories, and literature*, North Holland, Transaction Books, Amsterdam 1988, 31

⁴⁷ Dallas A. B., Terry J. P., 40

M. Cherif Bassiouni, ‘Terrorism’ has never been defined...⁴⁸

Bruce Hoffman, by distinguishing terrorists from other types of criminals and terrorism from other forms of crime, we come to appreciate that terrorism is : ineluctably political in aims and motives; violent—or, equally important, threatens violence; designed to have far-reaching psychological repercussions beyond the immediate victim or target; conducted by an organization with an identifiable chain of command or conspiratorial cell structure (whose members wear no uniform or identifying insignia) and; perpetrated by a subnational group or non-state entity. We may therefore now attempt to define terrorism as the deliberate creation and exploitation of fear through violence or the threat of violence in the pursuit of political change. All terrorist acts involve violence or the threat of violence. Terrorism is specifically designed to have far-reaching psychological effects beyond the immediate victim(s) or object of the terrorist attack. It is meant to instil fear within, and thereby intimidate, a wider ‘target audience’ that might include a rival ethnic or religious group, an entire country, a national government or political party, or public opinion in general. Terrorism is designed to create power where there is none or to consolidate power where there is very little. Through the publicity generated by their violence, terrorists seek to obtain the leverage, influence and power they otherwise lack to effect political change on either a local or an international scale.⁴⁹

David Rodin: “Terrorism is the deliberate, negligent, or reckless use of force against noncombatants, by state or nonstate actors for ideological ends and in the absence of a substantively just legal process.”⁵⁰

Ganor, Boaz Boaz Ganor: “Terrorism is the deliberate use of violence aimed against civilians in order to achieve political ends.”⁵¹

Daniel Novotny: “An act is terrorist if and only if (1) it is committed by an individual or group of individuals privately, i.e. without the legitimate authority of a recognized state; (2) it is directed indiscriminately against non-combatants; (3) the goal of it is to achieve something politically relevant; (4) this goal is pursued by means of fear-provoking violence.”⁵²

Carsten Bockstette: “Terrorism is defined as political violence in an asymmetrical conflict that is designed to induce terror and psychic fear (sometimes

⁴⁸ United Nations Office on Drugs and Crime, *Definitions of Terrorism...*

⁴⁹ Higgins R., 28.

⁵⁰ Coady T. *et al.: Terrorism and Justice: Moral Argument in a Threatened World*, Melbourne University Publishing, 2005, 8. Cites Walter Laqueur *The Age of Terrorism* and Steven Best, Anthony J. Nocella: *Terrorists or Freedom Fighters?: Reflections on the Liberation of Animals*, Lantern Books, 2004, 371.

⁵¹ Rahman A. K. M.: *Economic Cost of Terrorism in South Asia: the Case of Bangladesh*, 2002, 3. Paper presented at the International Conference on Terrorism in South Asia: Impact on Development and Democratic Process Soaltee Crowne Plaza, Kathmandu, Nepal 2002, 23

⁵² *Case Western Reserve Journal of International Law* 2&3, 2004, 305

indiscriminate) through the violent victimization and destruction of noncombatant targets (sometimes iconic symbols). Such acts are meant to send a message from an illicit clandestine organization. The purpose of terrorism is to exploit the media in order to achieve maximum attainable publicity as an amplifying force multiplier in order to influence the targeted audience(s) in order to reach short- and midterm political goals and/or desired long-term end states.”⁵³

Lutz James M. Lutz, Brenda, J.: “Terrorism involves political aims and motives. It is violent or threatens violence. It is designed to generate fear in a target audience that extends beyond the immediate victims of the violence. The violence is conducted by an identifiable organization. The violence involves a non-state actor or actors as either the perpetrator, the victim of the violence, or both. Finally, the acts of violence are designed to create power in a situation in which power previously had been lacking.”⁵⁴

Tamar Meisels advocates a consistent and strict definition of terrorism, which she defines as “the intentional random murder of defenseless non-combatants, with the intent of instilling fear of mortal danger amidst a civilian population as a strategy designed to advance political ends.”⁵⁵

Sergey Zagraevsky characterized terrorism as “the dirtiest weapon of the weak against the strong”.⁵⁶

5. Contemporary perspectives in the theory of dry run (terrorism)

A dry run is an act committed by a terrorist organization without carrying out any actual terrorism in an attempt to determine whether a technique they are planning to use will be successful.⁵⁷ The dry run is part of the rehearsal for a terrorist act,⁵⁸ and is often the immediate precursor to the attack.⁵⁹ It may include attempting to smuggle weapons or other items to be used in the attack past a security checkpoint to determine whether or not this will be noticed, or monitoring the reactions of security personnel to the actions that would occur during a real attack. The dry run is considered to be the heart of the planning stages

⁵³ Hoffman B.: *Inside terrorism*, 2 ed., Columbia University Press 2006, 41.

⁵⁴ *Chicago Journals - Ethics* 114, 2004, 647

⁵⁵ The Jerusalem Center for Public Affairs: *The Relationship Between International and Localized Terrorism*, Vol. 4, No. 26, 28, 2005, 45

⁵⁶ Edward L. V. (ed. 2.): *What is Terrorism?. Focus on Terrorism*, 8, Nova Publishers, 2006, 32

⁵⁷ Lockwood J. A.: *Six-legged Soldiers: Using Insects as Weapons of War*, Oxford University Press, USA 2008, 26

⁵⁸ O’Leary R. M.: *The Dictionary of Homeland Security and Defense*, 2010, 149

⁵⁹ Ritter L. J. et. al.: *Securing global transportation networks: a total security management approach*, 2003, 255

of the terrorist attack.⁶⁰ It is the method in which strengths and weaknesses in the plot are exposed to the terrorists, unforeseen obstacles can be detected, and the techniques are refined.⁶¹ Sometimes, multiple dry runs are conducted in an effort to perfect the ultimate attack.⁶²

In theory and literature in the world can find some means that are based on many years of practice identified in this type of terrorism. We will here present some of them.⁶³ The following are suspicious signs a dry run may be occurring:⁶⁴ Appearing out-of-place; Sitting in car and observing operations for no apparent reason; Photography or videotaping with no apparent reason; Monitoring of a police radio frequency and observing response times to calls; Mapping out routes to determine timing of traffic flow and lights; Attempting to learn inside information about the operations of a place; Abandoning object(s), such as pieces of luggage; Notable reports of dry runs.⁶⁵

6. The concept and some aspects of cyberterrorism

Cyberterrorism is the use of Internet based attacks in terrorist activities, including acts of deliberate, large-scale disruption of computer networks, especially of personal computers attached to the Internet, by the means of tools such as computer viruses. Cyberterrorism is a controversial term. Some authors choose a very narrow definition, relating to deployments, by known terrorist organizations, of disruption attacks against information systems for the primary purpose of creating alarm and panic. By this narrow definition, it is difficult to identify any instances of cyberterrorism.⁶⁶

There is much concern from government and media sources about potential damages that could be caused by cyberterrorism, and this has prompted official

⁶⁰ Licata J. M.: (). *Citizens Terrorism Awareness and Survival Manual: Protecting America with*, 20

⁶¹ Brian T. B.: *Understanding, assessing, and responding to terrorism: protecting critical*, 2008, 209

⁶² Kramer M. W.: *Disaster planning and control*, 2001, 279

⁶³ In 2004 a group of Syrian musicians boarded Northwest Airlines Flight 327. Some passengers were alarmed by the men, including Annie Jacobsen who brought the flight to national attention. She described the group of men's behavior as consistent with a dry run. Investigating authorities including the FBI concluded there was no terrorist threat in salon.com; In 2006, British authorities uncovered a plot in which suspected terrorists were making a dry run in an attempt to make bombs out of peroxide that could be ignited with an electronic device. This led to restrictions internationally on carrying liquids on aircraft.- in U.S. Says Terrorists Planned Dry Run.

⁶⁴ Bennett T. B., *ibid.*

⁶⁵ Little P., Perrotta A.: *Counter-Terrorism Handbook: How to Protect Yourself at Home and Abroad*, 2008, 32

⁶⁶ Verton D., Black I.: *The Invisible Threat of Cyber-terrorism*, Osborne/McGraw-Hill, 2003

responses from government agencies. Several minor incidents of cyberterrorism have been documented.⁶⁷

There is debate over the basic definition of the scope of cyberterrorism. There is variation in qualification by motivation, targets, methods, and centrality of computer use in the act. Depending on context, cyberterrorism may overlap considerably with cybercrime or ordinary terrorism.⁶⁸ If cyberterrorism is treated similarly to traditional terrorism, then it only includes attacks that threaten property or lives, and can be defined as the leveraging of a target's computers and information, particularly via the Internet, to cause physical, real-world harm or severe disruption of infrastructure.

Cyberterrorism⁶⁹ is defined by the Technolytics Institute as "The premeditated use of disruptive activities, or the threat thereof, against computers and/or networks, with the intention to cause harm or further social, ideological, religious, political or similar objectives. Or to intimidate any person in furtherance of such objectives."⁷⁰

The term was coined by Barry C. Collin.⁷¹ The National Conference of State Legislatures,⁷² an organization of legislators created to help policymakers issues such as economy and homeland security defines cyberterrorism as: [T]he use of information technology by terrorist groups and individuals to further their agenda. This can include use of information technology to organize and execute attacks against networks, computer systems and telecommunications infrastruc-

---

⁶⁷ Public interest in cyberterrorism began in the late 1980s. As 2000 approached, the fear and uncertainty about the millennium bug heightened and interest in potential cyberterrorist attacks also increased. Although the millennium bug was by no means a terrorist attack or plot against the world or the United States, it did act as a catalyst in sparking the fears of a possibly large-scale devastating cyber-attack. Commentators noted that many of the facts of such incidents seemed to change, often with exaggerated media reports. The high profile terrorist attacks in the United States on September 11, 2001 and the ensuing War on Terror by the US led to further media coverage of the potential threats of cyberterrorism in the years following.

⁶⁸ Baranetsky V.: *What is cyberterrorism? Even experts can't agree*, Harvard Law Record, 2009, 31

⁶⁹ Israel, in May 2011 Israeli Prime Minister Benjamin Netanyahu announced the establishment of the National Internet Defense Taskforce, charged with developing tools to secure vital Israeli online infrastructure. "The main responsibility of the taskforce will be to expand the state's ability to defend vital infrastructure networks against cybernetic terrorist attacks perpetrated by foreign countries and terrorist elements," said a statement from the Prime Minister's Office... Lappin Y., 2011.

⁷⁰ Afroz S.: *Cyber terrorism – fact or fiction?*, 2002, 17

⁷¹ Anderson K.: *Cyber terrorism and politically motivated computer crime*, The Prague Post, 2010, 10-14

⁷² Cyberterrorism National Conference of State Legislatures... USA...

tures, or for exchanging information or making threats electronically.⁷³ Examples are hacking into computer systems, introducing viruses to vulnerable networks, web site defacing, Denial-of-service attacks, or terroristic threats made via electronic communication.⁷⁴ For the use of the Internet by terrorist groups for organization, see Internet and terrorism. Cyberterrorism can also include attacks on Internet business, but when this is done for economic motivations rather than ideological, it is typically regarded as cybercrime. As shown above, there are multiple definitions of cyber terrorism and most are overly broad. There is controversy concerning overuse of the term and hyperbole in the media and by security vendors trying to sell “solutions”.⁷⁵

7. Point of view on the concept of individual terrorism in the literature

In leftist terminology, individual terror, a form of revolutionary terror, is the murder of isolated individuals with the goal of promotion of a political movement, of provoking political changes, up to political revolution.⁷⁶ As such, it differs from other forms of targeted killing, in particular, the close type of individual murder, the ancient practice of political assassination. Individual terror vs. political assassination. Many authors do not draw distinction between types of political assassinations and furthermore, there is no full consensus on the issue.⁷⁷

Ze'ev Iviavsky attempted to draw a distinction as follows. While revolutionary individual terror and traditional political assassination share the common goal, a major political change, they differ in various aspects: tactics, methods, role, view on the society, and significance of an individual act. Most of the differences stem from the immediate purpose of an individual act. In traditional political assassination the target of the killing is a central political figure, such as the king or dictator, whose removal would give way to political changes, and as such the choice of the target is of primary importance. The ultimate goal is to hit

---

⁷³ The US Department of Defense (DoD) charged the United States Strategic Command with the duty of combating cyberterrorism. This is accomplished through the Joint Task Force-Global Network Operations, which is the operational component supporting USSTRATCOM in defense of the DoD's Global Information Grid. The plan was however replaced by the creation of Twenty-Fourth Air Force which became active in August 2009 and would be a component of the planned United States Cyber Command...

⁷⁴ Williams D.: *Eye on tech exports, Israel launches cyber command*, Reuters (Jerusalem), Precaution against industrialised nations falling prey to paralysing sabotage of their online systems, 2007, 19.

⁷⁵ Cyberwarfare; Cyberbullying; Cyber Operations; Cyberstalking; Internet and terrorism; US-CERT (United States Computer Emergency Readiness Team); Patriot hacking, Cyberattacks during the 2008 South Ossetia war...

⁷⁶ Nachman B. Y.: *Political assassinations by Jews: a rhetorical device for justice*, 1993, 41

⁷⁷ David C. R.: *Assassination and Terrorism*, 1971, 12

the regime represented by the target. Whereas in individual terror, the choice of the target, while important, is secondary to the primary goal, which is to bring the attention of the public to a political movement and to promote the political movement. This key distinction explains differences in tactics. While traditional political assassination may well be clandestine, the efficiency of revolutionary individual terror in a greater extent depends on the publicity of the act.⁷⁸

8. Scientific theory of the lone wolf (terrorism) – origins of the term

A lone wolf or lone-wolf fighter is someone who commits violent acts in support of some group, movement, or ideology, but does so alone, outside of any command structure. According to the Anti-Defamation League, the term “lone wolf” was popularized by white supremacists Alex Curtis and Tom Metzger in the late 1990s: “I have nothing to say” – which he urged extremists to use whenever questioned by police as a highly effective means of obstructing prosecution.⁷⁹ On Metzger: One of the most influential aspects of Metzger’s right-wing activism has been his advocacy of the “lone wolf” or “leaderless resistance” model of extremism, which favors individual or small-cell underground activity, as opposed to above-ground membership organizations.⁸⁰

The term “lone wolf” was subsequently adopted by US law enforcement agencies and by media to refer to individuals following this strategy. The FBI and San Diego Police operation to investigate Curtis’ activities was named Operation Lone Wolf, “largely due to Curtis’ encouragement of other white supremacists to follow what Curtis refers to as ‘lone wolf’ activism”.⁸¹ Currently, the term “lone-wolf terrorism” now refers to violent acts that take place outside a command structure, regardless of ideology.

Usually, the lone-wolf terrorist shares an ideological or philosophical identification with an extremist group, but does not communicate with the group he or she identifies with. While the lone wolf’s actions are motivated to advance the group’s goal, the tactics and methods are conceived and directed solely by the lone wolf, without any outside command or direction. In many cases, as in the tactic as envisioned by Curtis, the lone wolf never even has any personal contact with a larger group. Because of this, lone-wolf terrorism poses a particular problem for counter-terrorism officials, as it is considerably more difficult to gather intelligence on lone-wolves, compared to conventional terrorists. In the

⁷⁸ Iviansky Z.: “Individual Terror: Concept and Typology”, *Journal of Contemporary History*, vol. 12, no. 1, 1977, 43

⁷⁹ Intelligence Reform and Terrorism Prevention Act of 2004: “Lone Wolf” Amendment to the Foreign Intelligence Surveillance Act...USA...

⁸⁰ Metzger T., White A. R.: (*WAR*) – *Extremism in America*, 1979, 34

⁸¹ FBI Major Investigation – Operation Lone Wolf...

United States, lone-wolves may present a greater threat than organized groups. According to the Christian Science Monitor, “With the exception of the attacks on the World Trade Center ... the major terrorists attacks in the United States have been perpetrated by individuals who were sympathetic to a larger cause – from Oklahoma City bomber Timothy McVeigh (and accomplice Terry Nichols, and possibly accomplice John Doe 2) to the Washington area sniper John Allen Muhammad”.⁸²

9. Some theoretical approaches to defining the term bioterrorism

Clemson University’s Regulatory and Public Service Program listed “diseases vectored by insects” among bioterrorism scenarios considered “most likely”.⁸³ Because invasive species are already a problem worldwide one University of Nebraska entomologist considered it likely that the source of any sudden appearance of a new agricultural pest would be difficult, if not impossible, to determine.⁸⁴ Lockwood considers insects a more effective means of transmitting biological agents for acts of bioterrorism than the actual agents.⁸⁵ Insect vectors are easily gathered and their eggs easily transportable without detection.⁸⁶ Isolating and delivering biological agents, on the other hand, is extremely challenging and hazardous.⁸⁷

In one of the few suspected acts of entomological bioterrorism an eco-terror group known as The Breeders claimed to have released Mediterranean fruit flies (medflies) amidst an ongoing California infestation.⁸⁸ Lockwood asserts that there is some evidence the group played a role in the event.⁸⁹ The pest attacks a variety of crops and the state of California responded with a large-scale pesticide spraying program.⁹⁰ At least one source asserted that there is no doubt that an

⁸² Lone wolves pose explosive terror threat | csmonitor.com

⁸³ Peterson R. K. D. *The Role of Insects as a Biological Weapon*, Department of Entomology, Montana State University 2008, 65, notes based on seminar, 1990

⁸⁴ Alastair H.: “A Magic Sword or a Big Itch: an Historical Look at the United States Biological Weapon Programme”, *Medicine, Conflict, and Survival*, Vol. 15, 1999, 215-234

⁸⁵ Heather C., *Agricultural Bioterror Threat Requires Vigilance*, Press release, Institute of Agriculture and Natural Resource, University of Nebraska, 2008, 24

⁸⁶ *An Introduction to Biological Weapons, Their Prohibition, and the Relationship to Biosafety*, The Sunshine Project, April 2002

⁸⁷ Lockwood J. A.: *Six-legged Soldiers: Using Insects as Weapons of War*, Oxford University Press, USA 2008, 9

⁸⁸ Wheelis M. et al, *Biological Weapons Since 1945*, Harvard University Press, 2006, 84-90

⁸⁹ Garrett B. C.: *The Colorado Potato Beetle Goes to War*, Chemical Weapons Convention Bulletin, Issue 33, 1996, 17

⁹⁰ Bryden J., Deadly A.: *Canada’s Secret War, 1937-1947*, McClelland & Stewart 1989, 12

outside hand played a role in the dense 1989 infestation.⁹¹ The group stated in a letter to then Los Angeles Mayor Tom Bradley that their goals were twofold.⁹² They sought to cause the medfly infestation to grow out of control which, in turn, would render the ongoing Malathion spraying program financially infeasible.⁹³

The Biological and Toxic Weapons Convention (BWC) of 1972 does not specifically mention insect vectors in its text.⁹⁴ The language of the treaty, however, does cover vectors.⁹⁵ Article I bans “Weapons, equipment or means of delivery designed to use such agents or toxins for hostile purposes or in armed conflict.”⁹⁶ It would appear, due to the text of the BWC, that insect vectors as an aspect of entomological warfare are covered and outlawed by the Convention.⁹⁷ The issue is less clear when warfare with uninfected insects against crops is considered.⁹⁸

10. Defining the concept of eco-terrorism in continental and Anglo-Saxon literature

Eco-terrorism usually refers to acts of violence or sabotage committed in support of ecological, environmental, or animal rights causes against persons or their property.⁹⁹ Eco-terrorism is defined by the Federal Bureau of Investigation as “the use or threatened use of violence of a criminal nature against people or property by an environmentally oriented, subnational group¹⁰⁰ for environmental-political reasons, or aimed at an audience beyond the target, often of a sym-

⁹¹ Howard R., D., *et al.*, *Homeland Security and Terrorism: Readings and Interpretations*, McGraw-Hill Professional 2006, 49

⁹² Bonfante J.: “Medfly Madness”, *Time Magazine*, 1990, 15

⁹³ Bonfante J., 14

⁹⁴ Sims N., Roger A.: *Stockholm International Peace Research Institute. The Evolution of Biological Disarmament*, Oxford University Press 2001, 50

⁹⁵ Sims N., Roger A., *Ibid.*

⁹⁶ “Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on Their Destruction”, The Biological and Toxic Weapons Convention Website, 2009

⁹⁷ Zanders J. P.: “Ethical Implications of Scientific Research on Bioweapons and Prevention of Bioterrorism”, Research Policies, BW Development & Disarmament, Conference, European Commission, via BioWeapons Prevention Project, February 4, 2004

⁹⁸ Sims N., Roger A., *Ibid.*, p. 14.

⁹⁹ “Ecoterrorism - definition of ecoterrorism by the Free Online Dictionary, Thesaurus and Encyclopedia”, *Thefreedictionary.com*; <http://www.thefreedictionary.com/ecoterrorism>.

¹⁰⁰ Back B. (2009). The ELF claim the burning of a backhoe in Guadalajara, Jalisco, Mexico. In one of many recent anonymous communiqués, the ELF reported to; “Maybe we have not collapsed the system of domination with these actions, but it begins with actions like these.”

bolic nature.”¹⁰¹ The FBI has credited to eco-terrorism 300 million dollars in property damage from 2003 and 2008, and a majority of states within the USA have introduced laws aimed at these activities.¹⁰² Critics of this use of the term argue that it has been defined in order to vilify activists,¹⁰³ and that the term would be more properly employed to describe the environmentally damaging activities of corporations.¹⁰⁴

Eco-terrorism¹⁰⁵ is a form of radical environmentalism that arose out of the same school of thought that brought about deep ecology, ecofeminism, social ecology, and bioregionalism. Eco-terrorism is a controversial term.¹⁰⁶ Eco-terrorism is closely related to civil disobedience and sabotage in the name of the environment, and there is a debate on where to draw the lines between the three. Some of those who are labeled as eco-terrorists do not perpetrate violence against humans, but only against property. This has led to a debate that touches on whether or not to classify these actions as “terrorist”.¹⁰⁷

In the United States,¹⁰⁸ the FBI’s definition includes acts of violence against property, which makes most acts of sabotage fall in the realm of domestic terrorism, even if they are not designed to induce terror, which is the dictionary defi-

¹⁰¹ James F. J. (2008). Testimony of James F. Jarboe, Domestic Terrorism Section Chief, Counterterrorism Division, FBI before the House Resources Committee, Subcommittee on Forests and Forest Health at February 12, 2002. “The Threat of Eco-Terrorism”, Congressional Testimony. Federal Bureau of Investigation...

¹⁰² Brent B. (2008): “Wade’s War”, Style Weekly, archived from the original on web.archive.org

¹⁰³ Smith K. R.: “Ecoterrorism”? A critical analysis of the vilification of radical environmental activists as terrorists. Published in Environmental Law.

¹⁰⁴ Vidal J., *The Guardian*, www.guardian.co.uk

¹⁰⁵ Groups accused of eco-terrorism Organizations accused of eco-terrorism are generally grassroots organizations, do not have a hierarchal structure, and typically favor direct action approaches to their goals. Stefan L.: characterizes these groups, namely ELF, with having “leaderless resistance” which he describes as “a technique by which terrorist groups can carry out violent acts while reducing the risk of infiltration by law enforcement elements. The basic principal [sic] of leaderless resistance is that there is no centralized authority or chain-of-command.” Essentially this consists of independent cells which operate autonomously, sharing goals, but having no central leaders or formal organizational structure...

¹⁰⁶ Douglas L.: *Ecoterrorism (Library in a Book) – Facts on File*, New York 2004, 19

¹⁰⁷ Komp C.: Vilified as ‘Terrorists,’ Eco-activists Face New Offensive by Business - *The New Standard*, 2007, 11

¹⁰⁸ Government response in the USA Spiking trees became a federal offense in the United States when it was added to the Drug Act in 1988. Under the Animal Enterprise Protection Act of 1992 it became a federal crime to “cause more than \$10,000 in damage while engaged in “physical disruption to the functioning of an animal enterprise by intentionally stealing, damaging, or causing the loss of any property...used by the animal enterprise.” In 2006, this was updated and renamed the Animal Enterprise Terrorism Act by the 109th congress. The legislation was not enacted...

inition of terrorism. Sabotage involves destroying, or threatening to destroy, property, and in this case is also known as monkeywrenching¹⁰⁹ or ecotage. Many acts of sabotage involve the damage of equipment and unmanned facilities using arson.¹¹⁰

The thought behind eco-terrorism rises from the radical environmentalism movement, which gained popularity during the 1960s.¹¹¹ Ideas that arose from radical environmentalism are “based on the belief that capitalism, patriarchal society, and the Judeo-Christian tradition were responsible for the despoliation of nature”.¹¹² Radical environmentalism is also characterized by the belief that human society is responsible for the depletion of the environment and, if current society is let unchecked, will lead to the ultimate complete degradation of the environment.¹¹³ Like deep ecologists, eco-terrorists subscribe to the idea of bio-centrism, which is described as “a belief that human beings are just an ordinary member of the biological community” and that all living things should have rights and deserve protection under the law.¹¹⁴ Some eco-terrorists are motivated by other aspects of deep ecology, like the goal to return the environment to its “natural”.

11. Approaches to determining homegrown terrorism in the scientific literature

For the purposes of this paper we outline a few approaches that Homegrown terrorism among many others can be found in the scientific literature and theory in the world.

Steve E., “Looking out across America in the twenty-first century it’s impossible to miss the increasing and alarming threat of homegrown terrorism. Richard J. Hughbank’s book, *The Dynamics of Terror and Creation of Homegrown Terrorists* cuts through the confusion and gets to the core of this phenomenon. This collection of essays explores everything from religion and politics to family dysfunction and schoolyard bullies in order to demonstrate how homegrown terror is ‘the human struggle between madness and ecstasy.’ Recent events have made it abundantly clear: Americans need to have a clear understanding of the

¹⁰⁹ Plows A., Wall D., Doherty B.: ‘Covert Repertoires: ecotage in the UK’ in *Social Movement Studies*, vol. 3, iss. 2, 2004, 199

¹¹⁰ Douglas L., 32

¹¹¹ Douglas L., 37

¹¹² Dunlap R.: *Deep Ecology and Radical Environmentalism. American environmentalism the U.S., 1970-1990*, Philadelphia, Taylor & Francis, 1992

¹¹³ Eagan P.: *From spikes to bombs: the rise of eco-terrorism: Studies in conflict and terrorism/ eco terrorism*, 1-18, 1996, 2

¹¹⁴ Eagan P., *Ibid.*

radicalization process. Whether it's homicide bombers committing terroristic acts or an active shooter engaging in acts of terror; the next attack could come from next-door. Ignore this book at your peril. Reading it is imperative."

Christopher, P., "The Dynamics of Terror and Creation of Homegrown Terrorists is an insightful, ambitious, and multi-faceted attempt to explain the phenomenon of terrorism, explaining how our average, everyday children can stray terribly from a good path. The conclusion we are left with is disconcerting – that there are so many complex events and processes which shape each of us throughout our lives that we can never fully know or predict who is a potential threat to American safety and well-being. Be informed. Be vigilant. That is what the reader can take away from this work – being American isn't a label, it's an action. The authors are keenly aware of that fact and effectively impart this mindset to readers."¹¹⁵

Homegrown terrorism presents an ever increasing, clear and present danger to America's national security. The Dynamics of Terror and Creation of Homegrown¹¹⁶ Terrorists is a brilliantly written and edited scientific and academic deep dive into psychological, socio-economic, and human developmental factors that mingle to spawn the homegrown terrorist; a must read/must own for every professional library.¹¹⁷ Joseph A. R., "Commencing with the judicious

¹¹⁵ Homegrown terrorism is commonly associated with an international organization rather than being a 'lone wolf' act committed by isolated and disturbed individuals. It constitutes terrorist attacks from within the target nation, often Western. The controversial and failed Violent Radicalization and Homegrown Terrorism Prevention Act of 2007 defines homegrown terrorism as the "use, planned use, or threatened use of force or violence by a group or individual born, raised, or based and operating primarily within the United States or any possession of the United States to intimidate or coerce the United States government, the civilian population of the United States, or any segment thereof, in furtherance of political or social objectives." The Congressional Research Service report "American Jihadist Terrorism: Combatting a Complex Threat" describes homegrown terrorism as a "terrorist activity or plots perpetuated within the United States or abroad by American citizens, permanent legal residents, or visitors radicalized largely within the United States." The definition of homegrown terrorism includes what is normally considered domestic terrorism, like the Oklahoma City bombing, but at present is most commonly used in the context of Islamist terrorism perpetrated by Western-born citizens, or those who have spent a considerable part of their lives in the West, on other Western nations. Domestic terrorists have identical, or nearly so, means of militarily and ideologically carrying on their fight without necessarily having a centralized command structure regardless of whether the source of inspiration is domestic, foreign, or transnational. Recent Trends Homegrown or imported terrorism is not new to the United States or Europe...

¹¹⁶ Radicalization Incubators These catalysts include: Economic- losing a job, blocked mobility; Social- real or perceived alienation, discrimination, racism; Political- international conflicts involving Muslims with which an individual relates and internalizes as a shared struggle; Personal- death in the close family, New York Police Department, "Radicalization in the West: The Homegrown Threat," 2007.

¹¹⁷ Appeal for International Organizations Homegrown terrorists have an advantage in that they face less logistical problems such as entering the target nation, as well as familiarity

application of definitions as analytical tools, *The Dynamics of Terror and Creation of Homegrown Terrorists* is an absorbing and provocative work that plunges the reader into the depths of the why, without ignoring the significance of the who and what of the phenomenon of terrorism. This is essential reading for the serious observer, as the authors brilliantly lay bare a complex array of factors that range from the long-term costs of failed policies “that emphasize disengagement, criminalization and repression,” to the perils of ignoring deep-rooted social iniquities, including the absence of hope, for so many marginalized groups across the world. An engrossing, erudite, and gripping study that focus our attention on the subject, albeit, as the authors so meticulously accomplish, from different, daring angles.

José O. C., “insightful!!! Dives deep into how a terrorist is created and their psyche... Why they do what they do... “Homegrown Terrorists are not born, they are made...” If so, we can change this! *The Dynamics of Terror and Creation of Homegrown Terrorists* is an insightful book that articulates the conditions, settings and reasons as to why terrorists do what they do.”

Carlos G. C., “*The Dynamics of Terror and Creation of Homegrown Terrorists* is a well researched and professionally written book. Richard Hughbank and his coauthors have challenged the all too common, ill-conceived perception that terrorists are sociopaths and that active shooters should be emotionally labeled in the same manner as Islamic terrorists. While we have great cause to be concerned with international terrorism and its religious martyrs, we must also take note that, as a society, we too are creating our own homegrown terrorists. If left unabated, more Americans will begin to take that misguided path in search of social acceptance or revenge, and become either active shooters committing “acts of terror” or evolve into actual terrorists who perpetrate “terrorist acts”

---

with society and customs, and greater ease in identifying targets. This makes them lucrative assets to international terrorist organizations. Al-Qaeda recognizes the value of native citizens and led to an official tactical shift in operations toward homegrown terrorism, according to al-Qaeda’s U.S. born spokesperson, Adam Gadahn. This new strategy focuses on inspiring American-Muslims to become one-man terrorist cells. Dispatching less experienced recruits decreases the amount of time that they have to be identified and detected by law enforcement. Some potential jihadists, like the perpetrators of the July 7, 2005 underground bombings in London, even stopped attending services at their mosques, as they were believed to be under surveillance. Low-level members provide a low-cost option for terrorist organizations that are meant to consume the attention of law enforcement and intelligence organizations in the hope that one will succeed or a greater operation may go unnoticed. Additionally, democracies are challenged in handling internal dissent, such as terrorism. Hayden frames the problem facing democracies, “how do you build a security structure that guards you against American citizens who are beginning to change in their thinking up to a point where they become a threat to the security of other Americans? That’s a devil of a problem” because the next step that intelligence communities would take would be to infringe on the privacy of Americans.

against this great Nation. A must read for all professionals committed to protecting the United States against future attacks.

Norman A., "A must have in your library! The Dynamics of Terror and Creation of Homegrown Terrorists is an excellent effort to explain the psychology, socioeconomic conditions, religious and educational influences, peer and family ties, and other contributors to how an individual becomes a terrorist. Richard Hughbank and his coauthors provide an excellent insight in how terrorism can be seen as the product of individual and organizational choices influenced by complex relationships that are dynamic, fluid and changing over time. Their look at how American society has established an "assembly line" for creating its own terrorists is intriguing yet at the same time alarming. There are numerous books available on terrorists to the laymen and to the student of terrorism studies but this account stands out because of the collection of essays and the conclusions drawn with regards to the understanding and healing processes surrounding the homegrown terrorist. As you read, be ready to enter the world of a terrorist including that of the female terrorist. By the final essay you will leave this dark world with hope for the future knowing what needs to be done to safeguard our families and way of life."

Michael B. P., "A fascinating collection of essays on what is essentially all about the perversion of human nature and the birthing of a new field, 'terrology.' It is a book that is hard to put down once started and nearly impossible not to think about when finished. It is a chilling, exciting and, at the same time, hopeful account on a topic that sadly grips the world. With education being the first step toward any constructive resolution, this book is a must-read for everyone."

12. Concluding discussion

The research results clearly indicate that there is a medley of definitions of terrorism, and that is less noticeable differences in approach by defining the types of terrorism. The literature on the research determines that the necessity of types of knowledge base for terrorism prevention and protection of victims, as well as measures from the authorities.

From the research is not to produce results that could be established typology of terrorism on the territory of the Republic of Serbia, since there is a criminal charge and conviction for terrorism. Theoretical study we conducted did not provide enough elements to be able to get to the types of terrorism in our literature.

Research results indicate that knowledge of types of terrorism is essential for the prevention of a potential terrorist attack, and the prevention of injury and

potential victims. Constructed types of terrorism authorities allow detection of early recognition and response to potential threat.

Literature

- Afroz S. (2002): *Cyber terrorism-fact or fiction?*
- Alastair H.: (1999): *A Magic Sword or a Big Itch: An Historical Look at the United States Biological Weapon Programme. Medicine, Conflict, and Survival*, Vol. 15
- Alex P. S., Albert J. J. et al. (1998): *Political Terrorism: a New Guide to Actors*
- Anderson K. (2010): *Cyber terrorism and politically motivated computer crime*, The Prague Post, Cyberterrorism National Conference of State Legislatures
- Angus M. (2002): *The Right of Self-Defence under International Law-the Response to the Terrorist Attacks of 11 September*, Australian Law and Bills Digest Group, Parliament of Australia Web Site
- Back B. (2009): *The ELF claim the burning of a backhoe in Guadalajara, Jalisco, Mexico*. In one of many recent anonymous communiques, the ELF reported to: “Maybe we have not collapsed the system of domination with these actions, but it begins with actions like these.”
- Baranetsky V. (2009): *What is cyberterrorism? Even experts can't agree*, Harvard Law Record
- Bassiouni M. (1988): “A Policy-oriented Inquiry of ‘International Terrorism’”, M. Cherif Bassiouni (ed.): *Legal Responses to International Terrorism: U.S. Procedural Aspects*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, Boston and London, xv – xvi
- Bonfante J. (1990): “Medfly Madness”, *Time Magazine*
- Brent B. (2008): “Wade’s War”, *Style Weekly*, archived from the original...
- Brian T. B. (2008): *Understanding, assessing, and responding to terrorism: protecting critical*.
- Bryden J., Deadly A. (1989): *Canada’s Secret War, 1937-1947*, McClelland & Stewart
- Burke J. (2005): *Al Qaeda*, ch.
- Coady T. et al. (2002): *Terrorism and Justice: Moral Argument in a Threatened World* Melbourne University Publishing
- Crenshaw M. (2009): *Terrorism in Context*
- Dallas A. B., Terry J. P. (1989): *Religious Violence and Abortion: The Gideon Project*
- David C. R. (1971): *Assassination and Terrorism*

- Diaz-Paniagua C. F. (2008): *Negotiating terrorism: The negotiation dynamics of four UN counter-terrorism treaties, 1997-2005*, City University of New York
- Douglas L. (2004): *Ecoterrorism (Library in a Book) – New York: Facts on File*
- Dunlap R. (1992): *Deep Ecology and Radical Environmentalism. American environmentalism the U. S. environmental movement, 1970-1990*, Taylor & Francis, Philadelphia
- Eagan P. (1996): *From spikes to bombs: the rise of eco-terrorism: Studies in conflict and terrorism/eco terrorism*
- Edward L. V. (ed. 2) (2006): *What is Terrorism?, Focus on Terrorism*, 8, Nova Publishers
- Gardner E. (2008): “Harold Pinter: Theater’s singular voice falls silent”, USA Today
- Garrett B. C. (1996): The Colorado Potato Beetle Goes to War, Chemical Weapons Convention Bulletin, Issue 33
- Geoffrey N. (2001): “Head Games / It All Started with Robespierre / Terrorism: The history of a very frightening word”, San Francisco Chronicle
- Gibbs, J. P.: “The Conceptualization of Terrorism”, *American Sociological Review* 54, no. 2
- Gioia A. (2006): „The UN Conventions on the Prevention and Suppression of International Terrorism” in Giuseppe Nesi (ed.): *International Cooperation in Counter-terrorism: The United Nations And Regional Organizations in the Fight Against Terrorism*
- Heather C. (2008): *Agricultural Bioterror Threat Requires Vigilance*, Press release, Institute of Agriculture and Natural Resource, University of Nebraska
- Higgins R. (1997): “The General International Law of Terrorism” in Rosalyn Higgins and M. Flory, *International Law and Terrorism*
- Hoffman B. (2006): *Inside Terrorism*, Columbia University Press
- Howard R., D. et. al. (2006): *Homeland Security and Terrorism: Readings and Interpretations*, McGraw-Hill Professional
- Iviansky Z. (1977): “Individual Terror: Concept and Typology”, *Journal of Contemporary History*, vol. 12, no. 1, January 1977
- James F. J. (2008): Testimony of James F. Jarboe, Domestic Terrorism Section Chief, Counterterrorism Division, FBI before the House Resources Committee, Subcommittee on Forests and Forest Health at February 12, 2002 “The Threat of Eco-Terrorism”, Congressional Testimony. Federal Bureau of Investigation
- Juergensmeyer M. (2000): *Terror in the Mind of God*, University of California Press

-
- Kathleen R. A. (ed.) (2011): *Anti-Immigration in the United States: A Historical Encyclopedia*. II. ABC-CLIO, LLC
  - Khan A. (1987): "A Legal Theory of International Terrorism", *Connecticut Law Review*, Vol. 19
  - Khan L. A. (2007): *Terrorism sprouts from the existence of aggrieved group*
  - Komp C. (2007): *Vilified as 'Terrorists,' Eco-activists Face New Offensive by Business - The New Standard*
  - League of Nations' 1937 Convention for the prevention and punishment of Terrorism
  - Licata J. M. (2007): *Citizens Terrorism Awareness and Survival Manual: Protecting America with...*
  - Little P., Perrotta A. (2008): *Counter-Terrorism Handbook: How to Protect Yourself at Home and Abroad*
  - Lockwood J. A. (2008): *Six-legged Soldiers: Using Insects as Weapons of War*, Oxford University Press, USA
  - Metzger T., White A. R. (1979): *(WAR) - Extremism in America*
  - Nachman B. Y. (1993): *Political assassinations by Jews: a rhetorical device for justice*
  - O'Leary R. M. (2010): *The Dictionary of Homeland Security and Defense*
  - Peterson R. K. D. (2008): *The Role of Insects as a Biological Weapon*, Department of Entomology, Montana State University, notes based on seminar, 199
  - Plows A., Wall D., Doherty B. (2004): "Covert Repertoires: ecotage in the UK", *Social Movement Studies*, vol. 3, iss. 2
  - Pustogarov V.: "Fyodor Fyodorovich Martens (1845-1909) - A Humanist of Modern Times", *International Review of the Red Cross (IRRC)*, No. 312
  - Rahman A. K. M. (2002): "Economic Cost of Terrorism in South Asia: The Case of Bangladesh", Paper presented at the International Conference on Terrorism in South Asia
  - Record J. (2003): *Bounding the Global War on Terrorism*, Strategic Studies Institute (SSI)
  - Ritter L. J. et al. (2003): *Securing global transportation networks: a total security management approach*
  - Saul B. (2006): *Defining Terrorism in International Law*, Oxford University Press, Oxford
  - Saul B. (2008): *Defining 'Terrorism' to Protect Human Rights in Sydney* Law School Legal Studies Research Paper, No. 08-125.
  - Schmid A. P. (2011): *The Definition of Terrorism*, The Routledge Handbook of Terrorism Research, Routledge

- Schmid A., Jongman A.: *Political Terrorism: A new guide to actors, authors, concepts, data bases, theories and literature*, Transaction Books Amsterdam, New York, North-Holland, New Brunswick 1998
- Sims N., Roger A. (2001): *The Evolution of Biological Disarmament*, Stockholm International Peace Research Institute, Oxford University Press
- Smith K. R.: "Ecoterrorism"? *A critical analysis of the vilification of radical environmental activists as terrorists*, Published in Environmental Law.
- Thalif D. (2005): *Politics: U.N. Member States Struggle to Define Terrorism*, Inter Press Service
- The Jerusalem Center for Public Affairs: *The Relationship Between International and Localized Terrorism*, Vol. 4, No. 26, 2005, 28
- United Nations Declaration on Measures to Eliminate International Terrorism annex to UN General Assembly resolution 49/60, "Measures to Eliminate International Terrorism", of December 9, 1994, UN Doc. A/Res/60/49
- Verton D., Black I. (2003): *The Invisible Threat of Cyber-terrorism*, Osborne/McGraw-Hill
- Wheelis M. et al. (2006): *Biological Weapons Since 1945*, Harvard University Press
- Williams D. (2007): *Eye on tech exports, Israel launches cyber command*, Reprecaution against industrialised nations falling prey to paralysing sabotage of their online system, Reuters (Jerusalem)
- Williamson M. (2009): *Terrorism, war and international law: the legality of the use of force against Afghanistan in 2001*
- Zanders J. P. (2004): Research Policies, BW Development & Disarmament, Conference: "Ethical Implications of Scientific Research on Bioweapons and Prevention of Bioterrorism", European Commission, via BioWeapons Prevention Project, February 4
- Zeidan S. (2004): "Desperately Seeking Definition: The International Community's Quest for Identifying the Specter of Terrorism", 36 *Cornell International Law Journal*

Prof. dr Neđo Danilović

Fakultet za pravo, javnu upravu i bezbednost, Megatrend univerzitet, Beograd

Prof. dr Dragan Manojlović

Fakultet za pravo, javnu upravu i bezbednost, Megatrend univerzitet, Beograd

KRIMINOLOŠKI I VIKTIMOLOŠKI ASPEKTI TIPOLOGIJE TERORIZMA

Rad je nastao u trenutku kada je izvršen teroristički napad u Bostonu, i javnost se prvi put na takav način susrela sa terorističkim aktom tipa *Lone wolf*. Autori po prvi put u domaćoj teoriji istražuju koliko kriminološki i viktimoški aspekti utiču na tipologiju terorističkog akta, s jedne strane, i na zaštitu žrtve, s druge. S obzirom na obim rada, istraživanjem su obuhvaćeni samo oni tipovi terorizma koji u novijoj teoriji i stručnoj praksi zauzimaju sve veće interesovanje nauke u istraživačkim projektima, kao što su *Dry run*, *Cyberterrorism*, *Individual*, *Lone wolf*, *Bioterrorism*, *Eco-terrorism* i *Homegrown terrorism*. Iz rezultata istraživanja se jasno uočava da bez kriminoloških i viktimoških znanja i primene naučnih metoda ovih nauka nije moguće prepoznati teroristički akt, a time ni efikasno zaštititi potencijalne žrtve. Takođe se ukazuje da svaki tip terorističkog akta zahteva posebni, pojedinačni kriminološki i viktimoški pristup u istraživanju. Shvatanje i definisanje tipova terorizma u teoriji dobija novu dimenziju, što je dovelo je do toga da se sada u svetskoj teorijskoj misli ukazuje na potrebu da se tipovi terorizma izučavaju i istražuju ne samo iz pravnog i kriminalističkog aspekta, već mnogo više iz aspekta kriminologije i viktimologije.

Ključne reči: kriminologija, viktimologija, terorizam, tipovi terorizma, žrtva

NOVA DIMENZIJA UGROŽAVANJA KAPACITETA BEZBEDNOSTI DRŽAVE***

Ugrožavanje odbrane, a samim tim i bezbednosti zemalja, sve više je moguće delovanjem iz kosmosa. Proces pretvaranja kosmosa u bojno polje već je odavno u punom zamahu. Činjenica je da će onaj ko u najvećem bude kontrolisao kosmos, uticati (odlučivati) o bezbednosti na Zemlji. Ovaj uticaj se može ostvarivati na više načina uz primenu različitih metoda i sredstava. Ugrožavanje bezbednosti se može ispoljavati i prema malim i nerazvijenim zemljama, te one moraju biti zainteresovane i direktno uticati na to da osvajanje kosmosa bude usmereno ka produkciji opšteg dobra za sve. U tom smislu i nauke koje se bave izučavanjem bezbednosti moraju svoja buduća istraživanja više usmeriti ka izučavanju mogućnosti ugrožavanja i zaštite od ove vrste ugrožavanja. Od krucijalnog značaja je razvijati i organizovati kvalitet i kvantitet bezbednosnog kapaciteta na svim nivoima. To znači da i Srbija mora kapacitete nacionalne bezbednosti, ma kako to danas futuristički zvučalo, koncipirati i organizovati ka odbrani i zaštiti od ovog, za nas relativno novog oblika, odnosno vrste ugrožavanja.

Ključne reči: kapacitet, bezbednost, država, kosmos, odbrana, ugrožavanje, politika

1. Uvodna razmatranja

Činjenica je da je svako razdoblje čovekovog razvoja imalo svoje oružje. Tako je u paleolitu glavno oružje bila kamena sekira, a u 15. veku su odlučujuće bile puške, dok su u Drugom svetskom ratu, na primer, glavnu reč vodili tenkovi i avioni. Na početku 21. veka se uveliko vrše modifikacije postojećeg nuklearnog, hemijskog, biološkog, laserskog i drugog oružja. Količina danas postojećeg nuklearnog oružja procenjuje se, ako se njegova snaga pretvori u snagu razornog konvencionalnog eksploziva trinitrotoluola (TNT), na približno 150 kg po stanovniku. To je dovoljno da se unište svi kapaciteti bezbednosti, odnosno da

* Dr Mile Rakić, viši naučni saradnik Instituta za političke studije u Beogradu

** Prof. dr Ljubo Pejanović, Visoka škole za pravne i poslovne studije, Novi Sad, e-mail: pejanovicljubo@gmail.com

*** Ovaj tekst je nastao kao deo rada u okviru projekta ev. br. 179009, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

se svet uništi nekoliko puta. Međutim, i pored postojećeg arsenala oružja i njegove moći razaranja, nastavlja se trka u konstrukciji visokosofisticiranog oružja i ugrožavanja kapaciteta bezbednosti na svim nivoima sprovođenjem istraživanja koja su sve češće usmerena na kosmos kao novu dimenziju mogućeg ratovanja.

Ono što se čini posebno interesantnim u vezi s ovim istraživanjima jeste činjenica da mnoge zemlje, a naročito one privredno i vojno-tehnološki slabije razvijene, nisu u mogućnosti najčešće ni da pretpostave na koji način i kojim sve sredstvima (oružjem) mogu biti napadnute, odnosno kako sve iz kosmosa mogu biti ugroženi njihovi kapaciteti bezbednosti. Sistem nacionalne bezbednosti predstavlja normativno, strukturno i funkcionalno uređenu celinu elementata čijom se delatnošću ostvaruje zaštita nacionalnih interesa Republike Srbije.¹ Takođe, *pod kapacitetom bezbednosti države podrazumevamo stalan proces preuređenja (prilagođavanja) političke, privredne, društvene, kulturne, bezbednosne i druge, za savremeni razvoj države, važne odnose u državi, između država, regiona i na globalnom nivou koji imaju za cilj težnju, ubrzanje i ostvarivanje nastanka stanja stabilne bezbednosti i njegovo trajno održanje.*

U smislu kakvog-takvog uticaja (kontrole) na razvoj kosmičkog oružja potpisan je Sporazum za kosmos 12. 12. 1963. godine. Ovaj sporazum je morao biti potpisan zbog do tada neviđenih ulaganja u naučna istraživanja za razvoj kosmičkog oružja u SAD-u i SSSR-u, a nedugo potom u Kini i Indiji i shvatanja mogućnosti njegovog ogromnog destruktivnog učinka. Početkom 21. veka se po pitanju osvajanja kosmičkog prostora vodi pravi, pre svega, psihološko-propagandni rat prema državama koje su se kasnije uključile u osvajanje kosmičkog prostora, a naročito za vojne potrebe. Osim toga, 4. 10. 1957. godine u tadašnjem SSSR-u je lansiran „Sputnik“ koji je već tada izazvao političke, vojne, tehničke preokrete (zahlađenje) u odnosima između SAD i SSSR, odnosno, može se zaključiti da tada u stvari i počinje intenzivna „trka u naoružavanju“ između ove dve države koja, bez obzira na mnogobrojne sporazume o demilitarizaciji kosmosa, još uvek traje bez izgleda da će se u dogledno vreme zaustaviti – naprotiv.

Međutim, s aspekta ugrožavanja bezbednosti malih država, ako bi im bezbednost bila ugrožena iz kosmičkog prostora, egzistira objektivna problematika zaštite od tog ugrožavanja. U tom smislu naročito velika problematika bi se ispoljila kod dokazivanja „krivičnih“ dela nastalih ugrožavanjem ove vrste i oblika – ugrožavanje iz kosmosa. Dakle, činjenica je da male zemlje u koje spada i Republika Srbija, bez obzira na savremeno izgrađen i uređen sistem nacionalne bezbednosti, nemaju adekvatno izgrađenu, pa prema tome i veoma efikasnu odbranu i zaštitu od ugržavanja iz kosmosa. Takođe, činjenica je da ni vojno najjače države za sada nemaju stoprocentnu moć zaštite od ove vrste ugrožavanja. Osim toga, zbog otežanog dokazivanja primene i efekata (detektovanja) dejstva ovog oružja, u izvesnom smislu i nije uvek moguće odrediti (dokazati) eventualnu primenu ovih „novih“ vrsta i oblika ugrožavanja kao oblika borbenih (voj-

¹ „Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije“, 2009. godina, 4100309.042.doc/2

nih) dejstava. Pre svega, zbog otežanog dokazivanja primene tih sredstava i ispoljavanja njihovih štetnih dejstava i u tom smislu namere njihove upotrebe.

Takođe, činjenica je da je ova dela, zbog svoje kompleksne prirode i strukture, ali i sa stanovišta pravne teorije, veoma teško decidno razvrstati (neretko i dokazati), odnosno egzaktno odrediti kojoj grupi krivičnih dela pripadaju. Činjenica je, takođe, da još uvek ne postoji adekvatna (zadovoljavajuća) pravna inkriminisanost (uređenost) ove problematike i među tehnološki i vojno najjačim državama sveta. Naročito je indikativno da male države u oblasti razvoja kosmičkog oružja i pravnog uređenja primene i korišćenja istog čak i ne participiraju ni po kom osnovu. Razvijene države svoje namere i dostignuća u sferi korišćenja kosmičkog prostora i kosmičkog oružja nastoje da održe u najstrožoj tajnosti, uprkos potpisivanju različitih dogovora, sporazuma, konvencija, i tako dalje. U tom smislu se pribegava i lukavstvima i svojevrsnom nadmudrivanju uz primenu manipulacija putem mas-medija, naročito prema slabije razvijenim državama. Sa istim namerama i motivima se često uveličavaju sopstveni naučni doprinosi u izučavanju i eksploataciji kosmosa itd., ali se često nastoje omalovažiti sva saznanja i dostignuća po istim pitanjima u drugim državama.

Zbog saznanja o mogućim štetnim posledicama primene kosmičkog oružja i moguće međunarodne osude njegove primene od strane oružanih snaga neke države koja razvija kosmičko oružje, danas se istraživanjem i razvojem tog oružja sve manje bavi vojska, a sve više se ti poslovi prepuštaju civilnim institucijama koje rade za potrebe oružanih snaga.

Ovo direktno implicira na problem dokazivanja krivca nastanka eventualne štete od upotrebe kosmičkog oružja. Dakle, sa krivičnog i kriminalističkog aspekta nastaju mnogobrojni i veoma ozbiljni problemi u smislu mogućnosti dokazivanja primene ove vrste oružja i inkriminisanja počinioca koji je ugrozio bezbednost neke države korišćenjem kosmičkog prostora i kosmičkog oružja.

2. O kosmičkom prostoru

Na samom početku razvoja aeronautike bilo je mišljenja da svemir počinje na oko 15000 metara. Ovo iz razloga što je na toj visini relativno mala koncentracija kiseonika i što je vazdušni pritisak nizak i ne omogućava funkcionisanje ljudi bez dodatne opreme. Međutim, „ova definicija je uskoro ustupila mesto drugim koje su za početak svemira uzimale kraj stratosfere, termosfere ili egzofere. Nijednu od ovih definicija nije ozvaničila bilo koja organizacija ili vlada, i sve je brzo izbledelo iz leksikona. Nešto kasnije Teodor fon Karman je izračunao da je ta visina približno 100 kilometara (62 milje, 328.084 ft), i da bi letelica trebalo da leti brže od orbitalne brzine, kako bi se svojim aerodinamičkim osobinama mogla izvući iz atmosfere i ostati u semiru, što je i prihvaćeno od međunarodno priznatih institucija u ovoj oblasti. Nakon usvajanja ove visine kao

linije razgraničenja, ona je postala međunarodno prihvaćena granica za mnoge namene, npr. određivanje početka svemira, vođenje evidencije svetskih rekorda dostignute visine i verifikaciju mnogih međunarodnih ugovora o svemiru. Iako izračunata visina ne iznosi tačno 100 km, prihvaćen je predlog Karmana da se 100 km usvoji jer se kao ceo broj lakše pamti, iako njena vrednost varira.”²

Vojno razvijene države nastoje da učine značajan korak ispred suprotne strane u smislu razvoja svoga naoružanja. U tom smislu, vojni stručnjaci i naučnici su svoja interesovanja usmerili ka mogućnosti korišćenja kosmosa, pa i drugih nebeskih tela. Ovo proširivanje u kosmički prostor je moguće iz više razloga, a među koje se mogu uvrstiti: objektivna razvijenost nauke, kako one koja izučava kosmos, tako i one koja se bavi razvojem tehnologije, dostignuća u razvoju tehnologije, zadovoljavajuće stanje izvora finansiranja tih projekata, potrebe vojne strategije za razvojem kosmičkog oružja, mogućnost izdavanja u zakup vojnih letelica za civilne potrebe, razvoj kosmičkog oružja objektivno pokreće razvoj vojne industrije (modernog naoružanja), i tako dalje.

Činjenica je da pronalazak i upotreba novog oružja dovodi do relativno brzog zastarevanja pa i primene „starijeg“ oružja. Razlika u kvalitetu savremenog – kosmičkog oružja zaista je ogromna i gotovo da je nemoguće praviti neka ozbiljnija poređenja sa „starim“ oružjem. Međutim, vojna tehnika danas ima ogroman uticaj na ratovanje. Uticaj tehnike na ratovanje se najbolje može sagledati poređenjem veličine ratišta kroz istoriju. Tako je poznato da se 50 000 Kartaginaca sukobilo sa 86 000 Rimljana u poznatoj Kanskoj bici, na prostoru veličine pet puta šest kilometara. Danas bi se rat vodio na nemerljivim prostranstvima ne samo na zemlji već u vazдушnom prostoru, a zna se da se već odavno koristi bezvazdušni prostor za stacioniranje vojnih satelita kao i druge civilne i vojne opreme.

U početku se vazдушnim prostorom smatrao zbir atmosfere i kosmičkog prostranstva dubine deset prečnika Zemlje (127 756 km)³. Danas Zemlji bliski kosmički prostor obuhvata 60(45) – 900 km i njegova podela je:⁴

- bliski kosmos obuhvata 160–500 km;
- dalji kosmos obuhvata 500–900 km, pri čemu nema gornje granice.

Budući da danas postoje potrebe za proizvodnjom različitih kosmičkih borbenih sredstava, moguće ih je razvrstati u tri grupe:

² sr.wikipedia.org/sr/Karmanova_linija

³ Poređenja radi, Mesec ima prečnik 3.473 km, Zemlja 12.756 km, Srbija 44 km.

⁴ Još uvek ne postoji zvanično priznata (usvojena) klasifikacija zemlji bliskog vazdušnog i kosmičkog prostora. Svaka država prema svojim potrebama klasifikuje ovaj prostor. Najveći problem je takvo definisanje gornje granice vazdušnog prostora, a samim tim i definisanje prava u kosmičkom prostoru koji je po međunarodnim propisima formalno slobodan, dok očigledno vlada pravo jačeg.

- a) sistemi veštačkih satelita (za sva tri vida oružanih snaga) – izviđački, špijunski, osmatrački, navigacioni, geodetski sateliti, sateliti za vođenje elektronskog i protiv elektronskog ratovanja, itd.;
- b) strategijsko-odbrambeni sistemi sa sredstvima na Zemlji i u kosmosu namenjeni su za odbranu od protivničkih nuklearnih, a u novije vreme i laserskih dejstava;
- c) operativno-strategijski odbrambeni – za uništavanje ciljeva na Zemlji i kosmosu u koje se svrstavaju sateliti lovci, vasioni lanseri, kosmički bombarderi.

Po tehničkim karakteristikama moguće je napraviti podelu na:

- a) veštačke satelite,
- b) orbitalne stanice,
- c) kosmičke brodove sa ljudskom posadom sa mogućnošću samostalnog navođenja.

Vojno-kosmički sistemi se često dele i na:

- bombarderske (kosmos–zemlja),
- lovačke (kosmos–kosmos),
- kombinovane.

Nesumnjivo je da će dalji razvoj i korišćenje kosmosa u vojne, kao i civilne svrhe, za posledicu imati tj. doprineti nastanku novih podela. U tom smislu se već može razmatrati kako kvalifikovati, analizirati i podeliti tehniku koja će se koristiti ili se već koristi na drugim nebeskim telima. Kako podeliti udaljenost i značaj tih nebeskih tela s obzirom na mogućnost njihovog korišćenja, pogotovo što se već uveliko najavljuje i skorašnji let čoveka do drugih planeta.

Uveliko se razmišlja o budućem korišćenju nuklearne energije kao pogonskog goriva kosmičkih letelica, a naročito onih sa ljudskom posadom. Međutim, najveći problem za sada predstavlja nepostojanje stoprocentno uspešnog načina hlađenja tih minijaturnih reaktora u kosmosu, a u izvesnom smislu i adekvatne zaštite istih od npr. sudara sa tzv. kosmičkim otpadom.

Sam razvoj svemirskog oružja će ubuduće biti usmeren ka izgradnji:

- oružja usmerene energije (moćni laseri i slično) i
- oružja kinetičke energije (rakete koje uništavaju stvari ne nošenjem eksplozivnog punjenja, već time što udaraju u njih velikom brzinom).

2.1. Problematičnost istraživanja u oblasti kosmosa

S obzirom na kompleksnost problematike koja se odnosi na korišćenje kosmosa, može se zaključiti da je sa bezbednosnog aspekta posmatrano, ova problematika nedovoljno izučavana. Osim toga, objektivno malobrojni postojeći

zakonski propisi, sporazumi i ugovori koji se odnose na ovu problematiku, a najčešće su doneti i usvojeni među vojno najjačim državama, nedovoljni su, ali i neprecizni. Ovakvo stanje (ne)uređenosti ove oblasti nedvosmisleno implicira niz drugih problema koji se sporo rešavaju uprkos postojanju realne potreba za njihovim regulisanjem i to u što kraćem roku. Osim toga, sama volja za uređenje ove oblasti za sada se uglavnom kreće najčešće samo u granici proklamovanog.

U prilog ovome se može izneti npr. stav administracije bivšeg predsednika Džordža Buša (Georg Bush) koja vazdušni prostor oko Zemlje, ali i deo kosmičkog prostora, smatra kao još jedno ratište, uporedo sa vazdušnim prostorom, kopnom i morem. Približno isti sadržaj imala je i kosmička doktrina predsednika Bila Klintona. Veći deo tadašnjih teza uključen je u dokument pod nazivom „Nacionalna kosmička politika“, koji je Buš potpisao za vreme svog predsedničkog mandata. Međutim, posebnu zabrinutost izaziva činjenica da su upravo aktuelne američke vlasti počele da bezobzirno „gaze“ međunarodne zakone, Povelju UN i da ignorišu svetsko javno mnjenje. Ova bezobzirnost svakako nije jedinstven slučaj i nesumnjivo je da će se dešavati i ubuduće. U tom smislu primer kršenja međunarodnog prava predstavlja i agresija na SRJ, priznavanje nezavisnosti Kosova i Metohije, rat u Iraku, Avganistanu, Siriji... itd., što se najčešće objašnjava „brigom“ o obezbeđenju nacionalnih interesa SAD i neophodnošću uspostavljanja globalne demokratije. Ako se ove ideje (aspiracije) SAD-a i NATO-a prenesu na kosmički prostor, onda je jasno da Vašington ima nameru da suvereno vlada u kosmosu, te da u budućnosti može bilo koga proglasiti svojim neprijateljem, pa i Rusiju, Severnu Koreju, Kinu itd., što bi sasvim sigurno dovelo do otpočinjanja rata u „novom ambijentu“ – kosmičkom prostoru. U tom kontekstu ne sme se prenebrežniti ni činjenica da su SAD bile jedina zemlja koja je 2005. godine glasala u UN protiv rezolucije o zaključivanju Ugovora o ograničenju naoružanja u kosmosu. Amerika je jednostrano raskinula Ugovor o protivraketoj odbrani iz 1972. godine i odbila da učestvuje u radu na donošenju pravnih normi **nemilitarizacije** kosmosa.

Svakako se ubuduće moraju imati u vidu i planovi Vlade SAD koja nastoji da stvori sopstveni globalni sistem protivraketoj odbrane sa mnogobrojnim vojnim elementima koji će biti dobrim delom bazirani u kosmosu. U suštini, problem je u činjenici što su svi ovi planovi bremeniti novom trkom u naoružanju opasnom po svetski mir i budućnost čovečanstva.

Svakako, ovome treba dodati i činjenicu da Rusija kao jedna od vojno najjačih država svoju odbranu zasniva na mogućem ugrožavanju iz kosmosa, što samo doprinosi nagomilavanju kosmičkog oružja.

O začecima sporazumevanja, po pitanju korišćenja kosmičkog prostora između SAD i tadašnjeg SSSR-a, može se kazati da su vezani za 1. 12. 1959. godine, kada je došlo do potpisivanja Sporazuma o Antarktiku i kojim se isključuje svako njegovo korišćenje u vojne svrhe. Međutim, potrebno je naglasiti da je ovaj sporazum ukazao na činjenicu da dve sile mogu potpisati sporazum i ust-

piti određene koncesije samo kada to njima ide direktno u korist, odnosno kada takav sporazum odgovara njihovoj nacionalnoj bezbednosti. Ovo stanje u vezi sa potpisivanjem sporazuma zadržalo se sve do naših dana, odnosno i dalje dve supersile gledaju interese samo svoje nacionalne bezbednosti. Najčešće se potpisuju sporazumi o zabrani ili ograničenju korišćenja nekog već zastarelog i prevaziđenog oružja i sistema, tako da se i u tom smislu može govoriti o svojevrsnom „strateškom nadmudrivanju“. Međutim, činjenica je da sve ovo opet neminovno dovodi do konstrukcije i primene novog oružja i novih svemirskih letelica.

Do sada je usvojen relativno veliki broj propisa, pravila, potpisano dogovora i sl. u vezi sa korišćenjem kosmosa. Radi se o propisima opšteg značenja čija se mogućnost primene u određenim situacijama dovodi u pitanje. Takođe, ovi propisi gotovo da se i ne odnose na druge države jer se smatra da te druge države nemaju nikakvu mogućnost pristupa korišćenju kosmosa. Međutim, sasvim je očigledno da kosmos može da se koristi i od drugih država koje npr. i ne moraju imati razvijenu kosmičku industriju ili tehnologiju, a putem iznajmljivanja ili kupovinom različitih usluga od razvijenih država. Ovo je naročito interesantno budući da i privatne kompanije mogu, takođe, učestvovati u finansiranju ili korišćenju svemirskih letelica.

Od potpisanih sporazuma svakako je od značaja spomenuti moskovski sporazum od 5. 8. 1963. godine kojim je dalje regulisan odnos naoružanja dve supersile.⁵ Iako je ovaj sporazum ocenjen kao izuzetno važan, isti nije potpisan od strane Francuske, Kine i Indije – koje su se pojavile kao nove nuklearne sile i koje su u to vreme već uveliko radile na razvoju svog kosmičkog projekta.

Ovaj sporazum ocenjen je kao veoma važan zbog toga što je, zahvaljujući njegovom sadržaju i samoj činjenici da su ga prihvatile dve najmoćnije sile sveta, doneta Rezolucija komisije Ujedinjenih nacija o demilitarizaciji kosmosa 17. 10. 1963. godine. Na taj način je OUN pozvala sve zemlje da se u orbiti naše Zemlje ili na susednim planetama ne instalira oružje za masovno uništavanje.

Pored ovih sporazuma i Rezolucije OUN, doneta je deklaracija o regulisanju delatnosti država (13. 12. 1963) u istraživanju i korišćenju vasiona. Takođe je 10. 10. 1967. godine stupio na snagu kompromisni sporazum između SSSR-a i SAD-a o osnovnim načelima za regulisanje delatnosti država u istraživanju i eksploataciji vasiona, uključujući tu i Mesec i druga nebeska tela, a koji izričito zabranjuje prisvajanje nacionalnog suvereniteta i postavljanje oruđa za masovno uništavanje u kosmosu i na nebeskim telima.

⁵ Većina nacija je 1967. godine potpisala sporazum u Ujedinjenim nacijama o miroljubivom korišćenju kosmosa. Njegov član 4 jasno glasi: „Države članice sporazuma obavezuju se da ne lansiraju u orbitu oko Zemlje nijedan predmet koji bi nosio nuklearno oružje niti koji drugi tip oružja za masovno razaranja, da ne instaliraju takva oružja na nebeskim telima i da ni na koji drugi način ova oružja ne unose u vanatmosferski prostor.“ Dakle, sporazum je dozvolio vršenje podzemnih nuklearnih proba, ali je zabranio izvođenje istih u vazduhu, vodi i svemiru.

Dakle, namera i značaj ovih propisa sastoj se i ogledaju u činjenici da se zabranjuje svaka dalja gradnja vojnih postrojenja i izvođenje vojnih vežbi na nebeskim telima. Međutim, za ove potrebe je dopušteno angažovanje civilnih lica, a naročito je interesantno – i vojnih lica bez ograničenja, što očigledno predstavlja svojevrstan paradoks. Ipak, ovaj sporazum je značajan i zbog dopuštanja prava kontrole potpisnika u pogledu postrojenja i uređaja na nebeskim telima, ali ne i veštačkih satelita ili objekata na Zemlji.

Do danas je potpisan relativno veliki broj sporazuma i dogovora koje se u suštini odnose na bliže regulisanje nekih već usvojenih zakona, stavova, i drugo. No, činjenica je da i pored postojanja relativno velikog broja ovih sporazuma, i dalje su prisutni njihovi kvalitativni i kvantitativni nedostaci. Tako je npr. prema sporazumu iz 1967. u svemiru zabranjena upotreba oružja za masovno uništenje, ali ne i uništavanje satelita. Kina je tako u januaru 2007. iznenadila svet, kada je ispalila balističku raketu na jedan od starih meteoroloških satelita.

Očigledan je i nedostatak međunarodno-pravne definicije pojmova „za neratne“ i „za vojne“ potrebe. Ovo kao posledicu ima neprecizno regulisanje većeg broja radnji koje zemlje preduzimaju u kosmosu. Svaka radnja se tako može tumačiti na dva različita načina, što kao posledicu ima nemogućnost osude neke preduzete radnje u kosmosu od strane bilo koje države. Svaka preduzeta radnja može biti kvalifikovana kao radnja koja se odnosi ili preduzima u cilju jačanja odbrane, odnosno u cilju potreba ostvarivanja savremenog razvoja celokupne nacionalne bezbednosti. To znači da svaki potez „druge strane“ može biti okarakterisan kao ofanzivna i ilegalna radnja, i obrnuto.

Dakle, sa velikim stepenom pouzdanosti se može zaključiti da do naših dana i pored relativno velikog broja usvojenih propisa i sporazuma isti nisu u mogućnosti da spreče, pa čak ni da ograniče (uspore) razvoj trke u naoružavanju u svemiru.⁶ Prema zapadnim saopštenjima, bivši SSSR je u periodu 1978–1983. lansirao 450 satelita za vojne potrebe, a SAD u istom periodu samo 80 – u šta, realno, malo ko može poverovati. Danas broj svih lansiranih satelita i drugih objekata prelazi 15-ak hiljada.⁷

Tako je, na primer, 1962. godine zvanično prvi put odbijen predlog rezolucije SSSR-a u Ujedinjenim nacijama, a koja se odnosila na potrebu zabrane lansiranja špijunskih satelita u svemir. Naprotiv, razvoj kosmičkog naoružanja i tehnike je od tada često išao upravo u pravcu razvoja špijunskih satelita, koji su od strane SAD smatrani kao nezamenljiva defanzivna sredstva, što je s aspekta nacionalne bezbednosti kao i globalne bezbednosti imalo negativne implikacije. Tako je potpisivanjem sporazuma SALT – 1 prećutno omogućena upotreba „nacionalnih tehničkih sredstava“ za odbranu, čime su špijunski sateliti dobili legitimnost upotrebe.

⁶ Smatra se da je u periodu do sredine 1983. godine lansirano približno 2000 vojnih satelita, od kojih je 75 % svih letelica upućenih sa kopna.

⁷ Detaljnije Predrag Vuković: *Rat zvezda*, TRPZ; „DUNAV“- Zemun, 1986, str. 71-82. i Robert Klark: *Špijuni gledaju s neba*, BIGZ, Beograd, 1972, str. 60-61.

Sva dotadašnja nadanja da će doći do pacifikacije kosmosa, pokazala su se samo kao puste želje. Osim dve supersile i drugih, pre svega ekonomski snažnih država, u kosmos su svoje satelite lansirali i zemlje kakve su Južna Koreja ili Kazahstan. Osim toga, ruski i američki zvaničnici međusobno se okrivljuju za nedavni sudar satelita. Niko tačno ne zna kolika je količina svemirskog otpada nastala sudarom i koliko su veliki ostaci satelita. Jedino se zna da otpad kruži na visini između 500 i 1.300 kilometara. I najmanji deo tog otpada može da ugrozi letelicu od lakih legura koje se kreću velikom brzinom.

Pretpostavlja se da se danas u kosmosu nalazi približno 20 hiljada ostataka – „svemirskog otpada“ koji je nastao, pre svega, iz prethodnih letova raznih letelica, a čiji su ostaci vidljivi (mogu se pratiti) savremenim radarima. Međutim, koliki je stvarni broj i onih manjih (radarima nevidljivih) ostataka, može se samo nagađati.⁸ Činjenica je da i pored relativno brzog nagomilavanja svemirskog otpada ne postoji jedinstveno prihvaćeno određenje njegovog pojma. U najširem smislu pod svemirskim otpadom podrazumevamo približno 1900 tona raznog materijala koji je do sada izbačen u bezvazdušni prostor oko Zemlje. Ovaj otpad čini približno 1500 objekata čija je masa iznad 100 kg, različiti delovi (komadići) dimenzije od 1 do 10 cm i kojih ima, smatra se, pola miliona, a manjih delića od 1 cm – 10 miliona. U vezi sa kosmičkim otpadom najčešće se javljaju dva problema: problem otpada koji nakon lansiranja ostaje u bezvazdušnom prostoru oko zemlje i otpad koji se vraća na Zemlju. Naučnici koji se bave problematikom svemirskog otpada sastali su se u prvoj polovini 2009. godine (prvi put ozbiljno razmatrajući ovu problematiku) u Beču kako bi razmotrili najbolje načine da se spreče eventualni (budući) sudari u kosmosu, a o istoj temi razgovaralo se takođe i u martu 2009. godine, na petoj Evropskoj konferenciji o svemirskom otpadu. „Potrebna nam je veća preciznost u svemiru. Sadašnje merenje svemirskog otpada nije dovoljno tačno“ (Kaufeler). Ova činjenica sama za sebe govori o još jednoj opasnosti po bezbednost koja, uz sve to ni pravno nije u potpunosti regulisana, iz najmanje nekoliko razloga:

- opasnost po nove letove i letelice;
- većina tih ostataka (otpada) privučena gravitacijom pada na Zemlju;
- problematičnost (nemogućnost) uklanjanja tih ostataka u svemiru;
- mogućnost manipulisanja otpadom.

⁸ U suštini, problem svemirskog otpada nastaje zbog toga što se ti otpaci kreću brzinom nekoliko puta većom od brzine ispaljenog metka, a često su tako mali da se ne mogu registrovati radarom. Naučnici kažu da svemirski otpad može da bude opasniji od meteorita. Neki od delegata u Beču izneli su mišljenje da je i šatl „Kolumbija“ možda bio oštećen svemirskim otpacima. Jedna od ideja o kojima se raspravlja jeste da se oni sateliti koji oko Zemlje kruže iznad ekvatora, premeste u drugu, takozvanu grobnu orbitu, gde ne bi predstavljali veliku opasnost. Za sada prepreka tome je da su visoki troškovi takvih operacija. Prema drugom predlogu, sve neutrošeno gorivo izbacivalo bi se odmah po završenom lansiranju, kako bi se smanjila opasnost od eksplozije pri mogućem sudaru u svemiru.

3. Egzistirajuća problematika

Opasnost po nove letelice od ostataka prethodnih letelica je velika, odnosno ova verovatnoća se povećava proporcionalno sa svakim novim letom. Ono što svakako budi sumnju predstavljaju saznanja o mogućem postojanju namera i mogućnosti da ti ostaci, odnosno delovi koji ostaju da lebde u kosmosu za određeni period ili za stalno, na određenim visinama mogu biti i namerno ostavljeni. U suštini dokazivanje ovakvih namera je veoma teško dokazivo, ali nema sumnje da se i o takvim mogućnostima (namerama) može govoriti s obzirom na međusobne odnose među državama koje su „osvojile“ svemirska prostranstva i među kojima se vodi pravi rat za ostvarivanje prestiža prisustva u kosmosu bilo u vojne ili druge svrhe. U takvim slučajevima teško je i zamisliti kakve bi posledice nastale po posadu neke od svemirskih letelica koje se kreću na orbiti brzinom i do desetak hiljada kilometara na sat, pri udaru u neki zaostali element težine nekoliko grama. Pri tome treba uzeti u obzir i činjenicu da je najčešća debljina zaštitnog dela letelice (oplate) svega nekoliko milimetara.

Odavno je poznato da Zemlja ima svoju gravitacionu silu i da mnoga tela, a naročito veštačka, koja se nalaze u blizini ili na ivici gravitacionog uticaja budu privučena tom gravitacionom silom. Ono što obeshrabruje predstavlja saznanje da se i ta prirodna pojava može relativno lako, uz male proračune, iskoristiti za ugrožavanje bezbednosti neke države – mete. Ova aktivnost se može izvesti kao prethodno dejstvo protiv druge države. Koji oblici ugrožavanja će pri tome biti primenjeni, zavisi od maštovitosti onoga ko ovu radnju vrši i sa kakvom namerom. Bitno je da se manje države ovom obliku ratovanja, objektivno rečeno, ne mogu suprotstaviti, a mnoge od njih nisu čak ni u mogućnosti da registruju (otkriju) primenu ovog oblika ratovanja na svojoj teritoriji iz više razloga. U tom smislu te države nisu u mogućnosti da preduzmu čak ni mere iz oblasti bezbednosne preventive⁹ u smislu zaštite od eventualnih kriminalnih ili namernih vojnih (ratnih) dela nastalih delovanjem iz kosmosa. Najvažniji među tim razlozima je neposedovanje visokosofisticirane tehnologije i opreme za otkrivanje takvih oblika dejstava koja je izuzetno skupa.¹⁰ U krajnjem slučaju, pod pretpostavkom da dođe do otkrivanja tih oblika dejstva iz kosmosa, teško je dokazati klasičnim metodama ko stoji iza primene tog oblika ratovanja¹¹, a teško bi bilo moguće i

⁹ „Bezbednosnu preventivu mogli bismo označiti kao deo bezbednosti koja ima za cilj teorijsko i empirijsko pronalaženje, proučavanje i usavršavanje mera bezbednosti, sredstava, metoda i postupaka radi sprečavanja ugrožavanja bezbednosti u najširem smislu te reči.“ - Rakić Mile: *Bezbednosna preventiva*, IPS, Beograd 2006, str. 31.

¹⁰ Svakodnevno u zemljinoj orbiti se nalazi razna kosmička oprema, vojna i civilna, u vrednosti više stotina milijardi dolara. Većina ove opreme je za potrebe vojske, što samo ukazuje na nameru da će se ova oprema i u buduće koristiti ne samo za civilne potrebe i programe.

¹¹ U tom smislu indikativna je činjenica o zaustavljanju projekta „ORION“ zbog kršenja dogovora o zabrani širenja oružja u svemiru, a čiji bi zadatak bio da superjakim laserom uništava otpad u svemiru.

eventualno osuditi vojno najjače države od strane malih i nerazvijenih država. Tako je, pre svega, pravno (dejure i defakto) teško dokazati ili zabraniti da neku zemlju špijunira druga zemlja preko satelita. Ako se takva aktivnost eventualno i otkrije, nameće se pitanje šta se u suštini može učiniti u smislu fizičke i pravne zaštite kao protivmera?¹² Jedan od ozbiljnih problema u ovom slučaju mogla bi da predstavlja mogućnost skladištenja radioaktivnog otpada u svemiru. Danas niko od manjih zemalja ne može decidno da tvrdi da se ovo deponovanje ne radi, iako postoje dogovori o zabrani korišćenja kosmosa za ove namene, ali postojanje mnogih drugih dosadašnjih sporazuma i dogovora nije se ispoštovalo. Osim toga, nuklearni otpad ili neki drugi materijal određenih količina i karakteristika se može proračunski disperzovati na određeni prostor zemlje. Pri tome, uz uzimanje svih relevantnih parametara, površina zemlje zahvaćena (kontaminirana) disperzovanim materijalom može biti svega nekoliko desetina kvadratnih kilometara. Dejstvo tog disperzovanog materijala može biti naknadno, pa je gotovo i nemoguće dovesti ga u vezu sa kosmičkim letelicama.

Jedina nada da primene ovog oblika ratovanja neće biti je svest o opasnosti njene primene. Takođe, primena ovog oblika ratovanja je veoma skupa, a s obzirom na stanje svetske privrede danas, i za privredno najrazvijenije države je preskupa.

Uklanjanje svemirskog otpada predstavljalo bi danas veoma skup proces. S obzirom na kvantitet tog otpada, izgleda da preovlađuje mišljenje da on još uvek ne predstavlja značajnu opasnost po buduća istraživanja, odnosno po buduće kosmičke letelice koje će biti lansirane sa zadatkom istraživanja kosmosa. Može se, takođe, govoriti i o pravnoj neregulisanosti ove oblasti, ali i o nastojanju izbegavanja obaveza da se „počisti svoj otpad“. Tako se širokoj javnosti mogu poturati lažne informacije u smislu kako „suprotna“ strana koristi prljavu tehnologiju koja ugrožava i život na zemlji, a što je objektivno za mnoge nerazvijene države nemoguće proveriti. Takođe se ovakve lažne informacije mogu primeniti kao oblik psihološkog ratovanja jer se protivnička strana nastoji označiti kao glavni krivac za gomilanje otpada u kosmosu. Naročito je ovo interesantno kada i druge države počinju da se interesuju ili samostalno da koriste kosmos za svoje potrebe.¹³ U tom smislu je moguće i „kažnjavanje“ tih zemalja nametanjem ekonomskih sankcija, ali i drugih oblika pritisaka.

Uklanjanje postojeći otpad u kosmosu danas se čini nemogućim poduhvatom iz više razloga, a jedan od razloga je već naveden – skup proces i za privredno najrazvijenije države. Međutim, činjenica je da se kosmičke letelice danas najčešće postavljaju (geostacioniraju) na „tajnim“ visinama ili putanjama, osim ako

¹² Mnogi teoretičari zastupaju stav da je nedavni sudar u kosmosu između ruskog i satelita SAD izazvan namerno (navođenjem) kako bi se onemogućio nastavak špijuniranja iz kosmosa.

¹³ NR Kina je svoj prvi satelit lansirala 26. 11. 1975. godine, zatim su svoje satelite lansirale i druge razvijene zemlje, pa sve do nedavno Severne Koreje. U tom smislu je indikativna činjenica da je i bivša JNA razmišljala o razvoju sopstvenih vojnih satelita sa zadatkom osmatranja prostora tj. tuđih satelita iznad prostora SFRJ.

nije reč o npr. telekomunikacionim, navigacionim, meteorološkim i sl. satelitima koji se koriste u civilne svrhe. Zbog toga je relativno teško otkriti i otpad koji je nastao od njih. Dakle, može se govoriti o svojevrsnom špijuniranju u kosmosu. Jedan od načina otkrivanja protivničkog satelita bio bi otkrivanje njegovog otpada. Zbog toga nije retko da mnogi sateliti menjaju svoje putanje, visinu i brzinu kretanja. Osim toga, analizom otpada može se doći i do određenih saznanja o tehnologiji izrade svemirske letelice i na taj način eventualno otkriti ko je istu napravio i lansirao.¹⁴ Dakle, otpad od letelice koju „suprotna“ strana koristi može postati značajan izvor podataka. Zbog toga se neretko i sam otpad kamuflira i teško pronalazi.

Prema tome, sva dosadašnja dešavanja po pitanju korišćenja kosmosa od strane najrazvijenijih država su dobro isplanirana i ništa se nije prepuštalo slučaju. Na samom početku proširivanja „interesa“ na kosmos, SAD su osnovale tzv. kosmičke jedinice – vojne formacije (1960-ih godina), organizovane i osposobljene za pružanje usluga vasijskih sistema. Paralelno sa izradom vojnih smernica i sa odobravanjem ogromnih finansijskih sredstava, osnovani su i komandni organi za vođenje ratova u kosmosu i iz kosmosa, a konačno 1. 9. 1982. godine osnovana je „Vrhovna komanda za operacije u vasioni“ u Kolorado Springsu (SAD). SAD su, takođe, nešto kasnije osnovale i „Sjedinjeni centar za svemirske operacije“ koji služi kao štab vasijske vrhovne komande.

Prema tome, iz navedenog se jasno da zaključiti da je dosadašnji razvoj kosmičke tehnike bio u nadležnosti oružanih snaga vojnih supersila, što predstavlja svojevrsan problem za bilo kakvo „mešanje sa strane“, odnosno bilo kakvu kontrolu ili uticaj na razvoj vojne kosmičke industrije, odnosno odbranu kapaciteta bezbednosti malih i slabije (privredno i vojno) razvijenih država.

Danas je već sasvim jasno da se korišćenjem kosmosa mogu ostvariti, ali i da se ostvaruju ciljevi „specijalnog rata“, čija se karakteristika danas ogleda u namerama:

- neprijatelj ne sme da prepozna da je napadnut, već se koriste prikrivena sredstva čiji efekti se najčešće prepoznaju (identifikuju) kao prirodne pojave (bolesti, elementarne nepogode...);
- da napadu bude izloženo celokupno stanovništvo neprijatelja, a moguća su i selektivna dejstva samo na određene (ciljane) grupe,
- jedan od ciljeva primene kosmičkih borbenih sredstava mogao bi biti da neprijatelj gubi npr. reproduktivnu sposobnost i polako nestaje, ili se može delovati na mentalnu matricu čoveka, odnosno stanovništva (HARP program) u cilju njene potpune izmene i sl.;
- da izmeni misaoni proces stanovništva, ne samo neprijateljski nastrojenog, već i sopstvenog stanovništva u cilju sprečavanja otpora i stvaranja poslušnika, itd.

¹⁴ Pri lansiranju svemirskih brodova gotovo po pravilu dolazi do odvajanja (otpadanja) određenih delova (tzv. buster raketa) koji ostaju u ili izvan zemljinog vazdušnog prostora.

Uobičajeno je da državna politika mora imati odlučujuću ulogu u razvoju i kontroli nad sopstvenim oružanim snagama, što se u izvesnom smislu može shvatiti kao ograničavajući faktor za zloupotrebu kosmosa i kriminalne radnje usmerene ka Zemlji. No, sasvim druga je vizija ako se analiziraju dešavanja u totalitarnim režimima i u uslovima da se vojska ne povinuje odlukama političara. Bilo kakav akcident, pa čak i krivično delo da se desi u korišćenju kosmosa, klasični subjekti bezbednosti, odnosno istražni organi (policija, kriminalisti, istražne sudije) ne mogu obavljati svoj posao. Istine radi, mogu da se istražuju samo događaji koji su se desili na Zemlji (posledice) i to najčešće rade pripadnici vojske čiji nalazi najčešće nisu dostupni drugim subjektima zainteresovanim za ovu problematiku.

4. Bezbednosni aspekti ugrožavanja kosmosa

U izvesnoj meri je već istaknut deo problematike koji se odnosi na mogućnost ugrožavanja kapaciteta bezbednosti države, odnosno zloupotrebe kosmosa. Međutim, prioritetna je potreba i obaveza da se sve zloupotrebe kosmosa sprečavaju, a takođe otkriju i umanje posledice ukoliko do istih dođe. Činjenica je da se za potrebe korišćenja kosmosa koristi visokosofisticirana tehnologija koja je izuzetno skupa. Poznato je da je za slanje 1 kg vojnog ili naučnog materijala u kosmos potrebna suma od približno 20.000 američkih dolara. Predviđa se da će vikend na Mesecu po sadašnjem kursu iznositi 20 milijardi dolara. Korišćenje ove tehnologije i uopšte kosmosa se, za sada, odvija striktno pod kontrolom oružanih snaga i političkog rukovodstva zemalja koje u svom bezbednosnom kapacitetu razvijaju i kosmičko oružje. Ovo je potrebno iz više razloga, a jedan od njih je i činjenica da kosmonauti npr. za 24 sata boravka u kosmosu budu ozračeni dozom koja je ekvivalentna 6-mesečnom zračenju na zemlji. Takođe, s obzirom na slabljenje imuniteta u kosmosu, pojedine (banalne) bolesti na zemlji mogu biti smrtonosne u komičkom prostoru. Međutim, ovo je značajna informacija s aspekta mogućnosti ugrožavanja kapaciteta bezbednosti države jer se najčešće radi o potrebama eksperimentisanja i izučavanja kosmosa i kosmičke tehnologije u kosmičkom (bezvazdušnom) prostoru za različite, najčešće vojne svrhe i sa različitim ciljevima. Svaka zloupotreba ili akcident koji se eventualno dogodi u sferi visokosofisticirane tehnologije, automatski se povezuje sa političkim rukovodstvom neke zemlje. Ovo kao posledicu može imati implikaciju za izgradnju bezbednosnog kapaciteta država i međudržavne odnose.

Činjenica je da korišćenje kosmosa ni na početku 21. veka nije u zadovoljavajućoj meri pravno regulisano, što takođe predstavlja podatak zbog koga može biti ugrožen kapacitet bezbednosti bilo koje države na Zemlji, ali i daljeg razvoja kosmičkog oružja i ugrožavanja iz kosmosa.

Posledice nastale upotrebom kosmičke tehnologije se veoma teško razlikuju od upotrebe druge vrste oružja i teško se identifikuju jer najčešće ne postoje obučeni subjekti bezbednosti (u teorijskom ali i praktičnom smislu) za istraživanje eventualnih krivičnih dela nastalih korišćenjem kosmičke tehnologije. U Republici Srbiji, kao uostalom i mnogim drugim manjim državama, svi podaci i analize u vezi s ovom problematikom se dobijaju i vrše (preduzimaju) na osnovu podataka dobijenih od vojno-tehnološki najrazvijenijih država – što one mogu zloupotrebiti iz različitih, samo njima poznatih razloga.

Ako se i ustanovi neko krivično delo, teško ga je dokazati i zbog nedostatka tehničkih i drugih sredstava koja su potrebna za sprovođenje određenih istražnih radnji, a na prvom mestu takva sredstva su veoma skupa (radari velikog dometa, radio-relejni uređaji za praćenje, savremena astronomska oprema, itd.).

Međutim, do saznanja da je do „zloupotrebe kosmosa“ odnosno dejstva iz kosmosa došlo, može se doći na različite načine, ako su jasno ispoljeni efekti tog dejstva i npr. otkriveni delovi korišćenih svemirskih letelica čije je poreklo poznato. Ono što takođe predstavlja svojevrсну problematiku po kapacitete bezbednosti malih država jeste nemogućnost preciznog svrstavanja takvog dela u određenu grupu, odnosno problem egzaktnog određenja kojoj krivičnoj oblasti pripadaju ova izvršena dejstva (ugrožavanja). Nejasan je i odgovor na pitanje: ko u zemlji treba ovom problematikom prioritetno da se bavi, odnosno, da li otkrivanje ovih dejstava treba da vrše npr. pripadnici policije ili vojske, pripadnici službe za delovanje u vanrednim situacijama, a poznato je da one nisu ni obučene i opremljene za takve situacije?

Ipak, čini nam se interesantnim na ovom mestu da ukažemo da, s obzirom na mogućnost uticaja i manifestnih događaja pa i mesta ispoljavanja dejstva i nastanka posledica, realno bi bilo ova dejstva i nastale posledice iz ove grupe razmatrati s aspekta krivičnih dela protiv imovine, krivičnih dela protiv bezbednosti računarskih podataka, krivičnih dela protiv zdravlja ljudi i čovekove sredine, krivičnih dela protiv bezbednosti saobraćaja, krivična dela protiv pravosuđa, s aspekta međunarodnog prava, krivična dela s aspekta ugrožavanja životne sredine, i tako dalje. Takođe se mogu posmatrati i s aspekta bezbednosti (ugrožavanja) vazdušnog saobraćaja. Bezbednost vazdušnog saobraćaja, kao stanje, predstavlja njegovu zaštićenost od mogućih opasnosti i ugrožavanja,¹⁵ ali i s aspekta međunarodnog ratnog i humanitarnog prava.

Čini se da je najprimerenije posledice dejstava koja nastaju korišćenjem kosmosa i kosmičke tehnologije (i s tog aspekta ugrožavanja kapaciteta bezbednosti države), iste posmatrati s aspekta krivičnih dela protiv opšte sigurnosti ljudi i imovine i međunarodnog ratnog i humanitarnog prava.

Krivičnim zakonom iz ove oblasti štiti se opšta bezbednost ljudi i njihove imovine, i to bezbednost individualno neodređenog broja ljudi i imovine bez

¹⁵ Rakić M. Ostojić M.: *Upravljanje vazдушnim prostorom kao faktor bezbednosti*, Šabac 2003, str. 31.

obzira na vrstu, vlasništvo i obim. Ovakva zaštita predstavlja svojevrsan odgovor tehničko-tehnološkom razvoju koji je doneo potrebu i realizaciju korišćenja kosmosa u različite svrhe i sa različitim ciljevima i mogućnostima. Samim tim došlo je do nastanka, bar do sada, istina, sporadičnih nesreća koje mogu poprimiti atribut krivičnih dela sa relativno malim posledicama po opštu sigurnost ljudi i materijalnih dobara. Međutim, „izvršenjem ovih krivičnih dela izaziva se opšta opasnost za život i telo ljudi odnosno imovinu većeg obima.“¹⁶ „Opšta opasnost kao posledica opšteopasne delatnosti sastoji se u ugrožavanju života ili tela individualno neodređenog kruga lica ili pojedinog, ali individualno neodređenog kruga lica ili, pak, individualno određenog većeg broja lica, odnosno u izazivanju opasnosti za individualno neodređenu stvar ili stvari koje predstavljaju imovinu većeg obima. Takvo ugrožavanje ima karakter opšte opasnosti jer ugrožava sigurnost svakog lica, odnosno svake stvari koja se nađe u zoni dejstva prouzrokovane opasnosti.“¹⁷ Očigledno je da krivično pravo iznetu problematiku ne reguliše i ne obuhvata u potpunosti s obzirom na kvalitet i kvantitet problematike koja može nastati u ovoj oblasti.

No, čini se da ništa bolja situacija nije ni kada se ova problematika posmatra s aspekta razjašnjavanja i dokazivanja posledica ispoljenog dejstva, odnosno sprovođenjem mera RHB zaštite ili čak kriminalističkih metoda. Mogu se primeniti metode RHB izviđanja, ali je svakako od značaja i primena kriminalističkih metoda obrade koja se sprovodi za razjašnjavanje različitih krivičnih dela, a to znači da se može pristupiti kriminalističkoj obradi kao u slučaju ugrožavanja životne sredine, u slučaju vazdušnih udesa i katastrofa i tome slično. Čini se da je neophodno, između ostalog, postupiti po proceduri koja podrazumeva utvrđivanje vremena i nastanka posledice, da li je pronađen deo letelice ili materijala koji može povezati nastalo (krivično) delo sa kosmičkim letelicama, identifikovati vrstu i tip letelice i zemlju porekla, koja je eventualna sadržina (vrsta) pronađenog tereta ili materijal od koga je izrađena letelica (da li se radi o radioaktivnom materijalu ili bojnim otrovima ili biološkim agensima npr.), mogućnost upoređivanja pronađenog materijala sa sredstvima iz vojnog arsenala koji se proizvodi u nekoj državi, ko je finansirao proizvodnju, odnosno logistiku pronađene letelice ili njenih ostataka ili pronađenog štetnog tovara, i tako dalje.

Dakle, kada se govori o problematici ispoljavanja dejstava iz kosmosa i nastaloj šteti, odnosno ugrožavanju kapaciteta bezbednosti države i njenoj zaštiti, može se zaključiti da je razjašnjavanje krivičnih dela i uopšte dela ugrožavanja kapaciteta bezbednosti države moguće, ali veoma ograničeno, sa primenom samo vojne metodologije uz korišćenje samo vojnih sredstava (instrumenata). Tačnije rečeno, neophodno bi bilo primeniti kriminalističke metode i taktiku barem u ograničenom obimu. Ako se ovome doda i namera vojnog prikrivanja

¹⁶ Jovanović Lj., Đurić V., Jovašević D.: *Krivično pravo posebni deo, treće izdanje*, Sl. glasnik, Beograd 2004, str. 299.

¹⁷ *Ibid.*, 300.

dejtava iz kosmosa, nedovoljna pravna regulisanost, nepostojanje posebno obučenog kadra, odnosno subjekata bezbednosti, visokosofisticirane tehnologije za otkrivanje ovih dela u vezi sa korišćenjem kosmosa itd., objektivno su male šanse da se ova vrsta dejtava ozbiljnije uzme u razmatranje, pa čak uopšte i dokaže, a eventualni počinioci budu otkriveni. Ovo direktno implicira mogućnost ugrožavanja kapaciteta bezbednosti države različitim kosmičkim sredstvima na relativno dug period, odnosno sve do momenta otkrivanja istih i preduzimanja neophodne zaštite u najširem smislu.

5. Zaključna razmatranja

Svedoci smo da se danas kosmos uveliko koristi za različite potrebe i sa različitim namerama, a istraživanja kosmosa u budućnosti će biti intenzivna više nego ikada do sada. Takođe, sve više je „akcidenata“ (slučajnih ili namernih) u procesu njegovog korišćenja. Kosmos danas mogu koristiti samo privredno i vojno najrazvijenije države sveta, iako se kao novi korisnici kosmosa sve češće javljaju i druge privredno slabije razvijene države. Sa mnogim istraživanjima koja se vrše u kosmosu do danas, najčešće nije poznato mnogo zemalja jer se ona najčešće odvijaju u strogoj tajnosti. O svrsi i sadržaju ovih istraživanja najčešće se može samo pretpostavljati. Osim toga, činjenica je da za sada ne postoji zakonska regulisanost kojom su države korisnice kosmosa dužne da daju bilo kakve izveštaje drugim državama o svojim istraživanjima u kosmosu. Svakako, najveći problem predstavlja činjenica da ni početkom 21. veka nemoguće izvršiti potpunu zaštitu od eventualnih vojnih dejtava iz kosmosa, a takođe i u sto procentnoj meri zaštititi se od namernog (vojnog) ugrožavanja iz kosmosa ili eventualnih akcidenata u kosmosu. Ovo je naročito indikativno kada se radi o slabije privredno razvijenim državama. Međutim, nije zanemarljiva ni činjenica da npr. Kanada nije mogla da izbegne i da se zaštititi od pada veštačke letelice na svoju teritoriju koja je imala i radioaktivnog materijala u sebi. Otkrivanje i dokazivanje vojnih dejtava ili akcidenata usled primene kosmičkog oružja i nastalih posledica je veoma ograničena iz više razloga, od kojih su dva dominantna: nepostojanje subjekata (organa) bezbednosti zaduženog isključivo za istraživanje ove vrste krivičnih dela i nepostojanje adekvatnih sredstava za istraživanje ovih krivičnih dela. Osim toga, po pitanju ove problematike gotovo da i ne postoji saradnja među državama, a takođe ona nije dovoljno ni pravno uređena, kako u okviru nacionalnog pravnog sistema, tako ni u okviru međunarodnog prava.

Na nacionalnom nivou, pored nepostojanja dovoljno inovativnih naučnih saznanja iz sfere mogućnosti primene kosmičkog oružja, problem predstavlja i nedostatak domaćih propisa o vazduhoplovstvu, kojima treba jasno definisati

nadležnosti i postupke svih organa i organizacija koje su, na bilo koji način, uključene u vazdušni saobraćaj.¹⁸

U tom smislu bilo bi neophodno preduzimati radnje na međudržavnom planu u cilju zaštite globalne bezbednosti: u regulisanju ove problematike koristiti (primenjivati) međunarodne zakonske odredbe – propise; formiranje međunarodnih snaga za istraživanje ove vrste krivičnih dela; formiranje zajedničkih specijalizovanih snaga na međunarodnom nivou za prevenciju i otklanjanje posledica krivičnih dela ove vrste; intenziviranje saradnje civilnih naučnih institucija po pitanju korišćenja kosmosa; uvođenje novih nastavnih programa u već postojećim visokoškolskim i naučnim ustanovama; raditi na smanjenju (sprečavanju) korišćenja kosmosa za vojne svrhe i što većoj kontroli (zabrani) korišćenja kosmosa za deponovanje otpadnog materijala, naročito radioaktivnog, hemijskog i biološkog porekla.

Dakle, najveću aktivnost treba usmeriti na kvalitativno i kvantitativno povećanje kapaciteta bezbednosti države, edukaciju subjekata i institucija odbrane i zaštite, odnosno institucija i subjekata bezbednosti kroz stvaranje posebnih specijalizovanih subjekata zaštite i uopšte bezbednosti. U tom kontekstu potrebno je da izučavanje kriminalistike, ali i kosmičke tehnologije, astronomije, životne sredine itd. bude znatno zastupljenije u vojnim i civilnim obrazovnim ustanovama i drugim institucijama, ali i osavremenjivati (prilagođavati) bezbednosni kapacitet države kroz uvođenje novih sadržaja i novih nastavnih predmeta u nastavnim planovima i programima visokoškolskih ustanova, odnosno obrazovnim institucijama koje se, pre svega, bave problematikom odbrane i bezbednosti. S aspekta kvaliteta bezbednosnih kapaciteta potrebno je, takođe, razmišljati i o uvođenju novih nastavnih predmeta za istraživanje i preventivu ove sada već veoma prisutne sfere koja će i u budućnosti sasvim pouzdano sve više imati uticaj na nacionalnu bezbednost svake države. U tom smislu treba ostvarivati još tešnju saradnju sa državama koje već imaju razvijen sistem odbrane i zaštite u vezi sa kosmosom kroz, na primer, razmenu studenata i nastavnika visokih škola. Takođe, uputno bi bilo jačati međudržavnu, a naročito vojnu saradnju sa državama koje mogu uzeti učešće u eventualnoj odbrani neke zemlje u slučaju ugrožavanja iz kosmosa, kroz razne vidove i oblike instruktaze pripadnika oružanih snaga, kupovine sofisticiranih sredstava odbrane namenjenih za ovu vrstu odbrane i zaštite, i slično.

Dakle, već sada je neophodno pod savremenom bezbednošću podrazumevati i mogućnost zaštite i odbrane od eventualnog ugrožavanja iz kosmosa i u tom smislu savremena bezbednost se mora koncipirati i razvijati ma kako se u početku to činilo suvišnim, previše ambicioznim, skupim radnjama, merama i postupcima. U tom smislu, svakako je neophodno još više raditi na razvoju i primeni međunarodnog ratnog i humanitarnog prava, s kojim moraju prioritarno biti upoznati pripadnici oružanih snaga i uopšte svi subjekti i institucije bezbednosti država na globalnom nivou.

¹⁸ Rakić M., Ostojić M.: *Ibid.*, str. 5.

Literatura

- Adams Fred Lohlin Greg (2006): *Pet doba svemira (unutar fizike večnosti)*, Informatika, Beograd
- Bogdanov I., Bogdanov G., Jovanović Božinov M. (2008): *Pre Velikog praska*, Megatrend univerzitet, Beograd
- Bošković Mićo (1993): *Metodika otkrivanja i razjašnjavanja ekološkog kriminaliteta*, VŠUP, Beograd
- Ćirković M., Zorkić A., Spremo S. (2006): *Poslednjih 14 milijardi godina*, Spremo, Novi Sad
- Draganić Ivan (2008): *Beleške o kosmičkom dvorištu*, Beogradska knjiga, Beograd
- Gaćinović Radoslav (2012): *Bezbednosna funkcija države*, IPS, Beograd
- Gorbovski Aleksandar (2007): *Svet u kome (ne)živimo, treće izdanje*, Naučna knjiga, Beograd
- Grupa autora (1987): *Prostor i vreme danas*, Nolit, Beograd
- Jovanović Lj., Đurić V., Jovašević D. (2004): *Krivično pravo posebni deo, treće izmenjeno i dopunjeno izdanje*, Službeni glasnik, Beograd
- Jović Radovan (1989): *Udesi, diverzije i terorizam NHB oružjem (sredstvima)*, Privreda publik, Beograd
- Jugin Milivoj (1988): *Kosmos otkriva tajne*, Prometej, Novi Sad
- Jugin Milivoj (1977): *Svi smo kosmonauti*, Narodna knjiga, Beograd
- Milanković Milutin (2008): *Kroz vasionu i vekove*, Dereta, Beograd
- Predrag Vuković (1986): *Rat zvezda*, TRPZ „Dunav“ – Zemun
- Rakić M., Đorđević M., Jovašević D. (2008): *Demokratija i životna sredina*, IPS, Beograd
- Rakić Mile, Ostojić Momir (2003): *Upravljanje vazдушnim prostorom kao faktor bezbednosti*, Beli anđeo, Šabac
- Rakić Mile (2006): *Bezbednosna preventiva*, IPS, Beograd
- Ridpad Jan (2007): *Veliki rečnik astronomije*, Dereta, Beograd
- Robert Klark (1972): *Špijuni gledaju s neba*, BIGZ, Beograd
- Ševarlić B. (1986): *Istorija astronautske nauke*, Univerzitet u Beogradu, Beograd
- <http://dailycaller.com/02/19/cosmic-census-finds-crowd-of-planets-in-our-galaxy-2/2011/>
- http://www.bushstole04.com/Martial%20Law/security_state_crimes.htm
- http://www.dodccrp.org/files/Alberts_Complexity_Global.pdf
- http://www.opendemocracy.net/globalization-nstitutions_government/article_1242.jsp
- <http://www.tampabay.com/news/politics/national/article1122870.ece>

Rad primljen: 18. juna 2013.

Paper received: June 18th, 2013

Po zahtevu recenzenta, doraden: 27. juna 2013.

Amended, upon request of the reviewer:

June 27th, 2013

Odobren za štampu: 10. jula 2013.

Approved for publication: July 10th, 2013

Mile Rakić, PhD, Senior Research Associate

Institute for Political Studies, Belgrade

Professor Ljubo Pejanović, PhD

Graduate School of Law and Business Studies, Novi Sad

NEW DIMENSION COMPROMISING SECURITY CAPACITIES STATES

S u m m a r y

Endangerment defense, and therefore the security of countries, more action is possible from space. The process of converting the cosmos into a battlefield is already in full zamahu. Činjenica is that whoever is the most controlled space, affect (to decide) on security in Zemlji. Ovaj effect can be achieved in several ways with the use of different methods and sredstava. Ugrožavanje Security can be manifest and to small and poor countries, and they must be interested and directly affected to conquer the universe be directed to the production of the public good in the sense that sve.U and science dealing with the study of their security must be directed towards the study of more study opportunities and threats protection of this species urožavanja.Od is crucial to develop and manage the quality and quantity of the security building at all levels. This means that Serbia has the capacity of national security, however it still sounds futuristic, designed and organized to defend and protect against this, for us, a relatively new threat.

Keywords: capacity, security, state, space, defense, threat, policy

CREATIVE INDUSTRIES TRENDS: SEDUCTION BY ADVERTISEMENT TEXT**

In this paper the author deals with advertizing as a very challenging economic, socio-cultural and communication phenomenon of our epoch, with special review of the seduction strategies by means of advertisement text. For its formal features, the advertisement text might be classified as short literary and media form, the so called microstructures. The author observes the text evolution in postmodern development of literary work interpretation, as well as in the network of poststructuralist theories and their strategies, especially pointing out the “subversive power” of the recent advertisement contents against the traditional genre models and classifications. Recognized as an antithesis to general long-windedness and verbosity, the advertisement text takes over a bit from the idea of structure brevity and reduction, present in other arts.

Short forms, sound matching, effectiveness and wittiness capacity ensure comfortable highlighting, memorizing and accelerated diffusion of advertizing messages; mass media thus become a nursery of witty slogans that can also be read as a resistance to institutional opinion and straight answer to the pressure imposed by big forms and verbiage terror.

Keywords: advertisement, mass-media, creative industries

Advertising makes one of the most challenging economic, socio-cultural and communication phenomena in our time. Although it has, as an instrument of marketing, arisen in the setting of economy, this notion is found nowadays in other areas of life as well, even in those not being directly connected to goods and services promotion.

Various denominators and numerous determinants of advertising have immediate effects and indirect consequences in variety of segments concerning commercial, educational, cultural, political and media life. Nature, sort and type of advertisement in our time do not testify only of the structure of commerce and market development, but also of dominant social values and most influential models of mass communication. It is not only goods and services that

---

* Professor Milivoje Pavlović, PhD, Full-time Professor at Faculty of Culture and Media, Megatrend University, Belgrade, e-mail: mpavlovic@megatrend.edu.rs

** Paper presented on the Sixth International Conference on Management in the Media, held from 2 to 4 May 2013 at the New University of Lisbon, Portugal.

are advertised, but ideas, aesthetical values, organizations and states as well and even particular individuals. Billions of dollars are spent on researches concerning human individual reaction to content of certain advertising message, as well as on shortening the distance between the sender and the recipient; mass communication media is entrusted the role of an important mediator in this delicate process of updating and stimulation.

Profit from advertizing represents the most important item in business dealings of the majority of media, some of which would not be able to exist if there was not for buyers of commercials space and time. Even the media having other source of income (such as public television and radio services) would not be able to develop without the means coming from advertizing industry, practically putting journalism on serious trial. Increase of the budget aimed at financing advertisements in media consequently influences the flows of changes in info-sphere as well, exposing its emancipating mission. Economic security of many media depends more on advertisers than on readers (viewers, audience).

Media culture and advertising culture shall, in future as well, essentially be even more connected.

Man creates and offers *the created* and, on the other hand, man has the need for *the created* – mankind would not have survived or advanced if one had only produced for one's own needs.

Advertizing has been an indistinguishable segment of production and offer throughout all historical ages. In the sequence: product (production) – need (own, use) – offer (exchange, sale), there is advertizing as an irreplaceable way and form of communication: what? (product), where? and what? (information) and how? (exchange or purchase, price or other particular way of offer and exchange).

In contemporary conditions, advertizing consists of a combination including dynamic, mutually conditioned relationships in diversified courses of all consumer society areas, as a prevailing form of accomplishing aims, inclinations towards *something*, fulfilling one's aspiration to gather pace with time: that is following fashion, technical and other achievements; offering personal knowledge, skills, ideas and competence in mutual exchange all the way to intimate, individual relationships, in order to make life better, prettier and more relevant.

UNIVERSAL LANGUAGE OF MASS MEDIA: The aim of advertising is simple: to convey a message. Complexity of advertising business is reflected in defining its purpose, message placement moment, media space, duration etc. and its contextual and media expression and appearance, when rational and extremely functional demands and reasons of the message are transferred from literary form to language of aesthetic signs and symbols: photography, visual art expression iconography, radio-phonic space language (sign and audio recording connotation based on musical and non musical sound), or screen space language (sign and sounded visual sign connotation – frame iconography). Media symbols communication (sign and connotation) occasionally enables mass media

to communicate outside norms and standards of written and spoken meaning of national entities' language creating universal language and ensuring global, interactive communication of advertized contents.

Brilliantly designed combinations of certain sorts of sounds and visual connotations, creative manipulation with all, or merely a few, of their parameters, specter of emotional states and reactions, may be far more extended and directed to the contents of advertiser's message. Previous awareness of sound and image psychology principle should enable everyone who shapes advertizing message creatively and technically to use their own talent creatively and distinctively in terms of communication by means of the media at their disposal.

One of the greatest challenges to the media in the first decade of the 21st century is, as perceived by Briggs, the potential influence of new information and communication technologies on form and contents of media products, "process where media messages are being created and accepted in order to influence the role of media in society".¹

Disputes regarding streams in global social, political and economic changes have, on one hand, been expressed through direct fight for controlling mass communication media. On the other hand, in that process exposed the very media to extremely profound changes.

In the current context of technological innovation of media sphere, its rapid expansion and increased availability of media products to widest circle of consumers, in the new circumstances media are not experienced merely as an instrument of power conquest, but as a profitable business as well.

In conditions of contemporary media sphere, the advertizing industry has insured omnipresence, quickness and cost-effectiveness of its messages that previously could only be assumed. Therefore it is not at all unusual or illogical for advertizing to establish its place in the core of media system, repressing other media contents (including areas of culture, science, education, art etc.) towards program margin.

Mass media rule the space without borders and the offer without limitations in promoting mutual interest in the context of advertisement message.

Another, important feature of mass media advertizing is its interactive nature and purpose of *persuasion*, in order to satisfy needs and the person persuading (advertiser) as well as the person persuaded (ad recipient), with a view to systematically try to shape perception of product, but also producer, society, time, ideas etc.

Thus the ad in mass media may be perceived as a powerful instrument of mass psychology leading us to the imperative of truth (about all elements of an offer), the whole truth and nothing resembling the truth, used to promote mutually useful outcome. For only the truth about quality and functionality can lead the buyer again to the same product.

---

¹ Brigs A., Kobli P.: *Uvod u studije medija*, Beograd 2005, 275

Highly developed production systems in market globalization processes condition and require highly developed manners and procedures of advertizing which in turn are conditioned by corpus of scientific knowledge in various areas: psychology, linguistics, sociology, economy, statistics etc. as well as all modes of artistic, aesthetic expression, their forms and possibilities of communication between advertiser and message recipient.

Receiving (reception) includes (a) sense perception of a message, (b) its decoding (deciphering, taking key aspects of meaning into consideration) and (c) temporary or time limited reaction to the message contents. All mentioned in mutual creative intertwining has one aim only, one point of intersection in the ad message.

Advertizing in circumstances of global market creates global consumer; *consumer society* is global phenomenon and global request in contemporary conditions of production and goods and services trade.

CREATIVE AS CATEGORICAL IMPERATIVE OF ADVERTIZING: Creativity, proposing man's continuous struggle with boundaries and limitations, is binding demand set by advertizing industry. Creativity rate greatly determines basic outcome of duel between man and the world. The greatest strength of advertisement is to mediate creatively.

Mass culture, created by radio and television media, has become common welfare of mankind. Advertizing, as an important segment (economically binding for media survival), has enriched not only its contents, but also its forms. A new media genre has arisen, short media form, so called microstructure – in literature, film, radio, internet etc.

Advertisement text is typically fundamental material for constructing a commercial message. Along with its title and added illustration (or without it), the text should provide comprehensive story of product, service, idea and encourage the action (purchase or joining).

Function and contents of the text is presented by the origin of term itself. *Textum* in Latin means *weaving*, *texture* or *knitting*, and verb *textere* may be translated as *weave*, *knit*. Every text, whether artistic or advertizing, greatly resembles weaving and knitting. Therefore every text, even advertizing one, may be attributed determination given by theory of literature. Text is “graphic fixation of language-acoustic layer of creation”.² That means that text, specifically, signifies only a collection of written language material, interconnected into meaningful and functional entirety. In broader sense, the text may encompass spoken language material as well, only it has to be transcribed in a way. Transcription signifies transferring speech into writing, that is, graphic recording of audio linguistic signals.

Traditional understanding of the text advances from the assumption that it has to be a continuous language sequence composed of at least one sentence. In

² Rečnik književnih termina, Beograd 1992, 843

the same way words are composed of letters and sentences of words, texts are, according to older interpretations, composed of sentences. More recent interpretations allow for a text to be shorter than a sentence; their basic structure element, as seen in advertizing, can be one word. Communicative function of text is considered its basic feature.

Classical rhetoric went from the premise that every text must have: 1) topic, 2) structure to be laid out appropriately and 3) language part to be stylized. Polish theoretician Roman Ingarden (died 1970) wrote that literary piece had four layers: sounding layer, meaning layer, layer of illustrated externality and layer of designed aspects.

In post-modern development of literary piece interpretation, as well as in the network of post-structuralism theories and their strategies, the phenomenon of the text still evolved towards configuration proposing explosion of meanings and suggestions, plurality and openness. "Text is plural, which does not mean it has more meanings, but that it produces multiple meanings", wrote Roland Barthes in his book "From Work to Text" (1971). Practically at the same time, another famous French theoretician Jacques Derrida proclaims "there is nothing outside the text". The difference is that Barthes emphasizes "subversive power" of the text comparing to traditional genre patterns and classifications, while Derrida's theory of deconstruction is affirmed as a sort of disclosure and decomposing text layers ("de-sedimentation").

All these and other theories generally agree upon the idea that text consists of elements with unequal significance and uneven functions. Examining text principles we always deal with actual facts, that is, certain realities inwrought more or less effectively into the canvas of reality.

ADVERTISEMENT TEXT AND SEMANTIC AUTONOMY PRINCIPLES: By its formal features, ad text could be classified as minor literary and media forms (microstructures). Although the idea of conciseness – as a radical alternative to prolixity and general rhetoricity – present in other arts as well, especially painting, reduction of construction material culminated in certain literary forms, both in the East and the Western cultures. Poetic schools were founded in Japan, authors of haiku, shortened and stylized form of several verses with intensive emotional and pictorial tension. Reducing redundant elements of text French author Henri Michaux wrote his novel "Peaceful Man" summarized in some twenty sentences.

In his study on Serbian Nobel prize winner Ivo Andrić and his work, critic Miloš I. Bandić wrote that this writer even in minor literary forms "expressed both his profound and lesser truths in almost equally convincing way".³ Andrić, and literature generally, places notations and fragments, some poems, letters, short stories, travel accounts etc. into minor literary forms. Scope and volume of work are not dazzling categories. Architect Mies van der Rohe wrote, assessing

---

³ Bandić Miloš: *Skupocene pristrasnosti*, Beograd 1996, 12

Mondrian's spiritual heritage that "less means more". "Small is beautiful" was the slogan of minimalism, artistic movement in the sixties of the twentieth century. Serbian poet Dobrica Erić has one haiku poem "Farmer's Last Wish before Moving to Fields in Heaven" ("Poslednja ratareva želja pred prelazak u nebeske atare") that is shorter than the title itself:

*Carry me through
all of my land.*

Recognized as an antithesis to general verbosity and prolixity, concise text of an advertisement is broad enough to express not only basic information about product, service or idea, but also a few more profound truths of life and the world. In recent interpretation of literature slogans from commercial texts are ever more often quoted as an example of linguistic creativity. Texts of media ads in Serbia written by writers (Dušan Radović, Matija Bećković, Dušan Kovačević etc.) are considered to be best memorized. In "Gathered Writings" ("Sabrani spisi") by D. Radović there is his thought:

"Coca-Cola has invested more knowledge and skill (intelligence, spirit, imagination and taste) into their propaganda for colored and sweetened water than the school has for fame and glorification of reading and writing."⁴

Numerous examples show that ad text is not the work of semantic autonomy nor should it be reduced to one dimension. Depending on message subject matter and ad contents, text may be presented by most diverse outline and not always linear, from left to right. Certain ads are read in European languages vertically, down right, and in extreme cases in all directions, as visual poem. Necessarily different organization of ad text on disposable surface witnesses heterogeneous nature of *texture* (in Latin: weaving), that is, transposition of cohesion elements keeping the message in semantic unity. Concretization of meaning and solving eventual catches (riddles, quiz) depends not only on the text but on the *context* as well (as in Latin *contextum* – intertwined), determined as combination of common and special spatial, time, social and individual factors contributing to the realization of communication. While communicating by means of advertisement those factors are sometimes of extralinguistic nature, but even then in most cases building complementary and not incompatible and disagreeing relationship.

SENTENCE STRUCTURE AND SOCIETY STRUCTURE: Advertiser imprints as a sculptor into clay his own truth, interests, habits, tastes and expectations into advertisement text overcrowded with diverse layers of meaning. Each part of the text is carefully selected to attack conscious, preconscious, unconscious or even subconscious drives, wishes and expectations of recipients. F. Pohl and C. M. Kornbluth wrote in their book "The Space Merchants": "Five words you put together are enough to completely change the way of life of half a million consum-

⁴ Radović Dušan: *Sabrani spisi*, Beograd 2006, 389

ers in only a few weeks or months” (1967:38). According to researcher Đura Šušnjić, who dealt with message text structure within analysis of idea of manipulation and manipulation of ideas, message shall have greater influence if its language is more adjusted to the group that ad is intended for. Very often, Šušnjić says, same words in different social groups are given different meanings and that fact confirms that meanings do not depend only on the structure of sentence but also on the structure of society.⁵ Differences in meaning of words are increased in proportion to work division development and specialization of functions.

Advertisement text message success depends also on the sequence of arguments it contains; researches show that a message has stronger influence if main arguments are presented at the beginning or in the end, but by all means not in the middle.

In order to be accepted and to motivate on action, a message should repeat itself both in terms of contents and form. Unlike in literature, where repetition may be a sign of poor style (authors rather choose variation using synonyms and homonyms, that is, to repeat the meaning itself in different form or the form itself with different meaning), an advertisement text repetition brings expected cumulative effects. Leaning on the use of traditional pedagogic principle according to which repetition is the basis of learning (in Latin *Repetitio est mater studiorum*), propagandists know that persistent repetition enables the message to reach broader audience, to be easily singled out from other sets of words and more easily accepted. Nowadays, beside literal repetition as the simplest and the oldest method of text organization, numerous sophisticated modes of repetition have been invented. However, repetition with no control puts us at risk to reach or cross the line where the audience is fed up with the same contents. Some researches call it “the boomerang effect”. Repeating a message more than 5 to 6 times proved to carry the risk of “becoming immune”; in order not to lose achieved cumulative effects, the repetition technique is gradually introduced slight variations of contents and new ways of presenting the same text.

VERBAL MATERIAL CATEGORIES: Although an advertising message is not a literary text, even if written by writers, authors are obliged to follow the rules of punctuation standardized by orthography. Primary function of punctuation, in any written text, complying with semantic rules, consists in ensuring that parts of description are kept in semantic unity in order to be read so as to make sense. Besides, it should be born in mind that compliance of description with the set rules still does not guarantee sensible meaning or sentence acceptability. There are cases of sentences correctly shaped that still make no sense; in linguistics Noam Chomsky’s example is well known: **Colorless green ideas are sleeping furiously**. Another sort of problem arises when a phrase is well-formed, but still unacceptable for its unsuitable style.

---

⁵ Šušnjić Đuro: *Ribari ljudskih duša*, Beograd 1976, 61

Punctuation, especially full stop, contributes to conciseness of the text that monotonous, flat verbal expression usually lacks. This function is supplemented by capital letter at the beginning of sentence and white space between words and signs. In more complex or longer texts orthographic method also uses decomposition to sections (paragraphs) and pass over to new line, most often indent. Peculiar punctuation plays, with double way of full stop use (as a verbum and graphical sign), can be found in advertisement by Italian company “Armani”:

Clothes. Essentials. Full stop.

As seen in the quoted example, semantic contrasts are achieved not only with concise phrases but also with variations of capital and small letters. Apart from opposites big – small, carrying significant stylistic value, capital letters symbolize at the same time separate lexical and grammatical units, usually sentences or words. And within one word, for instance, in Serbian airline’s slogan (“**priJATan let**”, in English: have a nice flight), size of letters is the best way to emphasize relative importance of certain parts of the message. Sometimes even switching from one character form (font) to another (from standard Latin to gothic – for instance in the name of “Jelen beer” – or from usual Cyrillic to so called Miroslav font) may bring about associations to certain epoch and cultural context. These possibilities being inherent to alphabet of Serbian and numerous languages from the surrounding are not available to ideographic alphabet of the Far East, or to Hebrew, since it does not use italic or capital letters.

When grammar categories (classes) of verbal material are in question, it is obvious that advertizing texts predominantly rely on adjectives, adverbs, nouns and verbs, and prepositions and conjunctions are most often omitted. Verbs give the text a special rhythm, dynamic note; especially those called action verbs by linguists: *buy, try, look, begin, fulfill, enjoy, drink, smell...* Adjectives mostly used are descriptive, those determining the nominal term: *burgundy apple, pretty girl, tall man, comfortable car, sandy shore...* Along with adverbs, words determining verbal action by place, time, quantity and cause, adjectives help to create desirable mental image of products or services. Texts filled with adjectives and adverbs are intended for emotions and main human needs. Consequently an ad for a gift, for instance, is aimed at the feeling of love, and sometimes it is typographically organized, that is heart-shaped; an ad for insurance, however, is turned to strong human need for security.

Organization of verbal material in many messages indicates modes of symbiosis between textual and pictorial expression used by visual poets, from Apollinaire’s “Calligrammes” (1918) to contemporary Signalism authors (artistic movement born in Serbia in the mid 20th century). Although verbal aspects of natural language are not suppressed here, meanings of a message develop also

from visual arrangement, from tendency to overcome limitations of linear writing (and linear logic), and to motivate the language to communicate verbally incommunicable things, to become visible. Therefore it is to be concluded that in various experiments with punctuation and stepping out of verbal language frame, ads may also personify self restoring power of the language; facing used creative matrix, advertisement language also finds expressional possibilities that would suit common sensibility and spirit of the new time.

Short form, sound matching, effectiveness and wittiness ensure easy recognition, memorizing and faster spreading for advertizing messages. Mass media thus become new nursery garden of witty slogans conveyed very fast by their brevity and conciseness.

If, as a tiny form (microstructure), it does not get lost in the sea of platitude, an advertizing message may open itself as an unexpected horizon; as an effective resistance to institutional thinking and as a direct and witty response to the pressure put on by large forms and empty words terror.

Literature

- Bandić Miloš (1996): *Skupocene pristrasnosti*, Beograd
- Bart Rolan (1986): *Od dela do teksta*, u: Beker M., *Suvremene književne teorije*, Zagreb
- Brigs A., Kobli P. (2005): *Uvod u studije medija*, Beograd
- Gere Charlie (2008): *Digital Culture*, London
- Ingarden Roman (1960): *Das literarische Kunstwerk*, Tubingen
- Jokić Miroslav (2002): *Radiofonijski prostor*, Beograd
- Jovanović M., Langović A. (2009): *Interkulturni izazovi globalizacije*, Beograd
- Pavlović M., Aleksić M., Šiljeg D. (2008): *Oglašavanje u medijima*, Beograd
- Radović Dušan (2006): *Sabrani spisi*, Beograd
- *Rečnik književnih termina*, Beograd 1992
- Šušnjić Đuro (1976): *Ribari ljudskih duša*, Beograd
- Victoroff David (1970): *Psychosociologie de la publicité*, Paris
- Vukanović Zvezdan (2006): *Strateško pozicioniranje javnog TV servisa: komparativna analiza iskustava Bi-Bi-Sija, RTS i RTCG*, Podgorica

Paper received: May 28th, 2013

Approved for publication: June 26th, 2013

Rad primljen: 28. maja 2013.

Odobren za štampu: 26. juna 2013.

Prof. dr Milivoje Pavlović
Fakultet za kulturu i medije
Megatrend univerzitet

TRENDOVI KREATIVNIH INDUSTRIJA: ZAVOĐENJE TEKSTOM OGLASA

S a ž e t a k

U ovom radu autor se bavi oglašavanjem kao veoma izazovnim ekonomskim, sociokulturnim i komunikacijskim fenomenom našeg vremena, s posebnim osvrtom na strategije zavodjenja tekstom oglasa. Po svojim formalnim obeležjima, tekst oglasa mogao bi se svrstati u male književne i medijske forme, u tzv. mikrostrukture. Autor prati evoluciju teksta u postmodernom razvoju tumačenja književnog dela, kao i u mreži poststrukturalističkih teorija i njihovih strategija, posebno naglašavajući „subverzivnu moć“ sadržaja novijih oglasa u odnosu na tradicionalne žanrovske obrasce i klasifikacije. Shvaćen kao antiteza opštoj rasprisanosti i opširnosti, tekst oglasa preuzima nešto od ideje sažetosti i redukcije građe koja je prisutna i u drugim umetnostima.

Kratki oblici, zvukovno podudaranje, efektivnost i duhovita nosivost obezbeđuju oglasnim porukama lako izdvajanje, memorisanje i ubrzano prostiranje; masovni mediji tako postaju rasadnik duhovitih slogana koji se mogu čitati i kao otpor institucionalnom mišljenju i neposredan, duhovit odgovor na pritisak velikih formi i teror praznih reči.

Ključne reči: oglas, masovni mediji, kreativne industrije

PREDUZETNIČKI MARKETING U FUNKCIJI ODRŽIVOG RAZVOJA

Savremeno društvo karakterišu stalne promene, a aktivnosti preduzetničkog marketinga preduslov su uspešne tržišne aktivnosti. Inovacije i njihovo tržišno predstavljanje neophodni su za poslovni uspeh. Međutim, tržište ne može da registruje troškove degradacije ekosistema. Iz tog razloga se u aktivnosti preduzetničkog marketinga kroz inovacije i promene koje predstavljaju njihov sastavni deo, kao imperativ uvodi održivost. Privrede koje su manje razvijene, nemaju dovoljno poslovne sofisticiranosti i inovativnosti, pa iz tog razloga one teže ostvarenju konkurentske prednosti i poslovnog uspeha, bez obraćanja dovoljne pažnje na globalne probleme. Cilj sprovedenog istraživanja bio je da se na uzorku od 433 preduzeća u Srbiji (koja spada u efikasnošću ne inovativno vođene ekonomije) utvrdi stepen sprovođenja aktivnosti preduzetničkog marketinga i održivosti. Rezultati su pokazali da preduzeća uglavnom redovno sprovode preduzetničke i marketinške aktivnosti, međutim sredstva za ove aktivnosti su oskudana, a o održivosti se ne vodi dovoljno računa. Rezultati se značajno ne razlikuju bez obzira na veličinu preduzeća ili delatnost. Savremeno društvo nameće zahteve za promenama koje znače poslovni uspeh, a preduzetnički marketing je nosilac promena u koji je neophodno uključiti održivost, kako bi se ispunili zahtevi ekosistema i budućnosti.

Ključne reči: preduzetnički marketing, održivost, razvoj

1. Uvod

Realnost je da industrija nikada ne miruje. Ona kontinualno evoluira. Operacije se poboljšavaju, tržište raste, javljaju se novi igrači. Istorija uči da postoji izuzetan potencijal za stvaranje novih industrija i za poboljšanje postojećih.¹ Iako su promene neophodnost današnjice, one imaju svoju pozitivnu i negativnu

* Doc. dr Đurđica Vukajlović, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, e-mail: djurdjiczrnic@gmail.com

** Ljubiša Stamatović, Beogradska bankarska akademija – Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, Univerzitet Union, Beograd

¹ Kim W. Chan: Mauborgne Renée: *Blue Ocean Strategy - How to Create Uncontested Market Space and Make the Competition Irrelevant*, Harvard Business School Publishing Corporation, United States of America – Boston 2005.

stranu. Podižući, s jedne strane, kvalitet čovekovog života, s druge, one ugrožavaju životnu sredinu. Zahtev za održivim razvojem stavlja se ispred svake čovekove aktivnosti, kako bi se osigurala buduće generacije.

Prilično je teško upravljati preduzećima u današnjem promenljivom svetu. Praktično svaki dan nastaju nove tehnologije, koje stvaraju socijalne dileme i ekološke probleme. Preduzeća su zabrinuta zbog kreiranja novih regulativa i efekata globalizacije. Vlade se bore da održe usluge u skladu sa novim potrebama i sve različitim populacijom. Udarci promena stvaraju potrebu da se napravi okvir koji će da obezbedi preduzimanje aktivnosti pre nego što se te promene dese. Održivost je ta koja omogućuje ovakav okvir.²

Promene nameću potrebu udaljavanja od tradicionalnog posmatranja marketinga i preduzetništva kao odvojenih aktivnosti. Preduzetnici mogu odgovarati na promene u okruženju kao na normalne situacije i pokušati da iskoriste šanse u okruženju. Oni mogu naći izvore inovacija, mogu razumeti njihove principe i njihove upotrebe.³ Marketing je izvor i sposobnost marketinških operacija da na različite načine podstaknu preduzetničke aktivnosti u funkciji razvoja inovacija. Istraživanje tržišta, kao deo marketinških aktivnosti, daje odgovor na pitanje šta je ono što je neophodno tržištu, a što će se preduzetničkim i inovativnim aktivnostima realizovati. Rezultat inovativne aktivnosti, marketinškim instrumentima treba da postane prepoznatljiv, da služi ostvarenju konkurentske prednosti i poslovnom uspehu preduzeća. Koliko god preduzetništvo i marketing kao aktivnosti koje se međusobno prepliću stavljaju imperativ zadovoljenja tržišta, toliko ove aktivnosti moraju biti usmerene na održivi razvoj preduzeća, a ne na razvoj koji vodi prvenstveno poslovnom uspehu na štetu čovekove životne sredine.

2. Preduzetnički marketing

Termin „preduzetnički marketing“ kreiran je da opiše marketinške aktivnosti novih poduhvata u poslovanju. Kao takav, preduzetnički marketing je razvijen u dinamičnim i perspektivnim oblastima istraživanja. Analiza marketinga u preduzećima izuzetno je važna za njihov opstanak, a preduzetnički marketing može da opiše marketinške aktivnosti sa preduzetničkim razmišljanjem, nezavisno od veličine ili starosti preduzeća. Preduzetnički marketing treba da istražuje ideje u cilju proširenja obima poslovanja.⁴

² Hitchcock Darcy, Willard Marsha: *The Business Guide to Sustainability*, Earthsan, UK 2009.

³ Lee S. Jean., Hsieh Chia-Jung: „A Research in Relating Entrepreneurship, Marketing Capability, Innovative Capability and Sustained Competitive Advantage“, *2010 EABR & ETLC Conference Proceedings Dublin*, Ireland 2010.

⁴ Kraus Sascha, Harms River, Fink Matthias: „Entrepreneurial Marketing: Moving beyond Marketing in New Ventures“, *Int. J. Entrepreneurship and Innovation Management Special Issue*, Inderscience Enterprises Ltd., Netherlands 2009.

Ukoliko se pođe od pretpostavke da preduzetništvo često ima konotaciju inovativnosti i preuzimanja rizika, poslovna realnost pokazuje da većina novih ulaganja nije inovativna već imitatorska.⁵ Veliki broj preduzeća (pogotovo preduzeća male i srednje veličine) nemaju orijentaciju na poslovanje uz prisustvo velikog rizika. Njihova ulaganja započinju postojanjem poslovne ideje na postojećem tržištu. Preduzetnička ideja treba da se zasniva na istraživanju tržišta kako bi se ona potvrdila kao osnovana, a kada se ideja pretvori u inovaciju, neophodno je instrumentima marketinškog miksa uticati da ona ostvari i tržišni uspeh. Tako preduzetništvo i marketing stvaraju dve povezane aktivnosti koje se definišu kao preduzetnički marketing.

Preduzetnički marketing se definiše na razne načine:

„Preduzetnički marketing predstavlja preklapanje određenih aspekata preduzetništva i marketinga; to je ponašanje koje ispoljava svaki pojedinac i/ili organizacija koja pokušava da uspostavi i promoviše ideje na tržištu, dok se nove ideje razvijaju u cilju stvaranja vrednosti.“⁶

„Preduzetnički marketing je marketing malih firmi koje rastu kroz preduzetništvo.“⁷

„Preduzetnički marketing je proaktivna identifikacija i iskorišćavanje mogućnosti za sticanje i zadržavanje profitabilnih klijenata, kroz inovativne pristupe upravljanja rizikom, usklađivanjem resursa i vrednosti kreacije.“⁸

Kroz definicije preduzetničkog marketinga i uopšte preduzetništva stalno se provlači ideja i inovacija. U julu 2005. publikovana je 3. verzija OSLO Manual od strane OECD-a, u kojoj se definisao termin inovacija mnogo više nego ranije. Naime, inovacija se proširila van tehničke dimenzije, u smislu preduzetničkih aktivnosti koje podrazumevaju sve vrste promena u aktivnostima koje mogu da se vrše na nivou preduzeća u cilju povećanja profitabilnosti. U tom smislu se došlo do bližeg razumevanja marketinga i organizacionih inovacije. Precizne definicije su glasile: „Organizaciona inovacija je implementacija novog organizacionog metoda u poslovnoj praksi preduzeća, organizaciji radnog mesta ili spoljnih odnosa“.⁹ Marketing inovacija je implementacija novog marketinškog

⁵ Klofsten Magnus: „Managing of the early development processes in technology-based firms“, in Jones-Evans, D. and Klofsten, M. (eds.): *Technology, innovation and enterprise. The European experience*, MacMillan, London 1997, 148-178.

⁶ Bäckbrö Johan, Nyström Hampus: *Entrepreneurial marketing: Innovative value creation*, Master's thesis, Jönköping 2006.

⁷ Bjerke Björn, Hultman M. Claes: *Entrepreneurial marketing: The growth of small firms in the new economic era*, Edward Elgar Publishing Limited, Gloucestershire 2002.

⁸ Morris H. Michael, Schindehutte Minet, LaForge W. Raymond: “Entrepreneurial marketing: A construct for integrating emerging entrepreneurship and marketing perspectives”, *Journal of Marketing Theory and Practice*. 10 (4)/2002, 1-19.

⁹ OECD: *OSLO Manual: Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data*, OECD and Eurostat, 3rd edition, 2005, 51.

metoda koji uključuje značajne promene u dizajnu proizvoda ili pakovanju, plasmanu proizvoda, promociji ili ceni“.¹⁰

3. Održivi razvoj preduzeća

Kada se mala i srednja preduzeća definišu, onda se govori o preduzećima u tržišnim ekonomijama koja su osnovana na bazi inovacija i uz pomoć preduzetničkog duha, obično vođeni vlasnicima ili delimičnim vlasnicima na ličnoj osnovi.¹¹ Poslednjih godina mala i srednja preduzeća su jedine strukture koje kontinuelno stvaraju profit i pokazuju najveće mogućnosti poslovne efektivnosti. Ovo je definitivno bilo podržano karakteristikama ovih preduzeća kao što su: fleksibilnost, šire mogućnosti za specijalizaciju, lakši menadžment, ofanzivniji preduzetnički duh.¹²

Bez obzira na veličinu preduzeća mora se potencirati preduzetnički duh i moraju svi zaposleni biti uključeni u rešavanje problema, interpretaciju ideja za inovacije i unapređenje poslovanja. Da bi se to podstaklo, neophodna su preduzetnička znanja i veštine, stavovi i ponašanja, koji će tražiti uključivanje edukacionog procesa.¹³ Mala i srednja preduzeća, s obzirom na limitiranost u obimu finansijskih sredstava i kapaciteta, moraju više da podstiču razvoj preduzetničkog marketinga, kako bi konkurisala na tržištu i ostvarila prednost u odnosu na velika preduzeća.

Inovacije su neophodne za poslovni uspeh, ali nove tehnologije izazvane degradacijom okruženja imaće uticaja na smanjenje razvoja i moći u odnosu na prethodne decenije. Sektori koji su najugroženiji promenom klime, kao što su poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo, zapošljavaju više nego billion ljudi.¹⁴ Baš iz tog razloga inovativna aktivnost u ovim sektorima je neophodna, ali ne toliko u pravcu zadovoljenja potreba potrošača, koliko u očuvanju životne sredine.

Ekološka održivost nije zagarantovana u odnosu na tržišne snage. Tržište samo po sebi ne može da registruje troškove sopstvenog rasta u odnosu na ekosistem. Tržišne cene mere oskudnost pojedinih resursa. Ekološki kriterijumi odr-

¹⁰ Ibid., 49.

¹¹ Stamatović Milan, Zakić Nebojša: „Effect of the global economic crisis on small and medium enterprises in Serbia“, *Serbian journal of management* 5 (1)/2010, 151-162.

¹² Vemić Milan, Stamatović Milan: „The importance of private investors in the financing of rural entrepreneurship in Serbia“, *Megatrend Review*, 7 (1)/2010, 295-308.

¹³ Zakić Nebojša, Stamatović Milan, Stevović Svetlana: „Necessity of entrepreneurship education: A research among entrepreneurs and potential entrepreneurs in Serbia“, *African Journal of Business Management*, 6 (9)/2012, 3173-3180.

¹⁴ International Labour Conference: *Sustainable development, decent work and green jobs*, International Labour Office, Geneva 2013.

živosti, kao što su etički kriterijumi pravednosti, ne postavljaju se na tržištu¹⁵. Patzelt i Šeperd (Patzelt i Shepherd)¹⁶ tvrde da održivo preduzetništvo uključuje tri koraka za procenu održive poslovne mogućnosti:

- 1) priznavanje ekoloških problema i njihova rešenja;
- 2) procena tržišne opravdanosti ekoloških rešenja i samoprocena nečije pronicljivosti da sprovede ta rešenja u obliku održivog biznisa;
- 3) stvaranje i primena poslovnih i životnih rešenja.

Marketing održanja životne sredine (zeleni marketing) sastoji se od planiranja aktivnosti koje treba da generišu i olakšaju zadovoljenje ljudskih potreba, pri čemu se zadovoljenje tih potreba vrši uz minimalno štetan uticaj na prirodno okruženje.¹⁷ Zeleni marketing obuhvata širok spektar aktivnosti, uključujući i modifikacije proizvoda, promene u procesu proizvodnje, promene pakovanja proizvoda kao i modifikovanje oglašavanja.¹⁸ Samo zajedničkim aktivnostima održivog preduzetništva i marketinga kroz preduzetnički marketing, može se ići ka promenama koje donose poslovni uspeh uz održivi razvoj.

U tržišnom sistemu, održivi razvoj zahteva održive inovacije i preduzetnike koji mogu dostići socijalne ciljeve i ciljeve okruženja sa inovacijama koje su uspešne na tržištu ciljnih potrošača. Tržišne inovacije vode održivom razvoju, ne one slučajno vođene, nego kreirane, promovisane i implementirane od strane lidera koji ih stavljaju u jezgro svojih poslovnih aktivnosti. Preduzeća baziraju tržišni uspeh na masovnom tržištu, obezbeđujući u isto vreme socijalni i ekološki napredak u poslovanju koje se može nazvati „održivo preduzetništvo“. Oni generišu nove proizvode, usluge, tehnološke i organizacione modele koji smanjuju negativni ekološki i socijalni uticaj i povećavaju kvalitet života.¹⁹

4. Održivost kao uslov razvoja preduzetništva

Inovacije predstavljaju osnov poslovanja i razvoja preduzetnika u okruženju u kojem je opstanak na tržištu uslovljen inovativnom aktivnošću i promenama.

¹⁵ Delay E. Herman: *Beyond Growth: The Economics of Sustainable*, Beacon Press, Boston 1996.

¹⁶ Patzelt Holger, Shepherd A. Dean: "Recognizing opportunities for sustainable development", *Entrepreneurship Theory and Practice*, 35, 4/2011: 631-652

¹⁷ Grant John: "Viewpoint in Green Marketing", *Journal of Strategic Direction*, 24 (6)/2008, 25-27.

¹⁸ Papadopoulos Ioannis, Karagouni Glykeria Karagouni, Trigkas Marios, Platogianni Evanthia: „Green Marketing. The case of Greece in certified and sustainable managed timber products“, *EuroMed Journal of Business*, 5 (2)/2010, 166-190.

¹⁹ Wüstenhagen Rolf, Hamschmidt Jost, Sharma Sanjay, Strarik Mark: *Sustainable Innovation and Entrepreneurship*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham UK/Northampton USA 2008.

Najkonvencionalniji pristup inovacijama i održivosti fokusira se na uticaj, razvoj i aplikaciju inovacija kroz regulative i kontrolu. Efektivan pristup inovacijama nastoji da razume kako tehnologija, tržište i društvo zajednički učestvuju kroz proces pregovaranja, konsultacija i eksperimentisanja u stvaranju novih načina poslovanja. Ova perspektiva zahteva bolju usklađenost rada preduzeća i inovativnog rada, uz podvlačenje neophodnosti boljeg razumevanja svih organizacija koje su uključene u proces – kreatora politika, potrošača, preduzeća, institucija i drugih stejkholdera koji mogu imati uticaj na stepen i pravac inovacija.²⁰

Inovacije su često predstavljene kao glavni razlog u degradaciji okruženja, kroz njihovu povezanost sa povećanjem ekonomskog rasta i potrošnje.²¹ Inovacije ne mogu da se izostave iz poslovanja preduzetnika ili bilo kog drugog privrednog subjekta. Bitno je da se na inovacijama radi, ali u pravcu očuvanja životne sredine.

Inovacije kao pokretačka snaga preduzetničkih aktivnosti moraju biti uključene kroz široku lepezu očuvanja životne sredine kao što su:²²

- čistiji proizvodi – sa manje uticaja na zagađenje životne sredine tokom životnog ciklusa proizvoda;
- efikasniji procesi – minimiziranje ili tretiranje otpada za ponovnu upotrebu i reciklažu;
- alternativne tehnologije – smanjenje emisije, a stvaranje obnovljive energije;
- nove usluge – da se promeni ili smanji potrošnja proizvoda;
- sistemske inovacije – da se meri i nadgleda uticaj na životnu sredinu, novi socio-tehnički sistemi.

Preduzetnici kroz inovativne aktivnosti predstavljaju pokretačku snagu društva. Regulatorna politika država treba da podstakne ekonomski razvoj, ali isto tako da podrži održivost. Iz tog razloga preduzetnički marketing, osim tradicionalnog zahteva za utvrđivanje potreba tržišta, stvaranje inovacija i njihovo predstavljanje potrošačima kroz marketinške aktivnosti, dodaje održivost kao zahtev savremenog društva u korist očuvanja životne sredine.

5. Metodologija istraživanja

Predmet istraživanja bio je utvrđivanje sprovođenja preduzetničkog marketinga u preduzećima različite veličine i oblasti ploslovanja uz akcenat na održivi razvoj. U tu svrhu postavljena je jedna osnovna (H_0) i nekoliko parcijalnih hipoteza ($H_1, H_2; H_3$).

²⁰ Geels W. Frank: „Technological transitions as evolutionary reconfiguration processes: a multi-level perspective and a case study“, *Research Policy*, 31 (8-9)/2002, 1257-1274.

²¹ Porter E. Michael, Van der Linde Claas: „Green and competitive: ending the stalemate“, *Harvard Business Review*, 73 (5),1995, 120-134.

²² Bassant John, Tidd Joe: *Innovation and Enterprenurship*, John Wiley & Sons, USA 2007.

H_0 = Bez obzira na veličinu i oblast poslovanja, preduzeća se ne razlikuju u sprovođenju održivog preduzetničkog marketinga.

H_1 = Postoji razlika u preduzećima različite veličine i oblasti poslovanja u sprovođenju preduzetničkih aktivnosti.

H_2 = Postoji razlika u preduzećima različite veličine i oblasti poslovanja u sprovođenju marketinških aktivnosti.

H_3 = Postoji razlika u preduzećima različite veličine i oblasti poslovanja u vođenju računa o održivosti prilikom sprovođenja aktivnosti preduzetničkog marketinga.

Istraživanje je sprovedeno kao transversalna studija empirijskog karaktera. Prikupljanje i interpretacija rezultata rađeni su na osnovu Oslo Manual²³ smernica za prikupljanje i interpretaciju rezultata istraživanja. U toku prikupljanja podataka, korišćena je nestandardizovana istraživačka tehnika – intervju. Kao instrument ove tehnike za potrebe istraživanja korišćen je namenski sastavljen upitnik. Pitanja u upitniku formulisana su na osnovu teorijskih saznanja o preduzetničkom marketingu i održivom razvoju. Zavisne varijable u upitniku grupisane su u tri grupe pitanja koje daju podatke o sprovođenju preduzetničkih i marketinških aktivnosti kao delovima preduzetničkog marketinga i pitanja o održivom razvoju.

Istraživanje je sprovedeno slanjem upitnika elektronski. Uzorak je slučajan, a sastojao se od 500 preduzeća, pri čemu je 433 upitnika vraćeno validno ispunjenih i oni su uzeti u obzir prilikom obrade podataka. Obrada podataka rađena je u SPSS15 softverskom paketu za statističku obradu podataka.

5.1. Rezultati deskriptivne statistike sprovođenja preduzetničkih i marketinških aktivnosti u preduzećima u obuhvaćenoj populaciji

Odgovorima „Da“, „Ne“, „S vremena na vreme“ i „Ne znam“ traženo je da se ocene marketinške i preduzetničke aktivnosti u preduzećima. Preduzetničke aktivnosti preduzeća analizirane su na osnovu ocena aktivnosti:

- *U Vašem preduzeću se redovno radi na inoviranju i/ili poboljšanju novih proizvoda, usluga ili poslovanja.*
- *U Vašem preduzeću se izdvaja dovoljno finansijskih sredstava za inovacije i poboljšanje poslovanja.*
- Marketinške aktivnosti analizirane su na osnovu ocena aktivnosti:
- *U Vašem preduzeću se redovno sporvodi promocija novih ili unpređenih proizvoda i/ili usluga.*
- *U Vašem preduzeću se radi na istraživanju tržišta radi poboljšanja proizvoda / usluga / poslovanja.*

²³ OECD: OSLO Manual: Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data, OECD and Eurostat, 3rd edition, 2005.

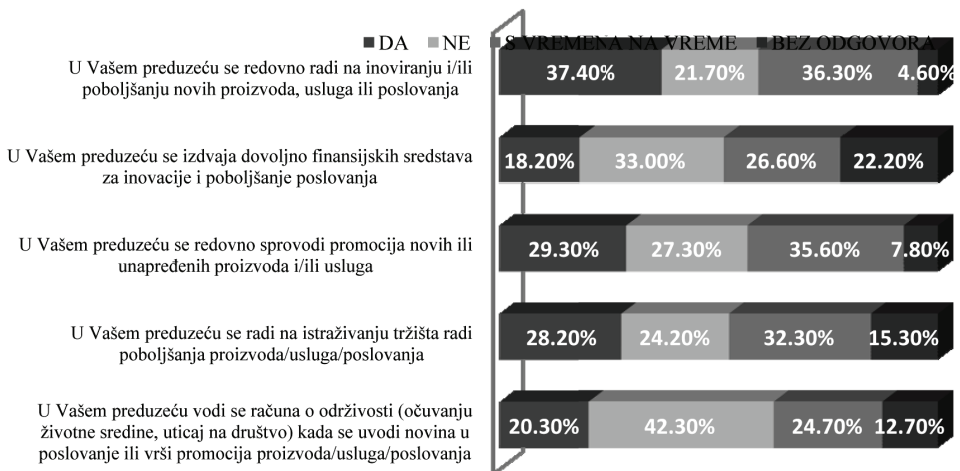
Održivost razvoja ocenjena je na osnovu ocene aktivnosti:

- U Vašem preduzeću vodi se računa o održivosti (očuvanju životne sredine, uticaju na društvo) kada se uvodi novina u poslovanje ili vrši promocija proizvoda / usluga / poslovanja.

Na osnovu rezultata može se zaključiti (slika 1):

- U odnosu na preduzetničke aktivnosti u najvećem broju preduzeća (37,4%), inovacije i/ili unapređenje proizvoda usluga ili poslovanja je deo redovne aktivnosti, a 36,3% preduzeća rade na inovacijama s vremena na vreme. Najveći procenat preduzeća (33,0%) ne raspolaže sa dovoljno finansijskih sredstava za inovacije i poboljšanje poslovanja ili su neophodna sredstva dovoljna samo s vremena na vreme (26,6%), a veliki procenat obuhvaćenog uzorka (22,20%) na ovo pitanje nije dalo odgovor.
- U odnosu na marketinške aktivnosti: promocija novog ili unapređenog proizvoda ili usluge je deo redovne aktivnosti u većini preduzeća samo s vremena na vreme (35,6%), dok je u 29,3% preduzeća to redovna aktivnost. Većina preduzeća (32,3%) rade na istraživanju tržišta s vremena na vreme, a u 28,2% ovo je redovna aktivnost.
- O održivosti prilikom aktivnosti preduzetničkog marketinga (inoviranja i promocije proizvoda / usluga / poslovanja), najveći procenat preduzeća (42,30%) ne vodi računa, 24,70% vodi računa s vremena na vreme, dok 20,30% obraća pažnju na održivost.

Slika 1. Aktivnosti preduzetničkog marketinga i održivog razvoja u obuhvaćenom uzorku

Rezultati su pokazali da više od polovine preduzeća radi neku vrstu inovacija redovno ili s vremena na vreme, marketinške aktivnosti, takođe, više

od polovine preduzeća radi redovno ili s vremena na vreme. Ipak, nedovoljno sredstava se izdvaja za inovacije i poboljšanja, dok veliki procenat preduzeća (42,3%) ne vodi računa o očuvanju životne sredine prilikom uvođenja inovacija ili promocije. Nedovoljno vođenje računa o okruženju može se dovesti u vezu sa nedovoljnim izdvajanjem finansijskih sredstava za aktivnosti inovacija, pri čemu finansijska oskudnost vodi skoncentrisanosti na aktivnosti koje znače poslovni uspeh uz izostajanje održivosti.

Ekonomije u svetskoj privredi u odnosu na fazu ekonomskog razvoja mogu se posmatrati kao:²⁴

- faktorski vođene ekonomije (osnovni zahtevi: institucije, infrastruktura, makroekonomsko okruženje, zdravlje i osnovno obrazovanje);
- efikasnošću vođene ekonomije (efikasnošću poboljšani zahtevi: visoko obrazovanje i trening, dobra tržišna efikasnost, efikasno tržište rada, efikasno finansijsko tržište, razvoj finansijskog tržišta, tehnološka spremnost, tržišna veličina);
- inovacijama vođene ekonomije (inovativni i sofisticirani zahtevi: poslovna sofisticiranost i inovacije).

Srbija spada u efikasnošću vođene ekonomije; znači da još ne postoji inovativnost i poslovna sofisticiranost na zavidnom nivou, pa se tu može tražiti jedan od razloga nedovoljnog obraćanja pažnje na održivost. Poslednji podaci koji su na raspolaganju u „Global Entrepreneurship Monitor“²⁵ (GEM) za Srbiju datiraju od 2009. godine. Ukoliko se poredе rezultati proseka grupe zemalja kojoj Srbija pripada (efikasnošću vođene ekonomije), može se zaključiti da (tabela 1) Srbija zaostaje za prosekom po procentu preduzetnika koji su na samom početku rada, po novim vlasničkim poslovima, kao i po ranim fazama preduzetničke aktivnosti. Ono po čemu je Srbija u prednosti u odnosu na prosek svoje grupe je procenat uspostavljenog vlasništva nad poslom i značajno manji procenat prekida posla.

²⁴ World Economic Forum: *The Global Competitiveness Report (2012-2013)*, World Economic Forum, Geneva 2012.

²⁵ Bosma Niels, Levie Jonathan: *Global Entrepreneurship Monitor – 2010 Global Report*, Babson College - United States, Universidad del Desarrollo - Chile, Reykjavik University - Iceland, London Business School - United Kingdom 2009.

Tabela 1. *Preduzetništvo u Srbiji u odnosu na prosek ekonomija efikasnošću vođenih*

FAZE EKONOMSKOG RAZVOJA	Procenat preduzetnika u začetku	Procenat vlasnika nad novim poslom	Rana faza preduzetničkog aktivnosti	Uspostvaljeno vlasništvo nad poslom	Prekid posla
2009. GODINA					
PROCENAT EFIKASNOŠĆU VOĐENIH EKONOMIJA (PROSEK)	6,1	5,3	11,2	7,9	4,9
PROCENAT ZA SRBIJU	2,2	2,8	4,9	10,1	1,9

Izvor: Global Entrepreneurship Monitor – 2010 Global Report

Srbija spada u ekonomije koje su efikasnošću, a ne inovativno vođene, pa uspeh preduzetničke aktivnosti koji treba da prati ideju do poslovnog uspeha uz očuvanje životne sredine, treba podići na viši nivo. Faktorski i efikasnošću vođenje ekonomije još uvek više pažnje posvećuju sopstvenom razvoju i konkurentnosti nego ciljevima globalnih okvira, a koji se tiču održivosti, što se vidi i iz sprovedenog istraživanja.

5.2. Komparativna statistika

Od ispitanika se tražilo da odrede broj zaposlenih u preduzeću i na taj način je izvršena klasifikacija preduzeća na mikro, mala, srednja i velika. U uzorku je broj preduzeća gde radi do 9 zaposlenih 15,7% (mikropreduzeća), u kojima radi od 10 do 49 zaposlenih je 30,7% (mala preduzeća), u kojima radi od 50 do 249 zaposlenih je 25% (srednja preduzeća) i gde radi više od 250 ispitanika je 28,2% (velika preduzeća). Takođe se tražilo da se odredi da li se bave proizvodnom, uslužnom ili nekom drugom delatnošću. Rezultati su pokazali da se 33,3% preduzeća bave proizvodnom delatnošću, 57,7% uslužnom, a 9% preduzeća u uzorku bave se nekom drugom delatnošću koja nije proizvodnog ili uslužnog karaktera. U procesu obrade podataka veličina preduzeća i delatnost su uzeti kao nezavisne promenljive.

Na osnovu dobijenih rezultata izračunata je povezanost između varijabli koje odslikavaju aktivnosti preduzetničkog marketinga i održivog razvoja u odnosu na veličinu preduzeća i delatnost. U tu svrhu izračunata je korelacija između varijabli. Za izračunavanje korelacije upotrebljen je χ^2 test, uz signifikantnost greške od 0,05 (ne postoji statistički značajna razlika između varijabli za vrednosti $p > 0,05$) i određenim stepenom slobode (df).

Tabela 2. Komparativna statistika – uslovljenost aktivnosti preduzetničkog marketinga i održivosti veličinom preduzeća i delatnošću

Marketinške i preduzetničke aktivnosti	VELIČINA PREDUZEĆA			DELATNOST		
	χ^2	df	č	χ^2	df	P
U Vašem preduzeću se redovno radi na inoviranju i/ili poboljšanju novih proizvoda, usluga ili poslovanja.	11,586	9	0,238	10,600	6	0,102
U Vašem preduzeću se izdvaja dovoljno finansijskih sredstava za inovacije i poboljšanje poslovanja.	10,115	9	0,341	3,690	6	0,719
U Vašem preduzeću se redovno sprovodi promocija novih ili unpređenih proizvoda i/ili usluga.	3,981	9	0,913	1,989	6	0,921
U Vašem preduzeću se radi na istraživanju tržišta radi poboljšanja proizvoda / usluga / poslovanja.	10,404	9	0,319	5,334	6	0,502
U Vašem preduzeću vodi se računa o održivosti (očuvanju životne sredine, uticaju na društvo) kada se uvodi novina u poslovanje ili vrši promocija proizvoda/usluga/poslovanja.	4,471	9	0,878	2,014	6	0,918

Na osnovu rezultata (tabela 2) može se zaključiti:

- ne postoji značajna razlika u preduzećima različite veličine ($\chi^2=11,586$, $df=9$, $p(0,238) > 0,05$) i delatnosti ($\chi^2=10,600$, $df=6$, $p(0,102) > 0,05$) u pogledu redovnog rada na inoviranju i/ili poboljšanju novih proizvoda, usluga ili poslovanja;
- ne postoji značajna razlika u preduzećima različite veličine ($\chi^2=10,115$, $df=9$, $p(0,341) > 0,05$) i delatnosti ($\chi^2=3,690$, $df=6$, $p(0,719) > 0,05$) u pogledu izdvajanja finansijskih sredstava za inovacije i poboljšanje poslovanja;
- ne postoji značajna razlika u preduzećima različite veličine ($\chi^2=3,981$, $df=9$, $p(0,913) > 0,05$) i delatnosti ($\chi^2=1,989$, $df=6$, $p(0,921) > 0,05$) u pogledu sprovođenja promocije novih i/ili unapređenih proizvoda / usluga / poslovanja;
- ne postoji značajna razlika u preduzećima različite veličine ($\chi^2=10,404$, $df=9$, $p(0,319) > 0,05$) i delatnosti ($\chi^2=5,334$, $df=6$, $p(0,502) > 0,05$) u pogledu sprovođenja istraživanja tržišta radi poboljšanja proizvoda / usluga / poslovanja;
- ne postoji značajna razlika u preduzećima različite veličine ($\chi^2=4,471$, $df=9$, $p(0,878) > 0,05$) i delatnosti ($\chi^2=2,014$, $df=6$, $p(0,918) > 0,05$) u pogledu održivog razvoja, odnosno vođenja računo o očuvanju životne

sredine kada se uvodi novina u poslovanje ili vrši promocija proizvoda / usluga / poslovanja.

6. Diskusija

Rezultati istraživanja su pokazali da preduzeća uglavnom redovno ili s vremena na vreme rade na inoviranju proizvoda, njihovoj promociji, kao i istraživanju tržišta kako bi se poboljšali proizvodi, usluge ili poslovanje. Ipak, ne izdvaja se dovoljno finansijskih sredstava za inovacije i poboljšanja, a takođe se ne vodi dovoljno računa o održivom razvoju, odnosno o očuvanju životne sredine.

Može se zaključiti sledeće.

- Hipoteza H_1 = Postoji razlika u preduzećima različite veličine i oblasti poslovanja u sprovođenju preduzetničkih aktivnosti – se odbacuje; bez obzira na veličinu i oblast poslovanja ne razlikuje se sprovođenje preduzetničkih aktivnosti.
- Hipoteza H_2 = Postoji razlika u preduzećima različite veličine i oblasti poslovanja u sprovođenju marketinških aktivnosti – se odbacuje; bez obzira na veličinu i oblast poslovanja ne razlikuje se sprovođenje marketinških aktivnosti.
- Hipoteza H_3 = Postoji razlika u preduzećima različite veličine i oblasti poslovanja u vođenju računa o održivosti prilikom sprovođenja aktivnosti preduzetničkog marketinga – se odbacuje; bez obzira na veličinu i delatnost ne postoji razlika u preduzećima u vođenju računa o održivom razvoju.

Sledi zaključak da se prihvata osnovna hipoteza H_0 = Bez obzira na veličinu i oblast poslovanja, preduzeća se ne razlikuju u sprovođenju održivog preduzetničkog marketinga. Rezultati su pokazali da veličina i delatnost preduzeća ne utiču značajno na aktivnosti sprovođenja preduzetničkog marketinga i održivog razvoja.

7. Zaključak

Preduzetnički marketing predstavlja savremeni koncept poslovanja koji je usmeren na ostvarivanje konkurentске prednosti u promenljivom okruženju i snažnoj konkurenciji. Zasniva se na kombinovanju preduzetničkih i marketinških aktivnosti preduzeća uz podsticaj zaposlenih i preduzeća da razvijaju ideje i ostvaruju nove vrednosti. U današnjim promenljivim uslovima poslovanja pred preduzeća se postavlja imperativ za stalnim promenama i inoviranjem. Ipak, čovek neprestano, generacijama crpi resurse prirode, pa se kao dodatni zahtev

stavlja i održivi razvoj. Danas veliki broj inovacija počiva na promenama koje se tiču očuvanja životne sredine, a ne primarno na zadovoljenju potreba potrošača. Bez obzira o kakvom se proizvodu, usluzi ili načinu poslovanja radi, savremene ekonomije uz poslovni uspeh stavljaju i imperativ održivosti.

Istraživanje je pokazalo da nema razlike kod preduzeća različite veličine ili delatnosti u sprovođenju aktivnosti održivog preduzetničkog marketinga. Preduzeća obuhvaćena uzorkom, iako sprovode preduzetničke i marketinške aktivnosti redovno ili s vremena na vreme, ipak ne izdvajaju dovoljno sredstava za inovacije, niti vode dovoljno računa o održivom razvoju.

Inovacije predstavljaju osnov preduzetničkih aktivnosti i razvoja privreda. Privrede koje su vođenje inovacijama, imaju utkan zahtev za održivost u svim sferama poslovanja. Faktorski i efikasnošću vođene ekonomije (gde spada i Srbija) primat daju još uvek preduzetničkom marketingu, bez dovoljnog naglašavanja održivosti. Razlog treba tražiti u „trci“ za boljom tržišnom i ekonomskom pozicijom, gde globalni zahtevi izostaju. Prirodni resursi su ograničeni, a mnogi neobnovljivi. Iako je preduzetnički marketing pokretač promena i razvoja, on mora značiti i održivi razvoj, kako bi pored trenutnog značio i uspeh za buduće generacije.

Literatura

- Bäckbrö Johan, Nyström Hampus (2006): *Entrepreneurial marketing: Innovative value creation*, Master's thesis, Jönköping
- Bassant John, Tidd Joe (2007): *Innovation and Enterprenurship*, John Wiley & Sons, USA
- Bjerke Björn, Hultman M. Claes (2002): *Entrepreneurial marketing: The growth of small firms in the new economic era*, Edward Elgar Publishing Limited, Gloucestershire
- Bosma Niels, Levie Jonathan (2009): *Global Entrepreneurship Monitor – 2010 Global Report*, Babson College – United states, Universidad del Desarrollo – Chile, Reykjavik University – Iceland, London Business School – United Kingdom
- Delay E. Herman (1996): *Beyond Growth: The Economics of Sustainable*, Beacon Press, Boston
- Geels W. Frank (2002): „Technological transitions as evolutionary reconfiguration processes: a multi-level perspective and a case study“, *Research Policy*, 31 (8-9)/2002, 1257-1274
- Grant John (2008): „Viewpoint in Green Marketing“, *Journal of Strategic Direction*, 24 (6)/2008, 25-27
- Hitchcock Darcy, Willard Marsha (2009): *The Business Guide to Sustainability*, Earthsan, UK
- International Labour Conference (2013): *Sustainable development, decent work and green jobs*, International Labour Office, Geneva 2013
- Kim W. Chan, Mauborgne Renée (2005): *Blue Ocean Strategy - How to Create Uncontested Market Space and Make the Competition Irrelevant*, Harvard Business School Publishing Corporation, United States of America – Boston
- Klofsten Magnus (1997): *Managing of the early development processes in technology-based firms*, in Jones-Evans, D. and Klofsten, M. (Eds.): *Technology, innovation and enterprise. The European experience*, MacMillan, London, 148-178
- Kraus Sascha, Harms River, Fink Matthias (2009): „Entrepreneurial Marketing: Moving beyond Marketing in New Ventures“, *Int. J. Entrepreneurship and Innovation Management* Special Issue, Inderscience Enterprises Ltd., Netherlands
- Lee S. Jean., Hsieh Chia-Jung (2010): „A Research in Relating Entrepreneurship, Marketing Capability, Innovative Capability and Sustained Competitive Advantage“, *2010 EABR & ETLC Conference Proceedings Dublin*, Ireland
- Morris H. Michael, Schindehutte Minet, LaForge W. Raymond (2002): „Entrepreneurial marketing: A construct for integrating emerging

- entrepreneurship and marketing perspectives“, *Journal of Marketing Theory and Practice*. 10 (4)/2002, 1-19
- OECD (2005): OSLO Manual: Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data, OECD and Eurostat, 3rd edition
  - Papadopoulos Ioannis, Karagouni Glykeria Karagouni, Trigkas Marios, Platogianni Evanthia (2010): „Green Marketing. The case of Greece in certified and sustainable managed timber products“, *EuroMed Journal of Business*, 5 (2)/2010, 166-190
  - Patzelt Holger, Shepherd A. Dean (2011): „Recognizing opportunities for sustainable development“, *Entrepreneurship Theory and Practice*, 35, 4/2011: 631-652
  - Porter E. Michael, Van der Linde Claas (1995): „Green and competitive: ending the stalemate“, *Harvard Business Review*, 73 (5),1995, 120-134
  - Stamatović Milan, Zakić Nebojša (2010): „Effect of the global economic crisis on small and medium enterprises in Serbia“, *Serbian journal of management* 5 (1)/2010, 151-162
  - Vemić Milan., Stamtović Milan (2010): „The importance of private investors in the financing of rural entrepreneurship in Serbia“, *Megatrent Review*, 7 (1)/2010, 295-308
  - Zakić Nebojša, Stamatović Milan, Stevović Svetlana (2012): „Necessity of entrepreneurship education: A research among entrepreneurs and potential entrepreneurs in Serbia“, *African Journal of Business Management*, 6 (9)/2012, 3173-3180
  - World Economic Forum (2012): *The Global Competitiveness Report (2012-2013)*, World Economic Forum Geneva
  - Wüstenhagen Rolf, Hamschmidt Jost, Sharma Sanjay, Strarik Mark (2008): *Sustainable Innovation and Entrepreneurship*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham UK/Northampton USA

Assistant Professor Đurđica Vukajlović, PhD

Faculty of Economics and Engineering Management
University Business Academy, Novi Sad

Ljubiša Stamatović, MSC

Belgrade Banking Academy – Faculty for Banking,
Insurance and Finance, Union University, Belgrade

ENTREPRENEURIAL MARKETING AS A FUNCTION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

S u m m a r y

Modern society is characterized by constant change, and entrepreneurial marketing activities are a prerequisite of successful market activities. Innovation and their market introduction are essential for business success. However, the market can not register the costs of ecosystem degradation. For this reason, the entrepreneurial activities of marketing through innovation and the changes that represent an essential part, is introducing sustainability as one of the imperatives. Economies that are less developed, and lack of business sophistication and innovation, this is the reason they are striving to achieve competitive advantage and business success, without sufficiently paying attention to global problems. The aim of the research is to determine the level of implementation of activities of entrepreneurial marketing and sustainability based on a sample of 433 companies in Serbia. The results showed that the companies mainly regularly conduct entrepreneurial and marketing activities, but funding for these activities are scarce, and about sustainability the companies are not paying much attention. The results did not differ significantly regardless of the size of the company or its main activity. Modern society imposes requirements for the changes that are necessary for business success. Entrepreneurial marketing is a carrier of change in which it is necessary to include sustainability in order to meet the requirements of ecosystems and the future.

Keywords: entrepreneurial marketing, sustainability, development

THE SOCIAL REPORT AS A TOOL OF ETHICAL GOVERNANCE IN COOPERATIVE BANKING

In 2011 banking activities carried out under the cooperative banking legal form counted 404 institutions (BCCs) with 4,435 branches, corresponding to 13.2% of the Italian banking system, as well as 1,107,500 members, 6,800,000 customers and 32,000 employees. The loan market of BCCs amounted to 138.0 billion Euros, corresponding to about 7.0% of all loans and 17.4% of the loans granted to small-sized family businesses and sole traders, while the 176.7 billion Euros worth of deposits corresponded to 5.78% of the total collection in the Italian banking system. The assets of BCCs amounted to 19.504 billion Euros, corresponding to 6.26% of the entire system. These figures show that cooperative banking institutions are characterised by a very broad and fragmented membership base compared to their size, so that their risk capital is held in small amounts by numerous investors. This paper aims at analysing the role that internal and external communication processes can play in virtuous consensus management, as inspired by the principles of healthy and prudent management for the safeguard of company-related and general institutional interests, especially when in conflict with individual self-interests. In a top-down analysis, two different relational models are outlined here, presenting them in a simplified and extremised form so as to highlight their intrinsic peculiarities and different ethical intensity.¹

Keywords: social reporting, ethical management, corporate banking

1. Literature general framework

The contribution of Freeman (1984) to a more intelligible and complete definition of the concept of stakeholder initiated the old and still open debate between the traditional view (shareholder view) and that more “social” of the enterprise (stakeholder view).

The first signs of an approach focused not only on the prevalence of the maximisation of the production function, that, however, may be traced, according to the Best Doctrine, to the work of Bowen (1953), in which it is possible to read one of the first

* Michele Samuele Borgia, President of BCC Credito Cooperativo Abruzzese, Italy. e-mail: michele.borgia@hotmail.it

¹ Becchetti L.: “La creazione di valore sociale ed ambientale nelle Bcc”, by Alessandro Carretta (ed.), *Il credito cooperativo. Storia, diritto, economia, organizzazione*, Edizioni il Mulino, Bologna 2011, 270 ff.

definitions of Corporate Social Responsibility as one of the “obligations of the business man to pursue those policies, make those decisions or follow those lines of action that are desirable in terms of the objectives and values of the company”. Matacena (1984) defines the social responsibility of the enterprise as “the attitude of the enterprise to respond to the actions implemented by the environment as a consequence of its activities, to the internal assessment and off-setting of the social costs generated by it and to the widening of its objectives for the purpose of achieving a social, and not only economic, efficiency so that its action may be legitimised by the human groups that comprise such enterprise and by the society in which it operates”.

Even though there are different scientific contributions related to the activities of production companies, the application of the framework proposed by the Stakeholder Theory is not widely spread among specific sectors such as the financial and banking sectors. This circumstance seems, to be substantially, out of line with the atypical nature of the production process of banks. In fact, the physiological exposure of the operations to financial risks, the significant central role within the payment system and the particular fiduciary relations with the public of investors, make the financial companies, especially banks, very interesting in terms of social responsibility and types of stakeholders involved.

The credit function exercised by the banks represents, if at a “micro” level, the possibility for the production entities that avail themselves of such credit, to start their activity, survive and grow and at the same time, at a macro level, allows them to significantly impact on the development of the economic system.² No less so on the sustainable development.

The World Commission on Environment and Development, WCED, in its report “Our Common Future” (1987) defined sustainable development as “development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs. It contains within it two key concepts: the concept of ‘needs’, in particular the essential needs of the world’s poor, to which overriding priority should be given; and the idea of limitations imposed by the state of technology and social organization on the environment’s ability to meet present and future needs”. Credit institutions may intervene right into the dynamic of such needs,³ by ensuring an effective and efficient allocation of the financial resources, without affecting the balances between finance and the players of the real economy. Nevertheless, as of today, it is impossible to refer to a specific framework to assess the contribution of the banks within such context; whereas, on the contrary, there are several theories of specific rating models for the qualification of the efforts of the production enterprises in social responsibility and in the related stakeholder engagement.

---

² Levine R.: “Finance and Growth, Theory and Evidence”, NBER Working Paper 10766, Cambridge, Mass. 2004

³ Scholtens, B.: “Finance as a Driver of Corporate Social Responsibility”, *Journal of Business Ethics* 68, 2006, 19-33.

This situation also affects production and the related information's relevance to the specific documentation that certifies the social commitment of the bank towards the environment in which it operates.

Reference should be made to the so called voluntary disclosure, ancillary to the mandatory disclosure, of which the corporate financial statements are the most widely spread example. Quagli (2004) writes: "the first, fundamental reason that induces the enterprises to publicise the voluntary disclosure is the need for management to develop a general communication towards the stakeholders". Matacena (1984), in a contribution widely accepted by the doctrine, defines the corporate financial statements as "the set of accounting and non accounting documents that, together with the traditional financial statements, has the purpose of providing qualitative and quantitative information on the transactions carried out by the company by virtue of the social purposes it assumed. To a first approximation we could say that it is a set of documents aimed at: defining the scopes of the assumption of liability in terms of relationships implemented with the different social groups and the environment and of the effects of the corporate activities on such scopes; offering qualitative and quantitative data on the social strategies pursued by the enterprise and on the results achieved by the latter".

In regards to the preparation of the corporate financial statements, the banks, just as the production companies, may refer to the guidelines suggested by the Gruppo di Studio per il Bilancio Sociale (Study group for the corporate financial statements or G.B.S.). The G.B.S. standards represent a neutral operating guide aimed at ensuring minimum levels of reliability of the information included in the corporate financial statements, as well as at preserving the fundamental principle of transparency and fairness in the preparation and presentation of such information.

The quality of the corporate disclosure, expressed through the corporate financial statements, will depend on several variables internal and external to the bank, which will affect, from time to time, the quality of the information processes and the documents resulting there from⁴.

"Corporate social disclosure is believed to reflect an adaptive management approach to dealing with a dynamic, multidimensional environment and an ability to meet social pressure and respond to societal needs. Such management skills are considered necessary to survive in today's corporate environment"⁵.

---

⁴ "With increasing social pressures, in fact, not only increases the propensity to socially responsible behavior, but above all to social communication. The claim that the propensity for social communication depends on the social conscience of the community and the resulting pressure from stakeholders, however, can hardly go beyond a mere statement of principle if you do not identify as 'factors' specific, in the various concrete cases, actually push in this direction". Chirieleison C.: *The Social: meanings, values and limits. Studies and notes in economics*, 2001, 110.

⁵ Hackston D., Milne M. J.: "Some determinant of social and environmental disclosure in New Zeland companies", *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, vol. 9, n. 1, 1996.

2. Introduction

BCCs present a high degree of localism which strengthens their ties with people and entities residing in their areas, thus bringing forth a sense of belonging and identification with these institutions. However, this phenomenon can generate extremely high expectations among shareholders, sometimes to an extent that makes them incompatible with the principles of healthy and prudent management.

They provide diverse benefits which are directly connected to their daily operations, since mutual objectives prevail over profit.

As these banks tend not to remunerate shareholders by distributing dividends, it is not possible to objectively compare the profitability generated by holding shares of their risk capital with the performance of other investments.

On the other hand, the relevance of shareholding is quite limited within the investment portfolio of businesses and families, and this leads to identifying the main reason underlying their investments to elements not directly and ‘epidermically’ economic. It should also be added that the power of selecting candidates who will acquire the status of members is the prerogative of the Board of Directors while, in other types of companies, this rests with the membership base through the subscription right.

In principle, the implementation of per capita voting should carry the degree of participatory democracy in these banks to the extreme, making them comparable to actual public companies.

In reality, however, their heterogeneous membership⁶ is what makes more complex the pursuit and maintenance of a certain degree of coherence with respect to control models that are able to safeguard ethical levels and profiles.⁷ On the other hand, some of the formal mechanisms used to express consensus in meetings, including for instance open vote and vote by proxy, can seriously compromise the freedom to exercise one’s rights.

The equilibrium found in cooperative bank meetings typically results from the gregarious behaviour⁸ of members, who tend to recognise the leadership of those who are able to exercise it.

⁶ In terms of culture, as well as technical, professional and economic expertise: see Becchetti L.: “La creazione di valore sociale ed ambientale nelle Bcc” in Alessandro Carretta (ed.), *Il credito cooperativo. Storia, diritto, economia, organizzazione*, Edizioni il Mulino, Bologna 2011, 271 ff.

⁷ Di Toro P.: *Governance etica e controllo. Aspetti societari, codici di autodisciplina e audit interno*, Cedam Editrice, Padova 2000, 325 ff. With reference to the features of the ethical system to adopt, the author singles out classes or groups of stakeholders that are safeguarded by the different approaches. In the case study, not only the number of entities is high, but also the number of operator categories to be safeguarded. This can make it difficult to reconcile their protection from a systematic and ethical perspective.

⁸ Rumati R., Rubaltelli E., Mistri M. (eds.): *Psicologia Economica*, Carrocci Editore, Roma 2008, 138 ff.

Consequently, the ascendancy of the leading group can grow stronger thanks to a multiplication of personal relationships with the membership base, rather than on a basis of managerial authoritativeness or a combination of these two variables.

Conversely, the shareholder's dual role as a member (exercising political power) and customer (receiving or providing funds) can lead to the temptation of using one's membership to gain a more favourable status as a customer by exercising political and election pressure aimed at acquiring funds or expressing other forms of self-interest.⁹

Governance, therefore, involves aspects that generate a potential contrast between democratic consensus management/loyalty to higher company interests and the principles of healthy and prudent management.

In the *first case*, governance is put down to good practice; the acceptance of subsequent sacrifices at an individual level is supported by a broad communication campaign able to create ethical values that are accepted as necessary. The bank is considered an asset for the local community that deserves protection.¹⁰

In the *second case*, in complete contrast with Rawels' theorisation,¹¹ reciprocal self-interests are met, which involve:

- the top management who aim at perpetuating their position of power;
- the individual members, or homogeneous groups of members, who are characterised by self-serving behaviour even when it conflicts with the higher company interests.¹²

Merit-based leaderships strive to attain legitimation by addressing the healthy part of the membership base, carrying out educational activities aimed at

---

⁹ In other words, the small amount of invested capital leads to an approach that is opposite to that outlined in Becchetti L's theory. in his aforementioned work "La creazione di valore sociale ed ambientale nelle Bcc", in Alessandro Carretta (ed.): *Il credito cooperativo. Storia, diritto, economia, organizzazione*, Edizioni il Mulino, Bologna 2011, 270 ff. The disproportion between the exiguity of the capital subject to enterprise risks and the amount of funds obtained can lead to attitudes fraught with moral hazard on the part of the members/fund receivers.

¹⁰ Di Toro P.: *Governance etica e controllo. Aspetti societari, codici di autodisciplina e audit interno*, Cedam Editrice, Padova 2000, 297 ff. In his analysis of "distributive" contractualism, the author recalls the existence of values that prevail over any other interests as the element underlying the relationships "between people belonging to the same environment" with an equality to be attained by protecting the weakest.

¹¹ John Rawls, *Una teoria della giustizia* (original title: *A Theory of Justice*): a political philosophy and ethics essay written by the U.S. philosopher in 1971.

¹² When this is the case, the legitimation of the leadership often depends on an approach that tends to favour, within certain types of stakeholders or shareholders, one party, thereby leaving the others in a subordinate position even when they are more numerous, with subsequent prejudice to the company's systemic interests. Favouring particular interests to the detriment of the institutional ones reduces the efficiency and effectiveness of the management, usually discharging on the unaware non-privileged stakeholders the damages caused by the deviation from merit-based principles of company management.

recovering the value of efficiency in order to discourage the “self-serving fringes”, thus containing them, and confronting them with the prospect of their marginalisation in the meetings and management of the bank.

Attaining these aims requires a communication strategy that makes reference to the cornerstone values of the cooperative banking movement, and that aims at showing that the collective benefits will be better overall – in terms of duration and quantity – than the advantages one can attain through self-serving demands.

Healthy and prudent management needs to be combined with the attainment of results featuring cooperative and mutual advantage for all of the people and entities that make up the body of shareholders; this requires that reference is made to the higher values of mutuality, and that the advantages deriving from the cooperative choice represented by BCCs (often not perceived or not easily perceived) are highlighted.

In the absence of profit expectations, making mutual benefits appreciable requires specifically designed communication, customised depending on the stakeholders and shareholders targeted. By carrying out a rational segmentation of both categories, so as to identify their different psychological and motivational profiles, it is easier to select the most appropriate communication tools, the most effective media, as well as the most involving environments and communication styles.

As mentioned above, maximising the effects deriving from the creation and dissemination of the bank’s social and economic value can conflict with the interests of individuals or groups of stakeholders and shareholders.

The widespread practice, typical of these banks, of not explicitly remunerating investments in the risk capital, thus eliminating the need to pay out members, depends on the following reasons:

- 1) fiscal incentives aimed at protecting the mutual and cooperative nature of the activities carried out;
- 2) a very fragmentary shareholding base with shares of participation in the capital that are usually just symbolic;¹³
- 3) rules that tend to stabilise the membership base over time, through relevant statutory constraints pertaining both to acquiring and discontinuing membership;¹⁴
- 4) the prevailing mutual nature of the business that these banks conduct can blur the cause-effect relationship between investment in the bank’s capital and expected return, as it extends to other concerns pertaining to a member’s role as a stakeholder (e.g., depositing customer, customer with a credit line, etc.) which is the necessary condition to be a shareholder.

¹³ Article 34 paragraph 4 of the Consolidated Law on Banking defines a maximum limit of individual participation in the capital corresponding to 50,000 Euros.

¹⁴ The typical articles of association adopted by all cooperative banks establish that, in order to become a member, the interested party shall operate significantly with the bank. In principle, one cannot stop being a member as long as he/she is a customer of the bank.

In the formula used to assess the capital cost with the so-called indirect method,¹⁵ the determination of the WACC does not require meeting expectations of *explicit remuneration* on the part of shareholders to an extent comparable to other alternative investments characterised by a similar financial structure and operational riskiness. However, it still requires an *implicit remuneration* of the risk capital, guaranteed by self-financing; this implicit remuneration should be at least equal to that of risk-free financial instruments.¹⁶

However, thanks to the peculiar objectives of cooperative banks, the social and economic system accepts the transfer in their favour of increasing amounts of financial resources, even when the remuneration scheme is overall lower than other alternative investments (including banking investments).

As a consequence, the cost of capital for BCCs is overall lower than the cost incurred by for-profit banks, as it is mitigated by a lower (implicit) remuneration of the risk capital.

Although BCCs do not pursue profit, they still need to attain a certain cost-performance ratio by creating the conditions of an interpretative contextualisation of the Modigliani-Miller theory which takes as a parameter of the investor's remuneration the actual riskiness of the financial instruments subscribed.¹⁷

In a perspective in which the social report is to serve the interest of certain stakeholders (or categories of stakeholders), and the overall governance has to be a *specific* governance and not *the best* governance, the agenda could be distorted towards preserving positions of undeserved advantage in meetings which may impact the democratic and merit-based competition that leads to the government of the bank¹⁸.

---

¹⁵
$$K \text{ or WACC} = \left[\frac{D}{(D+E)} \right] \times K_D \times (1 - T_C) + \left[\frac{E}{(D+E)} \right] \times K_E,$$

where:

K_D = cost of financial debt;

K_E = cost of risk capital;

T_C = corporate income tax rate;

D = value of debt;

E = value of share capital.

In Dallochio-Salvi: *Finanza Aziendale*, Egea Editore, Milano 2011, 336 ff. The formula applied to cooperative banks shows that the cost of the invested capital or WACC is lowered by the reduction of T_C and a high value of share capital E, whose formation is made possible by the more convenient self-financing policies.

¹⁶ See Dallochio-Salvi, *Finanza Aziendale*, Egea Editore, Milano 2011, 333, *ibid*.

¹⁷ The three circumstances mentioned represent the motivational substratum which enables the shareholders of cooperative banks to overcome the paradigmatic expectations between risk and yield.

¹⁸ “[...] The vehemens of a stakeholder group does not necessarily signify the importance of an issue – either to the company or to the world [...]”, Porter M. E., Kramer M. R., “The

This risk becomes concrete in the event of a self-referential, if not biased, approach adopted in the explanatory notes where mention is rarely made of objectives that were completely or partly unattained, and to relational problems with the membership base.

3. BCCs and value creation: shareholders VS stakeholders

A discriminate analysis can be aimed at highlighting the repercussions, in terms of value creation or destruction, in two opposite scenarios.

In this regard, a bottom-up motivation-based classification of the shareholders is proposed; it should be kept in mind, however, that among banks each category is characterised by a very diverse internal distribution:

- 1) Members for whom a more or less conscious orientation prevails towards universal ethical principles¹⁹ those are coherent with the cooperative banking movement's *Carta dei Valori* ('Charter of Values'), together with the wish to play an active role as cooperators in the credit system on the basis of mutual benefit and solidarity. These people's expectations are generally compatible with company equilibriums in terms of credit performance;
- 2) Members for whom the prevailing expectation is the one defined by scientific literature as "*obedience on the governance's part*"²⁰ (in the most extreme cases, border-line or fully morally hazardous) with aspirations that are predominantly, even if not exclusively, economic and financial in nature. This emotional condition leads them to losing sight of the higher reasons underlying mutuality. These members go as far as to cultivate a relational model that tends to cross the border into the pursuit of individual self-interests, which are represented as indefectible, and which individuals or groups demand to see satisfied regardless of the bank's more general – and legitimate – management needs;
- 3) Members who do not manifest special attention towards or interest in the bank's decisions concerning governance, as long as these comply "*without conflict with the dominant sentiment of the social, political and economic environment they belong to*"²¹. This condition tends to distance them from active participation, including the attendance of meetings.

The economic value of the social report lies, first of all, in the fact that it can cause sceptical or self-serving members to reconsider their relationship with the

---

link between competitive advantage and corporate social responsibility", *Harvard business review*, 2006., 4.

¹⁹ Di Toro P.: *Governance etica e controllo. Aspetti societari, codici di autodisciplina e audit interno*, Cedam Editrice, Padova 2000, 344 ff.

²⁰ Di Toro P., 336 ff.

²¹ Di Toro P., 339 ff.

institution, thus re-establishing the conditions ensuring that the ways in which the governance intends to pursue the corporate mission are made known²² and shared.

Secondly, to the extent in which it successfully creates a climate unfavourable to self-serving behaviour, the report mitigates the effects of such behaviour in terms of managerial diseconomies and allocation choices with reference to policies concerning the granting of credit, the selection of suppliers, and staff recruitment – including subsequent career paths.

The beneficial effects in terms of profitability involve virtuous processes of self-financing which pursue the two-fold aim of strengthening both the banks' assets and their liquidity, therefore making them capable, according to the provisions of Basel 3, of managing greater volumes of loans and providing the greatest possible support in financing the real economy.

Additionally, cooperative credit banks face the problem of the measurement of the value created through the strategic decisions taken, taking into account, however, the peculiarities that characterise the system of rules underlying the governance thereof.

It is interesting to verify the peculiarities of the application of a value-generation system inspired by socio-economic and ethical principles, also in light of the actual motivational and legal coordinations that are the foundation of the actions of the Bcc's, as specified in the charter of values of Federcasse.

These peculiarities are the cause behind the effects listed below:

- The little attention paid by the shareholders to the income performance of the Institution, given that the prevailing mutuality nature - non profit - is a typical aspect of the relationship with their shareholders and the system of fiscal disincentives related to possible dividend distributions;
- The aforementioned fragmentation of the risk capital, which leads to the acquisition of benefits of a mutual nature - mainly a type of credit - as the main, if not only, reason behind the decision to invest in the capital of the bank;
- The existence of policies for the destination of the net profits of the year, after having deducted the funds devoted, by law, to mutual purposes, the self-financing, virtually to a total extent, to the detriment of any corporate pay-out to the benefits of the shareholders;
- The reduced perception of the business risk behind the small amount of capital contributed by each shareholder²³, especially in the older banks, thanks to the presence of other and more significant protections represented by the capital reserves accumulated over time, clearly predomi-

---

²² Di Toro P., 339 ff.

²³ Article 34, paragraph 4 of Legislative Decree 1 September 1993. 385, determine the maximum of € 50,000 in the ownership of shares of co-operative banks. In fact the value of the shares subscribed by each member stands on average at levels well below this limit.

nant compared to the capital paid in, on one hand and on the other side, indivisible in favour of the shareholders themselves.

- Statutory regulations, more restrictive as regards to the withdrawal from the shareholders' base and to the transferral of shares representing the capital of the Bcc, which makes the investment in the capital of such banks quite different, in its basic motivation, from that made in other companies:

The features outlined above also lead to the perception, by the shareholders, of a sort of detachment from their own investments from the events that involve the company, from the economy and from the risks to which the assets of the bank are exposed.

The table below shows the relations existing between the value of the contributions made by the shareholders of the cooperative credit banks (persons exposed to a banking risk), and the value of the benefits achieved in the form of loans from such banks in their quality of shareholders:

Average capital subscribed	Average unit value of the contributions of the shareholders*	Risk perception of the individual shareholders with the increase of the capital contributed
1000	76000	1.32%
2000	76000	2.63%
3000	76000	3.95%
4000	76000	5.26%
5000	76000	6.58%
6000	76000	7.89%
7000	76000	9.21%
8000	76000	10.53%
9000	76000	11.84%
10000	76000	13.16%
11000	76000	14.47%

* Values inferred from the note Triemstrale Federcasse, III quarter 2012.

The role of the external sources, particularly of the deposits, in representing the aggregate figure that, net of any asset filters and of the protections of the system²⁴, is potentially the target of the most disruptive management impacts.

This condition occurs mainly because the single amounts of time deposits are, on average, considerably higher than contributions into the capital of the bank. Due to this circumstance the depositors, individually taken, are the persons most exposed to the business risk and in favour of whom the majority of the guarantees of the system is implemented (depositors' guarantee funds, bondholders guarantee funds, institutions guarantee funds). And, nonetheless, the members of this category are not allowed to play any „strategic” role in the definition of the management policies.

In order to establish a universally accepted method of analysis, the instruments provided by the Shareholder Value Theory are used, which, even though it refers to companies listed on regulated markets, sets the general principles needed to achieve an effective allocation of the resources available, mainly connecting them to the opportunity to realise investments capable of increasing the corporate value in the medium-long term.

In other words, this theory underlines the importance of the fact that the investments must be able to generate cash flows for as long as they remain included under corporate assets, and be able, at least, to cover the aforementioned opportunity cost of the capital, taking into account the risk level ascribable to such investments.

As mentioned above, in these types of banks there is a substantial conflict of interests between the position of member-lender (shareholder), that should pursue credit merits within the context of the allocation, and that of client with a credit line (stakeholder), that is to say, of the intended beneficiary of lending processes, strongly determined to have his financial needs satisfied.

This dimension, regardless of the different underlying emotional and psychological motivations, the relevance of which is clearly anything but insignificant, immediately delineates the possibility to interpret the conducts adopted by the shareholders-clients with a credit line, on the basis of some elements:

- Comparison between the size of the contributions made to the capital of the bank and the credit facilities applied for. This helps to understand the underlying reasons and the willingness to adopt opportunistic behaviours by those who intend to benefit from the existence of a considerable disproportion between the two figures, to an extent which is directly proportionate to the prevalence of the latter over the former.

---

²⁴ Such as the provision of institutional guarantee, the guarantee fund of the bondholders, the guarantee fund institutions. The extent of the risks to depositors can be quantified in direct proportion to the leverage that makes use of the Institute in its operations and the inadequacy of the garrisons capital aimed at ensuring an adequate transformation of business risks and the size of the institutional garrisons.

- Therefore, this is a relational approach characterised by the presence of incentives that could induce the shareholders of the Bcc's to behave and have expectations similar to those of customers with a credit line who are not shareholders, with the distorted perspective to feel as the natural beneficiaries of the realisation of the corporate mission of the Bank, such as the access to the credit, even when there is no adequate repayment capability.

The presence of active corporate communications aimed at fostering and sharing the reasons behind the supremacy of the mutual and cooperative advantages over individual advantages, makes the exercise of individual opportunistic conducts even riskier and more exposed to the censor of the company and of the meeting. Compared to the strategic relevance of the financial communication as regards to the spreading of the corporate value following the processes for the generation of economic value, the economic-financial communication within credit cooperative banks, giving their assistance in the actions to contain any opportunistic conducts, creates a prevention function that may be valued as the sum of the poor allocations made and the management damages originated by the latter.²⁵

The corporate financial statements perform their function to disclose to the community of stakeholders the results achieved by the strategies for the creation and spreading of the social-economic value generated through its actions in the competent areas, by generating returns on the value of the assets of the bank and in favour of the local communities as intended recipients of the bank loans in excess of the funding cost with the depositors.²⁶

The capability to transmit the economic information on the socio-economic returns from one's own actions, may lead to the acceptance of a governance

²⁵ "Under this view, the governance structure shifts from a principal-agent to a team production problem, and the critical governance tasks become to ensure effective negotiations, coordination, cooperation and conflict resolution to maximize and distribute the joint gains among multiple parties of interest. For a stakeholder firm to be viable over time, it must demonstrate its ability both to achieve the multiple objectives of the different parties and to distribute the value created in ways that maintain their commitment". Ayuso S., Argandona A.: *Responsible corporate governance: towards a stakeholder Board of Directors?*, IESE Business School, 2009, 3.

²⁶ "[...] Recent corporate governance codes emphasize stakeholder governance practices, often in connection with social and environmental responsibility (Wieland, 2005). However, despite the growing attention given to these issues (e.g. Alkhafaji, 1998; Clarke, 1998), there has been little research on how to integrate the interests of all the different stakeholders into the corporation's decision-making and management processes and on the effects of adherence to these practices. [...] Less attention has been paid to concrete mechanisms for involving a wide array of stakeholders in company governance and for using these mechanisms as a way of addressing the needs of diverse stakeholders within a strategy of corporate social responsibility (CSR)". AYUSO S. *et al.*: *Maximizing stakeholders' interests: an empirical analysis of the stakeholder approach to corporate governance*, IESE Business School, 2007, 2.

inspired by ethical principles in the allocation of decisions, with an advantage in regards to the costs for the acquisition of the funds, when the benefits for the socio-economic environment of reference come together with positive lucrative coordinations and financial structures.

In light of the impossibility, sanctioned by law, to acquire risk capital through the direct issue on regulated markets, and of the social and local relevance of their credit activities, the Bcc's have in the corporate financial statements one of the main instruments to extend the economic relevance of their actions. The Bcc's may transmit, with good results, information on the non lucrative nature, but with a high socio economic added value, of their activities.

This ancillary information, even though it cannot result in an increase of the corporate value that might be cashed in the form of dividends or capital gains from the sale of the shares, translates into a value-generation process to the benefit of a series of stakeholders, also thanks to the strengthening of the ability to attract capital in a cost-effective manner, with positive consequences on the costs of funding.²⁷

The fund raising activities, whatever their underlying reasons, of the capital required to finance the economic projects in the competent territories may, therefore, become more convenient with advantages from the positive positioning towards the best borrowers, with a stronger contractual position and repayment capability, with beneficial effects on the overall efficiency of the economic system of reference.

It is clearly evident the significant role played by the communication strategies, which must allow the bank to be recognised for the socio-economic value generated through the operation decisions and by the strategic planning carried out by the governance.

The emotion that may be generated by the replacement of investments in equity, instruments of certain issuers alongside others that are considered more efficient, with a negative impact on the relevant prices, is not able to introduce similar consequences on the instruments evidencing participation in the capital of the Bcc's (in light of the aforementioned restraints), but may have negative impacts on the stability of funding and on its costs.

The effectiveness of the decisions taken, as regards to the communication strategies, may allow the realigning of the socio-economic value actually realised with that perceived, with the enhancement of the cost effective management of the Institutions.

Conversely, the performances achieved and those disclosed must be consistent, and the corporate governance must avoid the generation of operating expectations and of expectations for socio-economic measures greater than those realistically sustainable by the Institution.

---

²⁷ This further lowers the opportunity-cost of capital to the benefit of the economies of the borrowers and of the socio-economic system of reference.

From this last perspective, the corporate financial statements must be able to disclose in a well balanced manner, the information regarding the socio-economic value of the corporate strategies.

Features, frequency, information media, diversification by target of intended recipients and other peculiarities are functional to the increase of the usability of the socio-economic information on the operations of the bank, even though the effects of a distorted and biased use must be assessed, on behalf of the competitors, for instance.

From this point of view, excessively bulky information compared with the instrumental purposes they are expected to fulfil must be avoided, and the reporting must focus on the real performances achieved.

Even the planning of the ancillary information must provide strategic characteristics that are functional to the process for the creation of socio-economic value for the benefit of its natural intended recipients, by acting as facilitator in making the corporate efforts in this direction reach the expected results.

Literature

- Ayuso S., Argandona A. (2009): *Responsible corporate governance: towards a stakeholder Board of Directors?*, IESE Business School
- Ayuso S. et al. (2007): *Maximizing stakeholders' interests: an empirical analysis of the stakeholder approach to corporate governance*, IESE Business School
- Becchetti L. (2011): "La creazione di valore sociale ed ambientale nelle Bcc", Alessandro Carretta (ed.): *Il credito cooperativo. Storia, diritto, economia, organizzazione*, Edizioni il Mulino
- Bowen H. (1953): *Social Responsibility of the Businessman*, Harper & Row, New York
- Chirieleison C. (2001): *Il bilancio sociale: significati, valori e limiti. Studi e note di economia*
- Dallochio M., Salvi A. (2004): *Finanza aziendale*, EGEA
- Denis, D. J. (2004): "Entrepreneurial Finance: An Overview of the Issues and Evidence", *Journal of Corporate Finance*, 10
- Di Antonio M. (acura di) (2012): *I Sistemi di stakeholder management nelle banche italiane. Modelli strategici e organizzativi, governance, casi pratici*, Bancaria Editrice
- Di Toro P. (2000): *Governance etica e controllo. Aspetti societari, codici di autodisciplina e audit interno*, Cedam Editrice
- Freeman R. E. (1984): *Strategic management: a Stakeholder Approach*, Pitman Publishing, Boston

- Hackston D., Milne M. J. (1996): "Some determinant of social and environmental disclosure in New Zealand companies", *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, vol. 9, n. 1
- Levine R. (2004): "Finance and Growth, Theory and Evidence", NBER Working Paper 10766, Cambridge, Mass.
- Matacena A. (1984): *Impresa e ambiente: il bilancio sociale*, Bologna, Clueb
- Porter M. E., Kramer M. R. (2006): "The link between competitive advantage and corporate social responsibility", *Harvard business review*
- Quagli A., Teodori C. (2005): *L'informativa volontaria per settori di attività*, Franco Angeli,
- Rawls J. (1999): *A theory of justice*, Harvard university press
- Rubaltelli E., Mistri M. (2008): *Psicologia Economica*, Carrocci Editore
- Scholtens B. (2009): "Corporate Social Responsibility in the International Banking Industry", *Journal of Business Ethics*, Volume 86, Issue 2
- Scholtens B. (2006): "Finance as a Driver of Corporate Social Responsibility", *Journal of Business Ethics*, 68
- Stiglitz J. E., Weiss A. (1981): "Credit Rationing with Imperfect Information", *American Economic Review*, 71
- World Commission on Environment and Development (WCED) (1987): *Our Common Future* Oxford University Press, New York

Mikele Samuele Borda
Banka Abruceze, Italija

DRUŠTVENO IZVEŠTAVANJE KAO SREDSTVO ETIČKOG UPRAVLJANJA U KOOPERATIVNOM BANKARSTVU

U 2011. godini bankarske aktivnosti sprovedene u okviru pravne forme kooperativnog bankarstva brojale su 404 institucije (kooperativne banke) sa 4.435 filijala, što čini 13,2% italijanskog bankarskog sistema, kao i 1.107.500 članova, 6.800.000 klijenata i 32.000 zaposlenih. Tržište kredita kooperativnih banaka iznosilo je 138 milijardi evra, što čini približno 7% svih kredita i 17,4% kredita odobrenih za mala porodična preduzeća i privrednike, dok je 176,7 milijardi evra depozita odgovaralo 5,78% ukupne naplate u italijanskom bankarskom sistemu. Sredstva kooperativnih banaka iznosila su 19.504 milijarde evra, što čini 6,26% celokupnog sistema. Ovi podaci pokazuju da kooperativne bankarske institucije karakteriše veoma široka i fragmentirana baza članova u poređenju sa njihovom veličinom, tako da je njihov rizični kapital u rukama brojnih investitora ali u malim količinama. Ovaj rad analizira ulogu koju interni i eksterni komunikacijski procesi mogu da igraju u upravljanju konsenzusom, inspirisanim principima zdravog i mudrog upravljanja zarad očuvanja opštih institucionalnih i interesa kompanije, posebno kada su u sukobu sa pojedinačnim, ličnim interesima. U analizi odozgo nadole (top down analysis) data su dva različita relaciona modela, predstavljena u pojednostavljenom i ekstremnom obliku kako bi se istakle njihove suštinske osobenosti i različit etički intenzitet.

Ključne reči: društveno izveštavanje, etičko upravljanje, korporativno bankarstvo

TEORIJSKI ASPEKT RAZVOJA KONCEPTA „DRUŠTVENO ODGOVORNO POSLOVANJE“***

U ovom radu smo predstavili teorijski aspekt razvoja koncepta „društveno odgovorno poslovanje“, od početka 20. veka do danas, po sledećim periodima: do 1950. godine, u periodu 1950–1970, u periodu 1970–1990. i od 1990. do danas. Koristili smo istorijski pristup. Obavili smo uvid u rezultate teorijskih istraživanja koncepta „društveno odgovorno poslovanje“ koji su prezentovani uglavnom u naučnim člancima na engleskom jeziku. Navedeni članci su publikovani u vodećim stranim časopisima koji se nalaze u bazi podataka „Kobson“. Zbog obimnosti prezentovanih rezultata, u radu smo predstavili rezultate koji su dali značajniji doprinos teorijskom razvoju koncepta „društveno odgovorno poslovanje“. Vođeni smo osnovnom idejom da predstavimo teorijski aspekt razvoja ovog koncepta, a manje da detaljno preispitujemo metodologiju, rezultate i ograničenja dosadašnjih istraživanja. Očekujemo da će obuhvatan pregled dosadašnjih teorijskih istraživanja koncepta „društveno odgovorno poslovanje“ u ovom radu biti od koristi domaćoj naučnoj javnosti, kao i stručnoj javnosti i menadžmentu domaćih kompanija.

Ključne reči: društveno odgovorno poslovanje, performanse društvene odgovornosti, stejkholderi, poslovne (finansijske) performanse

1. Uvod

Društveno odgovorno poslovanje (*corporate social responsibility*) je različito definisano u akademskoj literaturi od početka njegovog razvoja do danas. Različitost u definisanju je posledica različitog poimanja aktivnosti društvene odgovornosti, nosioca društvene odgovornosti, ciljnih grupa prema kojima je kompanija društveno odgovorna, činjenice da li društvena odgovornost treba da bude propisana obaveza ili dobrovoljna aktivnost kompanije... Različitost u

---

* Dr Vesna M. Milanović, vanredni profesor, Fakultet za međunarodnu ekonomiju, Megatrend univerzitet, Beograd, e-mail: vmilanovic@megatrend.edu.rs

** Andrea D. Bučalina, asistent i doktorand Fakulteta za poslovne studije, Megatrend univerzitet, Beograd, e-mail: abucalina@megatrend.edu.rs

*** Rad predstavlja deo istraživanja na projektima evid. br. III 44006 i evid. br. III 44003, koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

definisanju društveno odgovornog poslovanja ne narušava njegovu suštinu, što je zajedničko obeležje svih definicija. A ono se može izraziti time da je društvena odgovornost kompanije ona odgovornost koja prevazilazi ekonomsku i pravnu odgovornost, i koja za rezultat daje dobrobit određenim ili svim akterima u okruženju kompanije i povećanje društvenog blagostanja. Prethodnim se naglašava jedinstvenost u svim definicijama društveno odgovornog poslovanja, iako se može reći da još uvek nije opšteprihvaćena njegova jedinstvena definicija.

Koncept „društveno odgovorno poslovanje“ je danas široko prihvaćen od strane međunarodnih organizacija i institucija, vlada i njihovih organizacija i institucija, nevladinih organizacija, društvenih organizacija, kompanija i drugih poslovnih subjekata, potrošača i ostalih stejkholdera¹, i društva u celini.

Iako je ideja o društveno odgovornom poslovanju stara više od jednog veka, razvoj misli o društvenoj odgovornosti do Drugog svetskog rata u odnosu na period posle Drugog svetskog rata bio je marginalan.

Tokom pedesetih i šezdesetih godina 20. veka započet je razvoj modernog koncepta „društveno odgovorno poslovanje“. Društvena odgovornost je posmatrana na makronivou kroz aktivnosti koje se sprovode u interesu društva.

U sedamdesetim godinama 20. veka društveno odgovorno poslovanje se posmatralo sa stanovišta agencijske teorije (*agency theory*).² U skladu sa ovom teorijom smatralo se da od društveno odgovornog poslovanja mogu imati koristi samo pojedini menadžeri, ali ne i vlasnici, odnosno akcionari.

U osamdesetim godinama 20. veka društveno odgovorno poslovanje se posmatralo sa stanovišta teorije stejkholdera. Prema ovoj teoriji menadžeri nisu samo zastupnici interesa akcionara, već i ostalih stejkholdera koji imaju različite interese i ciljeve u odnosu na interese i ciljeve kompanije.

U devedesetim godinama 20. veka društveno odgovorno poslovanje je posmatrano sa stanovišta teorije uslužnosti (*stewardship theory*), teorije stejkholdera, resursno orijentisane teorije (*resource theory*), institucionalne teorije (*institutional theory*), teorije kompanije tj. firme (*theory of company*) i drugih ekonomskih teorija. Prema teoriji uslužnosti³, interesi i ciljevi menadžera se moraju podudarati sa interesima i ciljevima kompanije, što ne znači da se moraju nužno

¹ Stejkholder (*stakeholder*) je bilo koja interesna grupa ili pojedinac koji mogu uticati na ostvarivanje ciljeva privrednih (poslovnih) subjekata, i koji ujedno mogu biti „pogođeni“ njihovim ciljevima. To su: zaposleni, potrošači, dobavljači, poverioci, društvene organizacije, lokalna zajednica, životna sredina i drugo.

² U skladu s agencijskom teorijom menadžeri i drugi izvršioци u ulozi agenata odgovaraju vlasnicima, odnosno akcionarima koji su u ulozi principala za profit koji ostvaruju. U agencijskom odnosu akcenat se stavlja na izgradnju institucionalnih i ugovornih mehanizama kojim bi se sprečilo da menadžeri i drugi izvršioци ostvaruju lične ciljeve (interese) na štetu ciljeva (interesa) akcionara.

³ Teorija uslužnosti u fokusu ima sociološko-psihološki model ljudskog ponašanja. Ovaj model pretpostavlja menadžersko ponašanje u internom okruženju koje omogućava menadžerima ostvarivanje interesa i ciljeva kompanije u celini pre nego ličnih interesa i ciljeva.

podudarati sa finansijskim interesom kompanije. Teorija stejkholdera naglašava etičku dimenziju menadžmenta u donošenju odluka o društveno odgovornim aktivnostima. Stavovi zasnovani na resursno orijentisanoj teoriji odražavaju ekološku dimenziju društvene odgovornosti i održivog razvoja. Prema institucionalnoj teoriji naglašava se značaj institucionalizacije društveno odgovornog poslovanja u ekološki održivoj kompaniji.

U savremenim uslovima, društvena odgovornost kompanije se posmatra u kontekstu jasno odvojene funkcije upravljanja od vlasničke funkcije i u kontekstu različitih interesa i ciljeva među stejkholderima u odnosu na interese i ciljeve kompanije. Društveno odgovorno poslovanje je inkorporirano u poslovnu strategiju kompanije i njene funkcionalne strategije (marketinšku strategiju, finansijsku strategiju i dr.). Društveno odgovorno poslovanje se povezuje sa širim poslovnim i marketinškim ciljevima kompanije, a performanse društvene odgovornosti sa finansijskim performansama.

Koncept „društveno odgovorno poslovanje“ je evoluirao različitim intenzitetom od početka 20. veka do danas, pa smo u ovom radu predstavili teorijski aspekt njegovog razvoja kroz sledeće periode: period do 1950. godine, period 1950–1970, period 1970–1990. i period od 1990. do danas. Utvrđeno je da postoji bogata akademska literatura u oblasti društveno odgovornog poslovanja, pa smo u radu predstavili samo značajnije rezultate istraživanja. Kroz prikaz teorijskog aspekta razvoja koncepta „društveno odgovorno poslovanje“ postignut je cilj ovog rada, a to je da predstavi različite pristupe, dakle i različite doprinose razvoju ovog koncepta.

2. Razvoj koncepta „društveno odgovorno poslovanje“ do 1950. godine

Na početku 20. veka proklamovana je ideja o potrebi društvene brige od strane Endrjua Karnegija (*Andrew Carnegie*), velikog američkog industrijalca škotskog porekla i bogataša, ali i velikog filantrop. Smatrajući da „bogat čovek umire sramno“, ideju o društvenoj odgovornosti je utkao u svoju knjigu pre više od jednog veka.⁴ Karnegi je žarko verovao u društvene vrednosti naročito u uslovima koji podstiču stvaranje individualnog bogatstva, ali je isto tako jednako verovao da je društvena odgovornost zaboravljena sa nastankom individualnog bogatstva. Smatrao je da se bogatstvo meri iznosom pomoći koja se pruža društvenoj zajednici. Međutim, Karnegijeva ideja o društvenoj odgovornosti nije bila prihvaćena, jer je u to vreme primarna i jedina odgovornost biznisa bila briga za profit.

⁴ „Andrew Carnegie Wealth June 1889“, <http://www.let.rug.nl/usa/documents/1876-1900/andrew-carnegie-wealth-june-1889.php> (7. 4. 2013); Carnegie Andrew: *The Gospel of Wealth, End Other Timely Essays*, The Century Co., New York 1900, 1-44 <http://archive.org/stream/cu31924001214539#page/n5/mode/2up> (7. 4. 2013).

Tokom druge decenije 20. veka Henri Ford (*Henry Ford*) je javno iznosio svoj stav da je biznis servis društva. Ovakav stav je bio osporavan od strane različitih aktera u eksternom okruženju kompanije.

Prema Arčiju Kerolu (*Archie Carroll*), značajan doprinos razvoju misli o društvenoj odgovornosti tokom tridesetih i četrdesetih godina 20. veka dali su Bernar (*Barnard*, 1938), Klark (*Clark*, 1939) i Kreps (*Kreps*, 1940).⁵ Međutim, razvoj modernog koncepta „društveno odgovorno poslovanje“ počeo je tek posle Drugog svetskog rata, pa smo njegovom razvoju od ovog perioda do danas posvetili veću pažnju.

3. Razvoj koncepta „društveno odgovorno poslovanje“ u periodu 1950–1970.

U pedesetim godinama 20. veka najveći doprinos akademskoj literaturi u oblasti društveno odgovornog poslovanja dala je knjiga pod naslovom „Društvene odgovornosti privrednika“.⁶ Ova knjiga je imala ključni uticaj na formiranje stavova o društveno odgovornom poslovanju koji su bili šire prihvaćeni deceniju kasnije. Društvena odgovornost privrednika definisana je kao obaveza da slede politike, donose odluke, i sprovede aktivnosti koje su u interesu društvenih ciljeva i društvenih vrednosti.⁷ Društvena odgovornost je posmatrana kao neophodna mera za otklanjanje negativnih društvenih efekata ekonomije „nemešanja države u ekonomska pitanja“ (*laissez-faire*). Zbog toga je fokus teorijskih istraživanja u ovoj oblasti do početka pedesetih godina 20. veka bio na promociji društveno odgovornog poslovanja od strane društvenih institucija na makronivou.⁸

U periodu kada su društvene potrebe postale ograničenje za dalji poslovni i privredni rast, naročito u SAD, došlo je do jačanja korporativne svesti privrednika po pitanju odnosa prema društvu. Smatralo se da privrednici mogu doprineti zaštiti šireg okruženja, sopstvenih interesa i interesa akcionara ukoliko sprovedu aktivnosti korporativne filantropije.⁹ Uprkos tome, u ovom periodu

⁵ Barnard I. Chester: *The functions of the executive*, MA: Harvard University Press, Cambridge 1938; Clark M. John: *Social control of business*, McGraw-Hill, New York 1939; Kreps J. Theodore: „Measurement of the social performance of business“, in *An investigation of concentration of economic power for the temporary national economic committee*, Monograph, No. 7, DC: U.S. Government Printing Office, Washington 1940; u Carroll B. Archie: „Corporate Social Responsibility: Evolution of a Definitional Construct“, *Business Society*, 38 (3)/1999, 268.

⁶ Bowen Howard: *Social Responsibilities of the Businessman*, Harper, New York 1953. Napomena: Sve do sredine šezdesetih godina 20. veka autori su u svojim člancima ili knjigama o društvenoj odgovornosti pretežno koristili termin privrednik ili biznismen.

⁷ *Ibid.*, 6.

⁸ *Ibid.*, 14-21.

⁹ Eells Richard: *Corporate Giving in a Free Society*, Harper&Row, New York 1956, 29.

nisu zabeležene značajnije konkretne društvene aktivnosti privrednika u praksi.¹⁰ Obaveza privrednika je stvaranje i uvećanje profita, dok je društvena odgovornost opasnost za profit.¹¹

Nasuprot tome, veliki privrednici su bili optuživani za isključivu zainteresovanost za profit, a ne i za dobrobit nacije. Analizirana je odgovornost menadžera prema radu, prema samima sebi i prema društvu u kontekstu američke privrede, čime je dat doprinos razvoju društvene odgovornosti. Društvena odgovornost proizlazi iz moralnih principa menadžera, pri čemu moral ne sme biti prepreka uspehu, niti tehničkom napretku.¹² Ako se menadžeri posmatraju kao poverenici od javnog interesa, težiće da izbalansiraju odnos moći između poslovnih i društvenih grupa.¹³

Jedan od najistaknutijih teoretičara u oblasti društvene odgovornosti Kejt Dejvis (*Keith Davis*) posmatrao je društvenu odgovornost sa stanovišta odluka menadžmenta koje ne donose ekonomske i tehničke koristi.¹⁴ Prema Dejvisu, takve odluke povratno impliciraju dugoročne ekonomske koristi, što predstavlja motivaciju za društveno odgovorno poslovanje. S druge strane, ukoliko menadžeri ne odgovaraju fleksibilno na potrebe društva i ne usmeravaju finansijske resurse ka duhovnim vrednostima, utoliko je to siguran put ka društvenom stečaju.¹⁵ Takođe, i Mekgvajer (*McGuire*) je smatrao da odgovornost prema društvu (obrazovnim i političkim potrebama), zaposlenima i zajednici blagostanja prevazilazi ekonomsku i pravnu odgovornost. Naglasio je značaj etičke dimenzije u biznisu.¹⁶ Čineći dobrobit društvu, menadžment će doprinositi rastu

¹⁰ Heald Morrell: „Management’s Responsibility to Society: The Growth of an Idea“, *Business History Review*, 31 (4)/1957, 375-376.

¹¹ Levitt Theodore: „The Dangers of Social Responsibility“, *Harvard Business Review*, 36 (5)/1958, 49-50.

¹² Privrednik mora da bude svestan opasnosti sa kojima se suočava kada teži etičkim standardima. Opasnosti od samopravičnosti, cinizma i perfekcionizma se mogu pojaviti u delu menadžmenta ili kod zaposlenih koji su uživali ugled i koji lako mogu zahtevati određene beneficije. Selekman M. Benjamin: *A Moral Philosophy for Management*, McGraw-Hill, New York 1959.

Selekman je veliki poznavalac industrijskih odnosa. Smatrao je da je moć na strani menadžmenta, ali i socijalne države i sindikata. Smatrao je da je odgovornost za ekonomsku dobrobit nacije postala primarna u setu odgovornosti. Healy W. Gerald: „Technical „Must“, Ethical „Ought“: A Moral Philosophy for Management“, *Philippine Studies*, 8 (4)/1960, 911-913.

¹³ Frederick C. William: „The Growing Concern Over Business Responsibility“, *California Management Review*, 2 (4)/1960, 54.

¹⁴ Davis Keith: „Can business afford to ignore social responsibilities?“, *California Management Review*, 2 (3)/1960, 70.

¹⁵ *Ibid.*, 76.

¹⁶ McGuire B. Jean: *Business and society*, McGraw-Hill, New York 1963, 144-145.

sopstvenog ekonomskog interesa.¹⁷ U vezi s tim, na društveno odgovornom menadžmentu je obaveza da preispita društvenu opravdanost poslovnih odluka iako su ekonomski opravdane.¹⁸

Prema Dejvisu, privrednik mora da odgovara društvu za svoje postupke. U situaciji kada su odvojeni vlasništvo i kontrola, menadžerska odgovornost mora biti identifikovana i usmerena. Snaga odgovornosti je jednaka nivou društvene moći koju kompanija ima. Ukoliko želi da održi ekonomsku moć, mora prihvatiti odgovornost prema celom društvu.¹⁹ Dejvis je posmatrao društveno odgovorno poslovanje sa institucionalnog stanovišta, a ne sa stanovišta pojedinačnih društveno odgovornih aktivnosti, jer je smatrao da se efekat institucionalnih aktivnosti reflektuje na društvo u celini.²⁰

Krajem šezdesetih godina 20. veka aktuelizovana je uloga akcionara u upravljanju kompanijom i time njihova uloga u odnosu biznisa prema društvu.²¹ Daljem razvoju koncepta „društveno odgovorno poslovanje“ doprineli su društveni pokreti za zaštitu ljudskih prava i prava potrošača, ekološki pokreti, pokreti za zaštitu prirodne sredine i drugi organizovani društveni pokreti. Kompanije su počele da vode brigu o bezbednosti proizvoda, o prirodnom okruženju i o stejkholderima kako bi odgovorile na čvrste zahteve organizovanih društvenih grupa i pokreta. Dimenzija bezbednosti proizvoda koji moraju biti ne samo tržišno već i društveno prihvatljivi, i posmatranje potrošača kao društvenog bića, inicirali su promene u marketingu kao poslovnoj koncepciji u pravcu njegovog prilagođavanja društvenim odnosima. U vezi s tim, već u šezdesetim godinama 20. veka smatralo se da je zadatak marketinga kreiranje potreba potrošača u skladu sa društvenim interesima.²²

U periodu 1950–1970. kompanije nisu bile proaktivno orijentisane prema društvu i prema stejkholderima, već su reagovala na pritiske društva i organizovanih pokreta. Menadžeri nisu bili spremni da unapred identifikuju potrebe društva i svih stejkholdera, i da prema istim usmere aktivnosti i celokupno poslovanje.

Budući da su se ulaganja u društveno opravdane aktivnosti smatrala beskorisnim troškom sa neizvesnim ishodom, postojao je otpor od strane srednjeg

¹⁷ Johnson Orace: „Corporate Philanthropy: An Analysis of Corporate Contributions“, *The Journal of Business*, 39 (4)/1966, 489.

¹⁸ Davis Keith, Blomstrom Robert: *Business and its environment*, McGraw-Hill, New York 1966, 12.

¹⁹ Davis Keith: „Understanding the social responsibility puzzle: What does the businessman owe to society?“, *Business Horizons*, 10 (4)/1967, 45.

²⁰ *Ibid*, 46.

²¹ Hetherington A.C. John: „Fact and Legal Theory: Shareholders, Managers, and Corporate Social Responsibility“, *Stanford Law Review*, 21 (2)/1969, 248.

²² Lazer William: „Marketing’s Changing Social Relationships“, *Journal of Marketing*, 33 (1)/1969, 3.

nivoa menadžmenta prema primeni društveno odgovornog poslovanja sve do kasnih sedamdesetih godina 20. veka.²³

4. Razvoj koncepta „društveno odgovorno poslovanje“ u periodu 1970–1990.

Početak sedamdesetih godina 20. veka u teoriji marketinga se preispituju mogućnosti marketinškog koncepta u promociji društvenih ciljeva. Utvrđeno je da se društveni problemi mogu efikasnije preduprediti i rešiti kroz primenu principa marketinške analize, planiranja i kontrole u identifikovanju izazova društvenih promena.²⁴ U tom smislu su se paralelno razvijali koncept „društveno odgovorno poslovanje“ i marketinški koncept sa težnjom povezivanja ekonomskih interesa i društvenih interesa u jedinstven interes.

Nasuprot tome, u praksi su ispoljene drugačije težnje. Na izazove iz okruženja koji su obeležili sedamdesete godine 20. veka kompanije su odgovarale brigom za profit i fokusom na održavanje ili povećanje profita. U svom članku „Društvena odgovornost biznisa je u povećanju profita“ Fridman (*Friedman*) je napisao da je zadatak biznisa briga o profitu i interesima akcionara.²⁵ Odgovornost prema društvu je obaveza i briga političara, države i samog društva, a ne kompanija.²⁶ Istovremeno, povećao se broj zagovornika društveno odgovornog poslovanja koji smatraju da bi se uključivanjem društvene dimenzije u poslovanje štitili interesi i drugih grupa, a ne samo akcionara.

Već početkom sedamdesetih godina 20. veka usmerena su istraživanja ka stvaranju koncepta „društveno odgovorno poslovanje“ koji bi pomirio polarizovane stavove pristalica agencijske teorije i pristalica teorije stakeholdera. Međutim, navedena istraživanja u tome nisu bila potpuno uspešna u ovoj deceniji. Bez obzira na to, ovaj period je ubeležen kao značajan u pogledu doprinosa razvoju koncepta „društveno odgovorno poslovanje“.

Razvijen je model za merenje društvene odgovornosti. Osnovna ideja modela je u tome da zadatak menadžera nije samo donošenje odluka koje bi doprinele povećanju profita, već i odluka koje bi doprinele povećanju odgovornosti prema društvu, jer bez nje kompanije ne mogu ostvariti svoje osnovne ciljeve.²⁷

²³ Ackerman W. Robert: „How companies respond to social demands“, *Harvard Business Review*, 51 (4)/1973, 98.

²⁴ Kotler Philip, Zaltman Gerald: „Social Marketing: An Approach to Planned Social Change“, *Journal of Marketing*, 35 (3)/1971, 3.

²⁵ „The Social Responsibility of Business is to Increase Profit“, *New York Times*, 13. 9. 1970, u Greenwood Michelle: „The importance of stakeholders according to business leaders“, *Business and Society Review*, 106 (1)/2001, 29.

²⁶ Friedman Milton, McClaughry John: „Milton Friedman responds“, Interview by McClaughry John, *Business and Society Review*, 72 (1)/1972, 6.

²⁷ Steiner A. George: *Business and Society*, Random House, New York 1971, 157-163.

Posmatranjem društvene odgovornosti sa stanovišta teorije stakeholdera doprinelo se razvoju ovog koncepta u njenom širem kontekstu.²⁸ Terminom „konvencionalna mudrost“ opisan je stav po kojem menadžment mora da balansira između više međusobno povezanih interesa da bi obezbedio kompaniji da bude društveno odgovorna. Umesto da teži samo većim profitima – što je u interesu akcionara, menadžment svoju težnju treba da usmerava ka zadovoljenju interesa zaposlenih, dobavljača, preprodavaca, lokalne zajednice i celokupne nacije, a ne samo akcionara. Takav pristup vodi maksimizaciji profita u dugom roku, što je opravdano, za razliku od težnje da se bude društveno odgovoran samo kada to donosi određene finansijske koristi.²⁹

U ovom periodu učinjeni su i pokušaji da se da odgovor na pitanje da li društvena odgovornost treba da bude dobrovoljna ili propisana obaveza kompanije. Čini se da je najkorisnija opcija za kompaniju, njene stakeholdere i društvo u celini ona u kojoj menadžment kompanije visoko poima značaj društvene odgovornosti i dobrovoljno teži da bude društveno odgovoran. Ali, opravdano se postavilo pitanje do koje mere su određene aktivnosti dobrovoljne, a kada postaju rezultat „iznude“ ili obaveze, i obrnuto. Smatra se da, ukoliko kompanija voljno preuzima društvenu odgovornost, svaka propisom nametnuta društvena obaveza ukazuje da kompanija nije dobrovoljno društveno odgovorna.³⁰ Društvena odgovornost kompanije počinje od trenutka kad ona izvrši svoje propisane obaveze po tom pitanju. Ne smatra se da je kompanija društveno odgovorna ako sprovodi propisane aktivnosti društvene odgovornosti, jer se od nje očekuje da bude korporativni građanin. U tom smislu kompanije treba da primenjuju proaktivne strategije i zauzmu preventivan stav kako bi same determinisale sopstveno društveno angažovanje krećući se od društvene obaveze (obligacije), preko društvene odgovornosti do društvenog odziva (osetljivosti).³¹

Društvena obaveza je korporativno ponašanje koje podrazumeva odgovor na tržišne sile ili pravna ograničenja. Društvena odgovornost je korporativno ponašanje koje kompanija ispoljava do nivoa u kojem se ono podudara sa preovlađujućim društvenim normama, vrednostima i očekivanim ishodom. Društveni odziv čine sposobnosti kompanije koje će je pripremiti da prihvati društvene izazove. Društveni odziv je treća faza adaptacije korporativnog ponašanja na društvene potrebe. Proces prilagođavanja se samo delimično vrši ako kompanije ograniče promene u ponašanju na one probleme koji potiču iz njihovih aktivnosti na tržištu. Očekuje se da kompanije predvide promene koje mogu biti

---

²⁸ Johnson L. Harold: *Business in contemporary society: Framework and issues*, CA: Wadsworth, Belmont 1971.

²⁹ *Ibid.*, 50.

³⁰ Carroll B. Archie (1999), 276.

³¹ Sethi S. Prakash: „Dimensions of Corporate Social Responsibility“, *California Management Review*, 17 (3)/1975, 60-64.

rezultat njihovih trenutnih aktivnosti, ali i društvenih problema u kojima kompanija mora da igra važnu ulogu.³²

Nasuprot stavovima po kojima je društvena odgovornost obaveza kompanije, pristalice koncepta društvene odgovornosti na dobrovoljnoj osnovi smatrali su da društvena odgovornost ne treba da bude nametnuta obaveza kompanijama, već plod njihove društvene svesti i osećaja za potrebe društva.³³

Kao začetnik opšteprihvaćene teorijske paradigme društveno odgovornog poslovanja, Arči Kerol je ustanovio piramidu društvene odgovornosti i koncept „korporativne društvene performanse“.³⁴ Piramidu društvene odgovornosti grade ekonomska, pravna, etička i filantropska odgovornost. Korporativne društvene performanse čine tri dimenzije: društvena odgovornost, društvena pitanja i društveni odziv.

Kerol nije dao jedinstvenu definiciju obuhvata društvenih pitanja i društvenog odziva. Smatrao je da sami menadžeri najbolje osećaju koja pitanja održavaju aspekt njihovih društvenih performansi. U istraživanju koje je obavljeno putem anketiranja rukovodilaca velikih kompanija, na pitanje koji faktori su značajni u izboru oblasti društvenog angažmana njihove kompanije, dobijeni su odgovori koji su grupisani u sledeće grupe društvenih pitanja: povezivanje društvenih potreba sa korporativnim potrebama, težina (ozbiljnost) društvenih potreba, interes top-menadžmenta, vrednost odnosa s javnošću kao društvene akcije i pritisak vlade.³⁵ Društveni odziv se odnosi na sposobnost kompanije da reaguje na društvene pritiske, na mehanizme kompanije, procedure, aranžmane, kao i obrasce ponašanja koji zajedno treba da ukažu da li je kompanija više ili manje sposobna da odgovori na društvene pritiske.³⁶ Preuzimajući rezultate prethodnih istraživanja, Kerol je konstatovao da proces društvenog odziva podrazumeva: planiranje i društvene prognoze, organizovanje za društveni odziv, kontrolisanje društvenih aktivnosti, donošenje društvenih odluka i korporativnu društvenu politiku.³⁷

Iako su možda mnogi smatrali da ekonomska komponenta predstavlja područje u kojem kompanija radi za sebe, a da pravna, etička i filantropska komponenta predstavljaju područja u kojim kompanija radi za druge, Kerol je smatrao

³² Sethi S. Prakash: „A Conceptual Framework for Environmental Analysis of Social Issues and Evaluation of Business Response Patterns“, *The Academy of Management Review*, 4 (1)/1979, 63-74.

³³ Ackerman W. Robert, Bauer Taymod: *Corporate Social Responsiveness: The Modern Dilemma*, VA: Reston Publishing Co., Reston 1976, 6.

³⁴ Carroll B. Archie: „A three-dimensional conceptual model of corporate social performance“, *Academy of Management Review*, 4 (4)/1979, 500-501.

³⁵ Holmes (1976), 87 u *ibid.*

³⁶ Frederick C. William: „From CSR1 to CSR2: The maturing of business-and-society thought“, Working Paper, No. 279, Graduate School of Business, University of Pittsburgh 1978, 150-166, <http://www.williamcfrederick.com/articles%20archive/FromCSRtoCSR.pdf> (7. 4. 2013).

³⁷ Carroll B. Archie (1979), 499.

da je zadatak kompanije koji ona obavlja u interesu društva ekonomska održivost.³⁸ Društveno odgovorno poslovanje, prema Kerolu, prevazilazi društvenu odgovornost determinisanu određenim propisima (zakonskim i dr.). Piramida društveno odgovornog poslovanja je izrasla u jedan od najcitiranijih koncepata u području društvene odgovornosti u savremenom poslovanju.

Konceptualnim okvirom koji je predviđen za analizu društvenih pitanja i procenu društvenih odziva u različitim vremenskim i društveno-kulturnim uslovima, Prakaš Seti (*Prakash Sethi*) je dao značajan doprinos boljem razumevanju društvenih sukoba i odziva kompanija u različitim fazama sukoba.³⁹ U definisanju korporativnog ponašanja koristio je prethodno definisane dimenzije: društvenu obavezu, društvenu odgovornost i društveni odziv.⁴⁰ Aktivnosti koje se odnose na društveni odziv je posmatrao kao proaktivne, odnosno kao aktivnosti koje kompanija predviđa i preventivno sprovodi, dok je aktivnosti društvene odgovornosti determinisao kao propisane, odnosno obavezujuće.⁴¹ Eksterno okruženje (fizičko, ekonomsko i društveno) u kojem kompanije daju korporativni odgovor (odziv) na skup društvenih problema je determinisano kroz vremenske periode koji se dešavaju između pojave problema i njegovog konačnog rešenja. To su period pre pojave problema, period identifikacije problema, period rešavanja problema i period prevencije problema.⁴²

Napredak u osamdesetim godinama 20. veka u odnosu na prethodne decenije bio je u tešnjem posmatranju ekonomskih i društvenih interesa od strane kompanija koje ipak nisu dovoljno povezivale u praksi.⁴³ Uzrok tome je što kompanije nisu dobrovoljno prihvatale društvenu odgovornost, jer je profitabilno orijentisano poslovanje činilo fokusnu tačku njihovih poslovnih i marketinških strategija. Narasla tržišna, tehnološka i finansijska moć najvećih kompanija sveta podsticala je njihovu glad za povećanjem profita kroz korišćenje sinergetskih efekata na različitim tržištima. Sistemski nadzor nad društvenom opravdanošću njihovih poslovnih aktivnosti je teško sproveden usled njihove intenzivne i diversifikovane internacionalne aktivnosti u više različitih zemalja – tržišta. U težnji da ostvare dominaciju na globalnom tržištu, nudeći globalne proizvode i ostvarujući visoke profite kroz efekte ekonomije obima, ostavljale su za sobom ogromne društvene i ekološke probleme koji su vremenom dobili globalne razmere. Ovakvo ponašanje najmoćnijih i pri tome najprofitabilnijih kompanija sveta probudilo je društvenu svest kod velikog broja interesnih grupa (stejkholdera).

³⁸ *Ibid.*, 500.

³⁹ Sethi S. Prakash (1979), 63-74.

⁴⁰ Sethi S. Prakash (1975), 60-64.

⁴¹ Sethi S. Prakash (1979), 65-66.

⁴² *Ibid.*, 70.

⁴³ Lee Min-Dong Paul: „A review of the theories of corporate social responsibility: Its evolutionary path and the road ahead nternational“, *Journal of Management Reviews*, 10 (1)/2008, 60.

Tokom osamdesetih godina 20. veka smatralo se da društvena odgovornost treba da bude usmerena prema svim stejkholderima i da treba da bude dobrovoljna.⁴⁴ Na menadžmentu je obaveza ispitivanja uticaja njihovih potencijalnih odluka na sve stejkholdere i društvo u celini.⁴⁵ Društvena kontrola mora postati ključna varijabla u istraživanju društvene odgovornosti, dok performanse društvene odgovornosti dobijaju sekundarni značaj.⁴⁶

Teorija stejkholdera je bila slabo primenljiva do sredine osamdesetih godina 20. veka.⁴⁷ Jednostavno, postoje stejkholderi koji su nefinansijski orijentisani i čiju podršku kompanija treba da obezbedi putem aktivnosti koje ne impliciraju obavezne finansijske koristi. Jedinstvena karakteristika teorije stejkholdera je drugačiji pristup u kojem razlika između društvenih i ekonomskih ciljeva kompanije više nije relevantna. Kao centralno pitanje se postavlja pitanje opstanka kompanije koji utiče ne samo na akcionare, već i na zaposlene, potrošače i vladu. Zbog naglaska na odnose sa stejkholderima koji nisu akcionari, ova teorija je imala značajan uticaj na dalji razvoj koncepta „društveno odgovorno poslovanje“.⁴⁸

Druga grupa autora se više fokusirala na poboljšanje koncepta „korporativne društvene performanse“.⁴⁹ Trodimenzionalni model korporativnih društvenih performansi manifestuje interakciju između principa društvene odgovornosti⁵⁰, procesa društvenog odziva i politika koje su razvijene za rešavanje društvenih pitanja.⁵¹ Doprinos ovog modela je u integraciji tri nivoa odgovornosti - ekonomske, javne i društvene. Koncept „korporativne društvene performanse“ je izazvao veliku pažnju u teorijskim i empirijskim istraživanjima, ali ona nisu dala značajne rezultate u ovom periodu, te doprinose ostalih autora ovde nećemo navoditi.

Procesom kreiranja korporativne društvene politike je determinisan proces institucionalizacije i međusobne povezanosti poslovne etike, korporativne druš-

⁴⁴ Jones M. Thomas: „Corporate social responsibility revisited, redefined“, *California Management Review*, 22 (3)/1980, 59-60.

⁴⁵ *Ibid.*, 65.

⁴⁶ Jones M. Thomas: „An integrating framework for research in business and society: A step toward the elusive paradigm?“, *Academy of Management Review*, 8 (4)/1983, 559-564.

⁴⁷ Koncept upravljanja stejkholderima je nastao u 1960. godini. Tokom sedamdesetih godina 20. veka samo nekoliko varijanti modela za neke od stejkholdera je testirano (kao npr. od strane kompanije „Dženeral elektrik“ (*General Electric*). Njegova značajnija primena se vezuje za osamdesete godine. Freeman R. Edward: *Strategic Management: A Stakeholder Approach*, Pitman, Boston 1984; Lee Min-Dong Paul (2008), 61.

⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁹ Wartick L. Steven, Cochran L. Philip: „The evolution of the Corporate Social Performance model“, *The Academy of Management Review*, 10 (4)/1985, 758-769.

⁵⁰ U modelu se etička komponenta dimenzije društvene odgovornosti posmatra kao princip. *Ibid.*, 758.

⁵¹ *Ibid.*

tvene odgovornosti i društvenog odziva.⁵² Na taj način društveno odgovorne politike postaju sastavni deo poslovne politike, dok je društveno odgovorno poslovanje u najširem smislu reči inkorporirano u korporativnu strategiju.

Čvršća veza između korporativnih društvenih performansi i finansijskih performansi nije empirijski dokazana u ovom posmatranom periodu, iako je razvijeni teorijski okvir objasnio mehanizme koji povezuju korporativne društvene performanse i finansijske performanse. Tek u devedesetim godinama 20. veka došlo je do empirijske primene razvijenog teorijskog okvira.⁵³

5. Razvoj koncepta „društveno odgovorno poslovanje“ u periodu od 1990. do danas

Tokom devedesetih godina 20. veka društvena odgovornost se posmatrala sa stanovišta različitih teorija (teorija menadžmenta, ekonomskih teorija, teorija ponašanja, teorija poslovne etike i dr.).

U posmatranju društvene odgovornosti i dalje se naglašavao značaj etičke dimenzije menadžmenta.⁵⁴ Shodno teoriji uslužnosti, društvena odgovornost menadžera počiva na moralnim principima koji su imperativ za menadžersko donošenje društveno korisnih odluka bez obzira na nivo njihove ekonomske koristi. Menadžeri se nalaze pod manjom kontrolom vlasnika i akcionara i mogu fleksibilnije da donose odluke koje su od šireg društvenog interesa. Lični interesi (ciljevi) menadžera se podudaraju sa interesima (ciljevima) kompanije.⁵⁵ „Društvena odgovornost može postati realnost samo ako bi menadžeri postali više moralni nego amoralni, ili nemoralni.“⁵⁶

Poboljšanje koncepta „društveno odgovorno poslovanje“ je ostvareno kroz adaptaciju piramide korporativne društvene odgovornosti kojoj je dodata dimenzija „korporativni građanin“.⁵⁷ Društvena odgovornost je posmatrana sa stanovišta teorije stekholdera, radi pojašnjavanja dileme kome je sve kompanija društveno odgovorna.⁵⁸ U skladu s tim dolazi do daljeg proširivanja koncepta

⁵² Epstein M. Edwin: „The corporate social policy process: Beyond business ethics, corporate social responsibility, and corporate social responsiveness“, *California Management Review*, 29 (3)/1987, 106.

⁵³ Lee Min-Dong Paul (2008), 62.

⁵⁴ Donaldson Lex, Davis H. James: „Stewardship theory or agency theory: CEO governance and shareholder returns“, *Australian Journal of Management*, 16 (1)/1991, 49-64.

⁵⁵ Donaldson Thomas, Preston E. Lee: „The stakeholder theory of the corporation: concepts, evidence, and implications“, *Academy of Management Review*, 20 (1)/1995, 87-88.

⁵⁶ Carroll B. Archie: „The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders“, *Business Horizons*, 34 (4)/1991, 39.

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ *Ibid.*, 43.

„društveno odgovorno poslovanje“ i koncepta „korporativne društvene performanse“. U koncept „društveno odgovorno poslovanje“ uključeni su ekonomski i društveni interesi na makronivou (nivou cele privrede i društva) i na mikronivou – nivou kompanije kao poslovnog subjekta. U koncept „korporativne društvene performanse“ uključeni su ekonomski i društveni interesi na institucionalnom i organizacionom nivou. Prihvatanje ova dva poboljšana koncepta od strane svih stejkholdera doprinelo je povezivanju društveno odgovornog poslovanja sa poslovnim (korporativnim) performansama.

Na osnovama trodimenzionalnog modela⁵⁹ i koncepta „korporativne društvene performanse“⁶⁰ razvijen je integrisani model.⁶¹ Integrisani model predstavlja dalji konceptualni napredak u razmišljanju istraživača o odnosu biznisa i društva.⁶² U integrisanom modelu su povezane četiri dimenzije piramide društvene odgovornosti sa principima društvene odgovornosti. Principi društvene odgovornosti su postavljeni na tri nivoa: na institucionalnom nivou (društvena legitimnost), organizacionom nivou (javna odgovornost) i individualnom nivou (menadžerska diskrecija). Proces društvenog odziva je posmatran kao skup integrisanih procesa: procesa (ekološke) procene životne sredine, procesa upravljanja stejkholderima i procesa upravljanja pitanjima. Ishodi performansi društvene odgovornosti (korporativnog ponašanja) su definisani kroz: društvene uticaje, programe i politike. U ovom pristupu, Dona Vud je pokušala da poveže performanse društvene odgovornosti sa srodnim teorijama kao što su teorija institucionalizacije, teorija upravljanja stejkholderima, teorija upravljanja društvenim pitanjima, i druge.⁶³ Primena ovog modela u empirijskim istraživanjima je imala izvesna ograničenja.⁶⁴

⁵⁹ Wartick L. Steven, Cochran L. Philip (1985), 758-769.

⁶⁰ Carroll B. Archie (1979), 497-505.

⁶¹ Wood J. Donna: „Corporate social performance revisited“, *Academy of Management Review*, 16 (4)/1991, 692-693.

⁶² *Ibid.* U modelu Wartick L. Steven, Cochran L. Philip (1985) kada se govori o terminu performanse govori se o akcijama i ishodima, a ne o interakciji ili integraciji. Drugi nedostatak modela ovih autora bio je u posmatranju društvenog odziva kao jednog procesa, umesto kao skupa procesa. Treća komponenta njihovog modela je suviše restriktivna. Društvena pitanja su samo jedan mogući ishod po kojima se mogu oceniti društvene performanse jedne kompanije. Takođe, ako politika ne postoji, ne može se zaključiti da nema društvenog ishoda. Formalna politika ne pokriva programe koji su deo neformalne (nepisane) politike. Ponašanja i programi koji se ocenjuju visoko po nivou društvenog ishoda mogu postojati i uz institucionalizovanu podršku, bez ikakve podrške formalne politike. Oslanjajući se na dimenziju „politika“ rezultati merenja društvenih performansi su rizični. Rezultati u modelu su predviđeni po sistemu binarnih ishoda (društveno odgovorna ili nije društveno odovorna), što je previše uopšteno.

⁶³ Lee Min-Dong Paul (2008), 60.

⁶⁴ Wood J. Donna, Jones E. Raymond: „Stakeholder mismatching: a theoretical problem in empirical research on corporate social performance“, *International Journal of Organizational Analysis*, 3 (3)/1995, 229-267.

Merenje uspešnosti poslovanja je tradicionalno bilo ograničeno na zadovoljstvo i stvaranje bogatstva za samo jednog aktera– akcionara. Stejkholder nije sinonim za akcionare. Ekonomski i društveni cilj kompanije je da kreira i distribuira povećano bogatstvo i vrednost za sve njene primarne stejkholdere, bez favorizovanja jedne grupe na štetu drugih. Bogatstvo i vrednost nisu definisani adekvatno, ako se misli samo na povećanje cene akcija, dividende ili profita. Menadžeri ne mogu više biti odgovorni za maksimiziranje prinosa akcionarima na račun drugih primarnih stejkholdera. Umesto toga, menadžeri treba da su odgovorni za ispunjavanje obaveza kompanije prema svojim osnovnim stejkholderima.⁶⁵ U tom smislu poboljšanje koncepta „društveno odgovorno poslovanje“ sa stanovišta teorije stejkholdera zasnivalo se na stavu da je nužno napraviti razliku između pitanja stejkholdera i društvenih pitanja kako bi se efikasnije štitili različiti interesi između grupa.⁶⁶ Obaveza menadžera je da reše neizbežne sukobe između primarnih stejkholdera preko raspodele „bogatstva“ i povećane vrednosti stvorene od strane kompanije. U rešavanju konfliktnih interesa nužno je uključiti etičku dimenziju menadžmenta. Nepravičnost menadžera može dovesti do gubitka neke interesne strane, što može ugroziti opstanak kompanije. Trenutak u kojem menadžeri definišu i prihvate odgovornost i obaveze prema osnovnim akterima i prepoznaju njihov legitimitet je trenutak u kojem oni zadiru u domen moralnih principa i etičkih performansi bez obzira da li su toga svesni. Menadžeri najpre određuju prirodu problema, potom definišu odgovarajuće nivoe analize (institucionalni, organizacioni i individualni) i na kraju mogu efikasno da analiziraju i ocenjuju društvene performanse kompanije i menadžmenta.⁶⁷

Jedinstven doprinos instrumentalne teorije upravljanja stejkholderima je u povezivanju društveno odgovornog poslovanja sa drugim srodnim teorijama (kao što su agencijska teorija, teorija transakcionih troškova i dr.), teorijom ponašanja i teorijom poslovne etike.⁶⁸ Tomas Džons (*Thomas Jones*) je smatrao da poverenje i odnosi između kompanije i njenih stejkholdera mogu pomoći u rešavanju oportunitizma u odnosima. Pošto su troškovi oportunitizma i troškovi sprečavanja ili smanjenja oportunitizma značajni, njihovim izbegavanjem kompanije stiču prednost u odnosu na druge koje ne primenjuju ovakav pristup, čime otvaraju put ka opstanku i napretku.⁶⁹

Poboljšanju koncepta „društveno odgovorno poslovanje“ je doprinelo posmatranje društvene odgovornosti sa stanovišta resursno orijentisane teorije u čijem

⁶⁵ Clarkson B.E. Max: „A stakeholder framework for analyzing and evaluating corporate social performance“, *Academy of Management Review*, 20 (1)/1995, 112.

⁶⁶ *Ibid.*, 112-113.

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ Jones M. Thomas: „Instrumental stakeholder theory: a synthesis of ethics and economics“, *Accademy of Management Review*, 20 (2)/1995, 404.

⁶⁹ *Ibid.*, 437.

fokusu je odgovornost kompanije prema životnoj sredini, prirodnim resursima i održivom razvoju.⁷⁰

Sa stanovišta teorije stejkholdera, a iz ugla gledanja menadžera, smatralo se da njihovom odgovornošću prema zaposlenima, potrošačima (klijentima) i vladi je mnogo lakše upravljati nego njihovom odgovornošću prema društvu. Menadžeri se okreću ka upravljanju odnosima sa svim stejkholderima i vode evidenciju transakcija ili interakcija sa istim.⁷¹ Manje od polovine 500 najuspješnijih kompanija u svetu prema izveštaju magazina „Fortune 500“ je u 1977. godini pomenulo društveno odgovorno poslovanje u svojim izveštajima. Krajem devedesetih godina 20. veka skoro 90 procenata njih je prihvatilo koncept „društveno odgovorno poslovanje“ kao suštinski element poslovnih ciljeva i aktivno je promovisalo svoje društveno odgovorne aktivnosti u godišnjim izveštajima.⁷²

Filozofsko-etički okvir koncepta „društveno odgovorno poslovanje“ koji podrazumeva obavezu kompanije da „radi za društveni boljitak“ je potisnuo menadžerski orijentisan okvir društvenog odziva koji se odnosi na sposobnost kompanije da odgovori na društvene pritiske.⁷³

Društveno odgovorno poslovanje u savremenim uslovima je pobudilo interes vlada, nevladinih organizacija, kompanija, organizacija potrošača i potrošača kao individua. Friman je ostao pri stavu da kompanija nije odgovorna samo akcionarima, već i menadžerima i drugim zaposlenim, potrošačima, dobavljačima i lokalnoj zajednici. Svaka od navedenih grupa očekuje koristi i podnosi rizik shodno određenim ulozima koji ne moraju biti kvantitativno merljivi, tj. finansijski izraženi.⁷⁴ Smatra se da je dugoročni opstanak i rast kompanije moguć ukoliko su njene aktivnosti u skladu sa interesima društva, što povratno utiče na poboljšanje njenih poslovnih performansi. Ovaj napredak u stavu menadžmenta bio je posledica spoznaje od strane menadžmenta da društveno odgovorno poslovanje treba posmatrati u kontekstu poslovnih ciljeva kompanije.⁷⁵ Takav entuzijizam u korist društveno odgovornog poslovanja nije dolazio samo

⁷⁰ Jennings P. Deveraux, Zandbergen A. Paul: „Ecologically sustainable organizations: an institutional approach“, *Academy of Management Review*, 20 (4)/1995, 1015-1052; Hart L. Stuart: „A Natural resource-based view of the firm“, *Academy of Management Review*, 20 (4)/1995, 986-1014; Hart L. Stuart: „Beyond greening: strategies for a sustainable world“, *Harvard Business Review*, 75 (1-2)/1997, 66-76.

⁷¹ Lee Min-Dong Paul (2008), 60.

⁷² *Ibid.*, 54.

⁷³ Frederick C. William: „From CSR1 to CSR2 The Maturing of Business-and-Society Thought“, *Business and Society*, 33 (2)/1994, 150.

⁷⁴ Freeman R. Edward: *A Stakeholder Theory of the Modern Corporation, in Ethical Theory and Business*, Prentice Hall, Pearson 2004.

⁷⁵ Preko 80 procenata anketiranih kompanija (*US Chamber of Commerce and Corporate Citizenship Center at Boston College*, 2004) je verovalo da dobar korporativni građanin doprinosi obezbeđenju njene donje granice opravdanosti poslovanja. Rochlin et al. (2004) u Lee Min-Dong Paul (2008), 63.

od kompanija koje su bile finansijski uspešne, već i od kompanija koje nisu bile tako finansijski uspešne.⁷⁶

Dalji razvoj koncepta „društveno odgovorno poslovanje“ je podstakla veća primena koncepta „strategijsko upravljanje“ i koncepta „strategijska filantropija“.

Strategijski aspekt korporativne društvene odgovornosti je u skladu sa motivisanim menadžmentom koji je spreman po cenu gubitka profita da identifikuje društveno korisne aktivnosti kompanije. Lični interes i politika donošenja odluka, kao i korporativna društvena odgovornost imaju direktan uticaj na troškove kompanije, ali i strategijski efekat na promenu konkurentске pozicije u okviru industrije.⁷⁷ Naglašava se značaj motiva koji pokreću menadžere na društvenu odgovornost iza kojih ne mora stajati ekonomska korist.

Predlažući okvir za razmatranje strateških implikacija društveno odgovornog poslovanja, podržava se stav da se društveno odgovorno poslovanje mora uključiti u poslovnu strategiju kompanije.⁷⁸

Strategijska filantropija se smatra za vodeću filozofiju na pragu 21. veka.⁷⁹ Strategijska filantropija nudi novi set sredstava za postizanje konkurentске prednosti, nove mogućnosti rasta kompanija i doprinosi korporativnom imidžu i društvenoj reputaciji.⁸⁰ Test za dobru korporativnu filantropiju jeste odgovor na pitanje da li je željena društvena promena toliko korisna za kompaniju da bi kompanija nastavila sa promenom čak i ako niko ne zna o tome.⁸¹ Društveno odgovorne aktivnosti kompanije koje joj omogućavaju status dobrog građanina odražavaju društveni odziv, dok strategijska filantropija koja povećava sposobnost kompanije da obezbedi konkurentsku prednost odražava strategijsku društvenu odgovornost.⁸²

Smatra se da društveno odgovorno poslovanje nudi veće šanse kompanijama da budu konkurentnije, da doprinosi rastu prodaje i tržišnog učešća, jačanju pozicije brenda/brendova i institucionalnog imidža kompanije, kao i njene sposobnosti da privuče i zadrži najkreativnije osoblje, da smanji ukupne troškove

⁷⁶ Lee Min-Dong Paul (2008), 63.

⁷⁷ Baron P. David: „Private Politics, Corporate Social Responsibility, and Integrated Strategy“, *Journal of Economics & Management Strategy*, 10 (1)/2001, 7-8.

⁷⁸ McWilliams Abigail, Siegel Donald, Wright M. Patrick: „Corporate Social Responsibility: Strategic Implications“, *Journal of Management Studies*, 43 (1)/2006, 1-18; Galbreath Jeremy: „Building corporate social responsibility into strategy“, *European Business Review*, 21 (2)/2009, 109-127.

⁷⁹ Carroll B. Archie: „Ethical challenges for business in the new millennium. corporate social responsibility and models of management morality“, *Business Ethics Quarterly*, 10 (1)/2000, 37.

⁸⁰ Porter E. Michael, Kramer R. Mark: „The competitive advantage of corporate philanthropy“, *Harvard Business Review*, 80 (12)/2002, 57-58.

⁸¹ *Ibid.*, 67.

⁸² Porter E. Michael, Kramer R. Mark: „Strategy and Society: The Link Between Competitive Advantage and Corporate Social Responsibility“, *Harvard Business Review*, 84 (12)/2006, 89.

poslovanja i da poveća sopstvenu atraktivnost, što je od značaja za sve strane – pojedince ili grupe zainteresovane za njeno poslovanje.⁸³

Istraživanja uticaja društveno odgovornog poslovanja na tržišnu vrednost kompanije, vrednost kompanije, i finansijske koristi koje prevazilaze ulaganja u društveno odgovorne aktivnosti, dala su oprečne rezultate.

U jednoj studiji utvrđena je značajna heterogenost u reakcijama potrošača na društveno odgovorne inicijative, pa se smatra da studije koje se zasnivaju na bihevioralnim prednostima društveno odgovornih kompanija ne daju realne rezultate.⁸⁴ Druga studija je pokazala da zadovoljstvo potrošača igra značajnu ulogu u odnosima između performansi društvene odgovornosti i tržišne vrednosti kompanije.⁸⁵

Pozitivan odnos između društveno odgovornih aktivnosti i vrednosti kompanije postoji u slučaju kada potrošači kompanije imaju visok nivo svesti o njejoj društvenoj odgovornosti. Loša prethodna reputacija kompanije kao korporativnog građanina ima negativan efekat na poimanje veze između društveno odgovornog poslovanja i vrednosti kompanije od strane potrošača. Stoga, aktivnosti društvene odgovornosti dodaju vrednost kompaniji samo pod određenim uslovima.⁸⁶

Društveno odgovorne inicijative su povezane sa finansijskim rezultatima.⁸⁷ Međutim, utvrđeno je da društveno odgovorno poslovanje ne daje kao rezultat finansijski efekat za svaku kompaniju i uvek.⁸⁸ Koje kompanije i kada će imati finansijske efekte od društveno odgovornog poslovanja, pitanje je koje je otvoreno za dalja istraživanja.⁸⁹ Dakle, uticaj društveno odgovornog poslovanja na finansijske performanse nije uvek pozitivan. Umesto toga, kompanije treba da

---

⁸³ Kotler Filip, Li Nensi: *Korporativna društvena odgovornost: učiniti najviše za svoju kompaniju i za izabrani društveni cilj: najbolje prakse vodećih kompanija*, Hesperija: Ekonomski fakultet, Beograd 2007, 12.

⁸⁴ Bhattacharya C. B., Sen Sankar: „Doing better at doing good: When, why and how consumers respond to corporate social initiatives“, *California Management Review*, 47 (1)/2004, 12-13.

⁸⁵ Luo Xueming, Bhattacharya C.B.: „Corporate Social Responsibility, Customer Satisfaction, and Market Value“, *Journal of Marketing*, 70 (10)/2006, 1-8.

⁸⁶ Servaes Henri, Tamayo Ane: „The Impact of Corporate Social Responsibility on Firm Value: The Role of Customer Awareness“, *Management Science*, 59 (3)/2013, <http://mansci.journal.informs.org/content/early/2013/01/08/mnsc.1120.1630.abstract> (07.04.2013).

⁸⁷ McWilliams Abigail, Siegel Donald: „Corporate social responsibility and financial performance: Correlation or misspecification?“, *Strategic Management Journal*, 21 (5)/2000, 603-609.

⁸⁸ Uključen je uticaj stejkholdera i mehanizama koji povezuju društveno odgovorno poslovanje i društvene performanse radi povećanja sposobnosti modela da objasni vezu između kompanija koje ostvaruju različite finansijske koristi.

⁸⁹ Barnett L. Michael: „Stakeholder influence capacity and the variability of financial returns to corporate social responsibility“, *Academy of Management Review*, 32 (3)/2007, 816.

shvate okolnosti različitih društveno odgovornih aktivnosti i slede one aktivnosti koje pokazuju konvergenciju između ekonomskih ciljeva kompanije i društvenih ciljeva. Tek kada su u stanju da nastave aktivnosti uz podršku njihovih aktera (interesnih grupa) kompanije mogu biti tržišno i društveno verifikovane.⁹⁰

U jednoj od studija je utvrđeno da se društveno odgovornim poslovanjem menadžment kompanije efikasno štiti od loše reputacije kod raznih stejkholdera.⁹¹ Druga studija je pokazala da društveno odgovorno poslovanje, posebno investicije koje su od koristi sekundarnim stejkholderima, predstavljaju potencijalni način stvaranja vrednosti za akcionare u smislu zaštite ili osiguranja interesa u kontekstu očekivanih određenih negativnih događanja. Utvrđeno je da je odnos institucionalnih društveno odgovornih aktivnosti kompanije i vrednosti za akcionare pozitivan.⁹²

Pozitavan ugled kao posledica društveno odgovornog poslovanja ima trajne efekte na konkurentsku prednost kompanije koja je teško imitativna od strane konkurenata, iako visoko društveno odgovorno poslovanje nikada ne može garantovati da će kompanija zadržati najkreativnije kadrove, da će potrošači preferirati proizvode kompanije i investitori ulagati u kompaniju.⁹³ Nemaju sve dimenzije društveno odgovornog poslovanja isti uticaj na reputaciju kompanije, niti je veličina uticaja svake dimenzije jednaka. Na međuzavisnost društvene odgovornosti i reputacije kompanije utiče vrsta delatnosti (industrija). Najveći uticaj, prema ovoj studiji, imali su zaposleni koji su pozitivno korelirali u osam od devet posmatranih industrija.⁹⁴

U skladu sa izazovima novih odnosa između biznisa i društva u savremenim uslovima nastavlja se preispitivanje koncepta „društveno odgovorno poslovanje“ i mogućnosti njegove potpune integracije u koncept „korporativne društvene performanse“ kao i empirijsko testiranje uticaja društvenih performansi na poslovne, tj. finansijske i nefinansijske performanse.

---

⁹⁰ Carroll B. Archie, Shabana M. Kareem: „The Business Case for Corporate Social Responsibility: A Review of Concepts, Research and Practice“, *International Journal of Management Reviews*, 12 (1)/2010, 102.

⁹¹ Fombrun J. Charles, Gardberg A. Naomi, Barnett L. Michael: „Opportunity platforms and safety nets: Corporate citizenship and reputational risk“, *Business and Society Review*, 105 (1)/2000, 102.

⁹² Godfrey C. Paul, Craig B. Merrill, Hansen M. Jared: „The Relationship between Corporate Social Responsibility and shareholder value: an empirical test of the risk management hypothesis“, *Strategic Management Journal*, 30 (4)/2009, 442.

⁹³ Alniacik Umit, Alniacik Esra, Genc Nurullah: „How corporate social responsibility information influences stakeholders' intentions“, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 18 (4)/2011, 242.

⁹⁴ Melo Tiago, Garrido-Morgado Alvaro: „Corporate Reputation: A Combination of Social Responsibility and Industry“, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 19 (1)/2012, 11, 22.

6. Zaključak

Društveno okruženje predstavlja okvir za razumevanje poslovnih i društvenih odnosa. Kompanije ostvaruju interakciju ili se integrišu u društvenu zajednicu na različite načine i iz različitih razloga. Geografski domet poslovnih aktivnosti determiniše fizičke granice društvene dimenzije poslovanja. U vreme kada proizvodnja nije imala masovan karakter i kada su kompanije poslovale na lokalnom tržištu, društveno okruženje kompanije je činila lokalna ili nacionalna društvena zajednica. Kompanije su olakšano ostvarivale interakciju sa društvenom zajednicom oslanjajući se najčešće na aktivnosti filantropije. U eri masovne proizvodnje i globalne internacionalizacije, društveno okruženje kompanije je globalna društvena zajednica. Sa rastom stepena globalizacije poslovanja i negativnih posledica globalizacije, društveno odgovorno poslovanje postaje goruća tema međunarodnih institucija i organizacija, vlada, zemalja, društvenih institucija i društvenih pokreta, kompanija i njihovih stejkholdera. Za društveno blagostanje nisu samo odgovorni država i društvo, već tu odgovornost prevashodno preuzimaju kompanije.

Ideja o društvenom odzivu se pojavila mnogo pre nego što je ustanovljen koncept „društveno odgovorno poslovanje“. Koreni ovog koncepta datiraju od početka 20. veka, pri čemu se razvoj modernog koncepta „društveno odgovorno poslovanje“ vezuje za period posle Drugog svetskog rata.

U periodu 1950–1970. teorijski stavovi o društveno odgovornom poslovanju su bili potpuno polarizovani: prema jednim smatralo se da je društveno odgovorno poslovanje „luksuz“ za biznis i da je prioritet kompanije briga o profitu i interesima akcionara, prema drugima se smatralo da je obaveza kompanije, koliko da štiti ekonomske interese, toliko i interese društva i svih stejkholdera, a ne samo akcionara. Društveno odgovorno poslovanje je posmatrano na makro-nivou. Fokus društveno odgovornih aktivnosti bio je na promociji društveno odgovornog poslovanja od strane države i društvenih institucija.

Većina teorijskih istraživanja tokom sedamdesetih godina 20. veka bila je fokusirana na poimanje društvene odgovornosti (njen obuhvat i karakter) i razvoj koncepta „korporativne društvene performanse“, a manje na definisanje društveno odgovornog poslovanja i performansi društvene odgovornosti. U ovom periodu menadžment kompanija još uvek nije prihvatao potrebu povezivanja društveno odgovornog poslovanja sa poslovnim ciljevima kompanije.

Osamdesete godine 20. veka su više obeležila empirijska istraživanja primene društveno odgovornog poslovanja nego teorijska uopštavanja i definisanja ovog koncepta. Većina istraživanja u ovom periodu bila su bazirana na utvrđivanju veze između performansi društvene odgovornosti i finansijskih performansi. Napredak u osamdesetim godinama 20. veka u odnosu na prethodne decenije bio je u tome što su menadžeri shvatili neophodnost povezivanja ekonomskih i društvenih interesa, iako su to povezivanje i dalje praktično slabo sprovodili.

U periodu 1970–1990. koncept „društveno odgovorno poslovanje“ je razvijen sa stanovišta teorije stejkholdera i drugih teorija. Osnovni koncept je evoluirao kroz koncept „korporativne društvene performanse“. U ovom periodu učinjeni su naponi u institucionalizaciji korporativne društvene politike.

Devedesete godine 20. veka su obeležila empirijska istraživanja – merenja performansi društveno odgovornog poslovanja i njihovog uticaja na finansijske performanse. Modeli merenja performansi društveno odgovornog poslovanja nemaju univerzalnu primenu, jer je otežano poređenje društvenih ishoda različitih kompanija. Istraživanja odnosa između performansi društvene odgovornosti i finansijskih performansi nisu jedinstvena u metodologiji, u instrumentima, pa stoga ni u rezultatima. Još uvek nije utvrđen konceptualni jedinstven okvir za merenje ishoda društvene odgovornosti i uticaja društvenih performansi na finansijske performanse, što čini da ovo područje ostane otvoreno za dalja istraživanja. Podstrek tome daje i sve veće interesovanje menadžera za merenje društvenih performansi i utvrđivanje njihovog uticaja na finansijske performanse.

Došli smo do saznanja da je osnovni koncept „društveno odgovorno poslovanje“ doživeo značajne pozitivne promene koje se ogledaju u posmatranju koncepta na svim nivoima – od nivoa kompanije do nivoa privrede i društva, u uključivanju šireg spektra aktivnosti kojima se štite interesi većeg broja različitih stejkholdera, u definisanju većeg broja merila društvenih performansi i u jačanju veze između performansi društvene odgovornosti i poslovnih (finansijskih i nefinansijskih) performansi kompanije.

U skladu sa izazovima novih odnosa između biznisa i društva u uslovima globalizacije tržišta, intenzivnog razvoja novih tehnologija i komercijalizacije inovacija uz aktuelna ekološka pitanja i pitanja održivog razvoja, otvara se prostor za dalje redefinisavanje koncepta „društveno odgovorno poslovanje“ u smislu određivanja novih područja ili aktera u kojima, odnosno prema kojima kompanije treba da budu društveno odgovorne.

Literatura

- „Andrew Carnegie Wealth June 1889“, <http://www.let.rug.nl/usa/documents/1876-1900/andrew-carnegie-wealth-june-1889.php> (7. 4. 2013)
- Ackerman W. Robert (1973): „How companies respond to social demands“, *Harvard Business Review*, 51 (4)/1973, 88-98
- Ackerman W. Robert, Bauer Taymod (1976): *Corporate Social Responsibility: The Modern Dilemma*, VA: Reston Publishing Co., Reston
- Alniacik Umit, Alniacik Esra, Genc Nurullah (2011): „How corporate social responsibility information influences stakeholders' intentions“, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 18 (4)/2011, 234-245

- Barnett L. Michael (2007): „Stakeholder influence capacity and the variability of financial returns to corporate social responsibility“, *Academy of Management Review*, 32 (3)/2007, 794-816
- Baron P. David (2001): „Private Politics, Corporate Social Responsibility, and Integrated Strategy“, *Journal of Economics&Management Strategy*, 10 (1)/2001, 7-45
- Bhattacharya C.B., Sen Sankar (2004): „Doing better at doing good: When, why and how consumers respond to corporate social initiatives“, *California Management Review*, 47 (1)/2004, 9-24
- Bowen Howard (1953): *Social Responsibilities of the Businessman*, Harper, New York
- Carnegie Andrew (1900): *The Gospel of Wealth, End Other Timely Essays*, The Century Co., New York 1900, 1-44 (part I „The Gospel of Wealth“), <http://archive.org/stream/cu31924001214539#page/n5/mode/2up> (7. 4. 2013)
- Carroll B. Archie (1979): „A three-dimensional conceptual model of corporate social performance“, *Academy of Management Review*, 4 (4)/1979, 497-505
- Carroll B. Archie (1991): „The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders“, *Business Horizons*, 34 (4)/1991, 39-48
- Carroll B. Archie (1999): „Corporate Social Responsibility: Evolution of a Definitional Construct“, *Business Society*, 38 (3)/1999, 268-295
- Carroll B. Archie (2000): „Ethical challenges for business in the new millennium. corporate social responsibility and models of management morality“, *Business Ethics Quarterly*, 10 (1)/2000, 33-42
- Carroll B. Archie, Shabana M. Kareem (2010): „The Business Case for Corporate Social Responsibility: A Review of Concepts, Research and Practice“, *International Journal of Management Reviews*, 12 (1)/2010, 85-105
- Clarkson B.E. Max (1995): „A stakeholder framework for analyzing and evaluating corporate social performance“, *Academy of Management Review*, 20 (1)/1995, 92-117
- Davis Keith (1960): „Can business afford to ignore social responsibilities?“, *California Management Review*, 2 (3)/1960, 70-76
- Davis Keith (1967): „Understanding the social responsibility puzzle: What does the businessman owe to society?“, *Business Horizons*, 10 (4)/1967, 45-50
- Davis Keith, Blomstrom Robert (1966): *Business and its environment*, McGraw-Hill, New York
- Donaldson Lex, Davis H. James (1991): „Stewardship theory or agency theory: CEO governance and shareholder returns“, *Australian Journal of Management*, 16 (1)/1991, 49-64

- Donaldson Thomas, Preston E. Lee (1995): „The stakeholder theory of the corporation: concepts, evidence, and implications“, *Academy of Management Review*, 20 (1)/1995, 65-91
- Eells Richard (1956): *Corporate Giving in a Free Society*, Harper&Row, New York
- Epstein M. Edwin (1987): „The corporate social policy process: Beyond business ethics, corporate social responsibility, and corporate social responsiveness“, *California Management Review*, 29 (3)/1987, 99-114
- Fombrun J. Charles, Gardberg A. Naomi, Barnett L. Michael (2000): „Opportunity platforms and safety nets: Corporate citizenship and reputational risk“, *Business and Society Review*, 105 (1)/2000, 85-106
- Frederick C. William (1960): „The Growing Concern Over Business Responsibility“, *California Management Review*, 2 (4)/1960, 54-61
- Frederick C. William (1978): „From CSR1 to CSR2: The maturing of business-and-society thought“, Working Paper, No. 279, Graduate School of Business, University of Pittsburgh 1978, 150-166, <http://www.williamcfrederick.com/articles%20archive/FromCSRtoCSR.pdf> (7. 4. 2013)
- Frederick C. William (1994): „From CSR1 to CSR2 The Maturing of Business-and-Society Thought“, *Business and Society*, 33 (2)/1994, 150-164
- Freeman R. Edward (1984): *Strategic Management: A Stakeholder Approach*, Pitman, Boston
- Freeman R. Edward (2004): *A Stakeholder Theory of the Modern Corporation, in Ethical Theory and Business*, Prentice Hall, Pearson
- Friedman Milton, McClaughry John (1972): „Milton Friedman responds“, Interview by McClaughry John, *Business and Society Review*, 72 (1)/1972, 5-16
- Galbreath Jeremy (2009): „Building corporate social responsibility into strategy“, *European Business Review*, 21 (2)/2009, 109-127
- Godfrey C. Paul, Craig B. Merrill, Hansen M. Jared (2009): „The Relationship between Corporate Social Responsibility and shareholder value: an empirical test of the risk management hypothesis“, *Strategic Management Journal*, 30 (4)/2009, 425-445
- Greenwood Michelle (2001): „The importance of stakeholders according to business leaders“, *Business and Society Review*, 106 (1)/2001, 29-49
- Hart L. Stuart (1995): „A Natural resource-based view of the firm“, *Academy of Management Review*, 20 (4)/1995, 986-1014
- Hart L. Stuart (1997): „Beyond greening: strategies for a sustainable world“, *Harvard Business Review*, 75 (1-2)/1997, 66-76
- Heald Morrell (1957): „Management's Responsibility to Society: The Growth of an Idea“, *Business History Review*, 31 (4)/1957, 375-384
- Healy W. Gerald (1960): „Technical „Must“, Ethical „Ought“: A Moral Philosophy for Management“, *Philippine Studies*, 8 (4)/1960, 911-913

- Hetherington A.C. John (1969): „Fact and Legal Theory: Shareholders, Managers, and Corporate Social Responsibility“, *Stanford Law Review*, 21 (2)/1969, 248-292
- Jennings P. Deveraux, Zandbergen A. Paul (1995): „Ecologically sustainable organizations: an institutional approach“, *Academy of Management Review*, 20 (4)/1995, 1015-1052
- Johnson L. Harold (1971): *Business in contemporary society: Framework and issues*, CA: Wadsworth, Belmont 1971
- Johnson Orace (1966): „Corporate Philanthropy: An Analysis of Corporate Contributions“, *The Journal of Business*, 39 (4)/1966, 489-504
- Jones M. Thomas (1980): „Corporate social responsibility revisited, redefined“, *California Management Review*, 22 (3)/1980, 59-67
- Jones M. Thomas (1983): „An integrating framework for research in business and society: A step toward the elusive paradigm?“, *Academy of Management Review*, 8 (4)/1983, 559-564
- Jones M. Thomas (1995): „Instrumental stakeholder theory: a synthesis of ethics and economics“, *Academy of Management Review*, 20 (2)/1995, 404-437
- Kotler Filip, Li Nensi (2007): *Korporativna društvena odgovornost: učiniti najviše za svoju kompaniju i za izabrani društveni cilj: najbolje prakse vodećih kompanija*, Hesperija: Ekonomski fakultet, Beograd
- Kotler Philip, Zaltman Gerald (1971): „Social Marketing: An Approach to Planned Social Change“, *Journal of Marketing*, 35 (3)/1971, 3-12
- Lazer William (1969): „Marketing’s Changing Social Relationships“, *Journal of Marketing*, 33 (1)/1969, 3-9
- Lee Min-Dong Paul (2008): „A review of the theories of corporate social responsibility: Its evolutionary path and the road ahead nternational“, *Journal of Management Reviews*, 10 (1)/2008, 53-73
- Levitt Theodore (1958): „The Dangers of Social Responsibility“, *Harvard Business Review*, 36 (5)/1958, 41-50
- Luo Xueming, Bhattacharya C.B. (2006): „Corporate Social Responsibility, Customer Satisfaction, and Market Value“, *Journal of Marketing*, 70 (10)/2006, 1-8
- McGuire B. Jean (1963): *Business and society*, McGraw-Hill, New York.
- McWilliams Abigail, Siegel Donald (2000): „Corporate social responsibility and financial performance: Correlation or misspecification?“, *Strategic Management Journal*, 21 (5)/2000, 603-609
- McWilliams Abigail, Siegel Donald, Wright M. Patrick (2006): „Corporate Social Responsibility: Strategic Implications“, *Journal of Management Studies*, 43 (1)/2006, 1-18

- Melo Tiago, Garrido-Morgado Alvaro (2012): „Corporate Reputation: A Combination of Social Responsibility and Industry“, *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 19 (1)/2012, 11-31
- Porter E. Michael, Kramer R. Mark (2002): „The competitive advantage of corporate philanthropy“, *Harvard Business Review*, 80 (12)/2002, 56-68
- Porter E. Michael, Kramer R. Mark (2006): „Strategy and Society: The Link Between Competitive Advantage and Corporate Social Responsibility“, *Harvard Business Review*, 84 (12)/2006, 78-92
- Selekman M. Benjamin (1959): *A Moral Philosophy for Management*, McGraw-Hill, New York
- Servaes Henri, Tamayo Ane (2013): „The Impact of Corporate Social Responsibility on Firm Value: The Role of Customer Awareness“, *Management Science*, 59 (3)/2013, <http://mansci.journal.informs.org/content/early/2013/01/08/mnsc.1120.1630.abstract> (7. 4. 2013)
- Sethi S. Prakash (1975): „Dimensions of Corporate Social Responsibility“, *California Management Review*, 17 (3)/1975, 58-64
- Sethi S. Prakash (1979): „A Conceptual Framework for Environmental Analysis of Social Issues and Evaluation of Business Response Patterns“, *The Academy of Management Review*, 4 (1)/1979, 63-74
- Steiner A. George (1971): *Business and Society*, Random House, New York
- Wartick L. Steven, Cochran L. Philip (1985): „The evolution of the Corporate Social Performance model“, *The Academy of Management Review*, 10 (4)/1985, 758-769
- Wood J. Donna (1991): „Corporate social performance revisited“, *Academy of Management Review*, 16 (4)/1991, 691-718
- Wood J. Donna, Jones E. Raymond (1995): „Stakeholder mismatching: a theoretical problem in empirical research on corporate social performance“, *International Journal of Organizational Analysis*, 3 (3)/1995, 229-267

Associate Professor Vesna M. Milanović, PhD

Faculty of International Economics, Megatrend University, Belgrade

Andrea D. Bucalina, PhD student, Teaching Assistant

Faculty of Business Studies, Megatrend University, Belgrade

THEORETICAL ASPECT OF THE DEVELOPMENT OF “CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY” CONCEPT

S u m m a r y

This paper presents a theoretical aspect of the development of “corporate social responsibility” concept from the beginning of the 20th century to the present day, with the focus on the following periods: up to 1950, between 1950 and 1970, from 1970 to 1990 and from 1990 to now. We employed historical approach. We had an insight into the results of theoretical research on “corporate social responsibility” concept, which were mostly presented in scientific papers in the English language. The above mentioned articles were published in the leading foreign scientific journals found in the Kobson base. As the presented results were extensive, we pointed out the ones that gave a significant contribution to the theoretical development of “corporate social responsibility” concept.

In the seventies of the 20th century the pyramid of social responsibility and the concept of “corporate social performance” was established. A conceptual framework for environmental analysis of social issues and evaluation of business response patterns in various weather, social and cultural conditions was developed. Corporate social responsibility from the point of view of stakeholders opened up a new approach where the difference between economic and social aims of companies is no longer relevant. During the nineties of the 20th century a social interests on both macro and micro level were incorporated into the concept of “corporate social responsibility”. An ethical dimension of management is a dimension of socially responsible management which is encouraged to be corporate social responsibility by financial performances as a result of increasing awareness of management and other stakeholders (shareholders and other investors) about long- term financial effects of corporate social responsibility. In contemporary conditions there is a room for further redefining of the “corporate social responsibility” concept in terms of establishing new participants and areas to which companies should be socially responsible.

We hope that the comprehensive overview of former theoretical research on corporate social responsibility presented in this paper will be useful to both domestic scientific community, professionals and the management of domestic companies.

Keywords: corporate social responsibility, corporate social performances, stakeholders, business (financial) performance

POSLUŠNOST AUTORITETU – VREME SLABLJENJA STOŽERNOG PRINCIPA INDUSTRIJSKOG MENADŽMENTA**

„Autoritet je opaženo izvorište društvene kontrole unutar konkretnog konteksta.“

Stenli Milgram

Kroz celokupnu istoriju teorije i prakse industrijskog menadžmenta, princip autoriteta je slovio za jedan od temeljnih oslonaca procesa organizovanja i upravljanja. No, kako svi oblici funkcionisanja u socijalnom ambijentu počivaju na izvesnom sistemu autoriteta, ključna saznanja o prirodi fenomena poslušnosti autoritetu ne dolaze nam iz okrilja menadžmenta već su rezultat istrajnih istraživanja sprovedenih u okviru socijalne psihologije. Njih u najvećoj meri reprezentuju eksperimentalna postignuća Stenlija Milgrama, profesora američkog Univerziteta Jejl, čija saznanja se težišno predstavljaju u ovom radu. Ova saznanja će se, dabome, ispostaviti kao dragocena za mnoge oblasti društvenog života i delatnog angažovanja, posebno za one u kojima autoritet još uvek opstaje kao vitalan princip. Međutim, u vremenu današnjem, gde industrijski postepeno prepuštaju ključnu ulogu takozvanim postindustrijskim obrascima društvene reprodukcije, u okviru kojih se sve intenzivnije pomaljavaju i novi modeli upravljanja, princip autoriteta, čini se, gubi na značaju.

Ključne reč: poslušnost autoritetu, autonomija, menadžment, socijalna psihologija

1. Uvodne napomene

Autoritet je načelo i sadržaj organizovanja kojim se definišu odgovornosti ljudi angažovanih na obavljanju poslova predviđenih delatnošću jedne organizacije. Kroz čitavu industrijsku epohu se verovalo i tvrdilo da je autoritet stožerni princip menadžmenta. Ovaj princip u teoriju menadžmenta uvodi jedan od njenih rodonačelnika Anri Fajol (*Anri Fayol*) u svojoj studiji *Opšti i industrijski menadžment (Administration industrielle et generale)* objavljenoj 1917. godine – „Autoritet je pravo na komandovanje i zapovedanje. To je moć koja čini, da se uradi sve što je potrebno, pa da se slušaju i izvršavaju naređenja.“¹ Upravljanje

* Dr Dragan Nikodijević, redovni profesor, Fakultet za kulturu i medije, Megatrend univerzitet, Beograd, e-mail: dnikodijevic@megatrend.edu.rs

** Rad je nastao u okviru projekta koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (ev. br. 47004).

industrijskim organizacijama koje nalikuju „gvozdenom kavezu“ (*Maks Veber/Weber*) i koje počivaju na nepromenljivom hijerarhijskom ustrojstvu nezamislivo je bez principa autoriteta i njegovog delegiranja kroz podelu posla i stvaranje obaveza zaposlenih. U vremenu današnjem, gde industrijski postepeno prepuštaju ključnu ulogu takozvanim postindustrijskim obrascima društvene reprodukcije, u okviru kojih se sve intenzivnije pomaljavaju i novi modeli upravljanja, princip autoriteta, čini se, gubi na značaju. No, o ovoj temi ćemo izneti više detalja u samoj završnici ovog rada.

Nezavisno od značajne uloge koju on ima u industrijskom menadžmentu, ključna saznanja o autoritetu odnosno o fenomenu *poslušnosti autoritetu* ne dolaze nam iz teorijskog polja ove discipline. Otuda što gotovo svi oblici funkcionisanja u socijalnom ambijentu počivaju na izvesnom sistemu autoriteta, ova tema se ispostavlja kao teren najdoslednijih istraživanja u okviru socijalne psihologije. U okvirima ove discipline se otišlo najdalje u nastojanjima da se pronikne u suštinu relacija koje vladaju između onih koji su nosioci autoriteta i onih koji demonstriraju poslušnost odnosno neposlušnost autoritetu. Ova saznanja će se, dabome, ispostaviti kao dragocena za mnoge oblasti društvenog života i delatnog angažovanja, posebno za one u kojima autoritet još uvek opstaje kao vitalan princip.

2. Poslušnost autoritetu – Milgramov eksperiment

Jedan od vodećih istraživača na polju istraživanja poslušnosti autoritetu je, bez sumnje, Stenli Milgram (*Stanley Milgram*), profesor američkog Univerziteta Jejl. U svetu psiholoških istraživanja ovaj naučnik je prevashodno poznat po laboratorijskom eksperimentu koji je imao za cilj istraživanje fenomena poslušnosti autoritetu. Eksperiment se u naučnoj javnosti najčešće i naslovljava njegovim imenom – *Milgramov eksperiment*. Milgram je početkom sedamdesetih godina prošlog veka o rezultatima svojih istraživanja objavio studiju (*Stanley Milgram, Obediency to authority, An Experimental View*, Harper Torchbooks, Harper&Row Publ., New York, 1974) a uz nju i vrlo upečatljivo svedočanstvo u formi audio-vizuelnog zapisa.

Povod Milgramovom eksperimentu je opštepoznata činjenica da su ljudi koji su izloženi delovanju autoriteta bili u stanju, gotovo podjednako u normalnim ili ekstremnim socijalnim okolnostima, da čine postupke koji su dijametralno suprotni njihovim moralnim načelima; štaviše da ti postupci budu usmereni protiv sigurnosti, zdravlja pa i života drugih ljudi. Reč je naprosto o očiglednoj mogućnosti da se posredstvom delovanja autoriteta nemoralno ponašanje ili nanošenje zla drugim ljudima potpuno relativizuje odnosno uspostavi stanje svesti i ponašanje koje dovodi do *banalnosti zla* (*Hana Arent/Arrent*).

¹ Fajol Anri: *Opšti i industrijski menadžment*, Adižes, Novi Sad 2006, 49

Sadržaj Milgramovog eksperimenta je, u najkraćem, sledeći: učesnici u eksperimentu su okupljeni posredstvom javnog oglasa; objašnjeno im je da će, uz skromnu novčanu nadoknadu o 4 dolara, učestvovati u eksperimentu koji se bavi „istraživanjem kazne na učenje“; u eksperimentu učestvuju „eksperimentator“ koji je nosilac autoriteta, „učenik“ (žrtva) koji je upućen u sadržaj eksperimenta i član je eksperimentalnog tima i „učitelj“ koji je zapravo centralna figura jer se ispituje njegov odnos prema autoritetu. Eksperiment podrazumeva više varijacija: u najkarakterističnijoj, „učenik“ se nalazi u zasebnoj prostoriji koja je tonski povezana (glasovni *feed back*) sa susednom u kojoj su „eksperimentator“ i „učitelj“; „učenik“ sedi na stolici sa rukama povezanim sa elektrodama; on treba da nauči spisak parova reči i kad god pogreši biće izložen elektrošokovima čiji će intenzitet rasti; „učitelj“, zapravo naivni učesnik u eksperimentu, postavlja pitanja i za svaki netačan odgovor na strujnom generatoru uključuje prekidač koji kod „učenika“ (glumca u eksperimentu) izaziva električni šok, u rasponu od 15 do 450 volti; uloga „eksperimentatora“ je da objasni procedure i da u svim fazama podstiče „učiteljevu“ poslušnost da nastavi eksperiment; formalno posmatrano, učesnik u eksperimentu, to jest „učitelj“ može svojom voljom u svakom trenutku da odustane od eksperimenta bez ikakvih posledica po sebe i druge. Osnovni eksperiment je imao nekoliko podvarijacija: prisustvo ili odsustvo „eksperimentatora“, „učitelj“ i „učenik“ u istoj ili odvojenim prostorijama, lični dodir „učitelja“ i „učenika“, prisustvo dva „eksperimentatora“... U okviru svake podvarijacije proučavano je po 40 osoba. „Poenta eksperimenta je u tome da se vidi koliko će daleko posmatrani pojedinac ići u jednoj konkretnoj i merljivoj situaciji, u kojoj mu se naređuje da nanosi sve veći bol žrtvi koja protestuje. Na kojoj će tački subjekt odbiti da poslušna eksperimentatora?“² – na osnovu toga se može zaključivati o uticaju autoriteta odnosno o kategoriji poslušnosti autoritetu.

Rezultati eksperimenta su nedvosmisleno pokazali visok procenat poslušnosti autoritetu. Dakle, ljudi su pokazali veliku spremnost da pod uticajem autoriteta oličenog u „eksperimentatoru“ i instituciji u kojoj se eksperiment sprovodi (laboratorija Univerziteta Jejl) odustanu od svojih uobičajenih životnih i moralnih načela i da poslušno nanose bol ljudima sa kojima nisu imali nikakav prethodni odnos.

U zavisnosti od eksperimentalne podvarijacije, učesnici u eksperimentu su ispoljili različiti procenat poslušnosti. Rezultati su sledeći:

- 65 % poslušnih u varijaciji razdvojenih subjekata;
- 62,5 % poslušnih u varijaciji glasovnog *fidbeka*;
- 40 % poslušnih u varijaciji gde su subjekti u istoj prostoriji – fizička blizina;
- 30 % poslušnih u varijaciji koja je podrazumevala lični dodir subjekata.

Po Milgramu, „bit poslušnosti sastoji se u činjenici da čovek sebe počinje shvatati kao oruđe za izvršavanje tuđih želja, i prema tome se više ne smatra

² Milgram, Stenli: *Poslušnost autoritetu*, Nolit, Beograd 1982, 12

odgovornim za svoja dela“, te nadalje on poslušnost određuje kao „mehanizam koji individualnu akciju povezuje s političkom svrhom. Ona je dispozicija koja služi kao vezivno tkivo između ljudi i sistema autoriteta.“³

Uprkos eksperimentalnim rezultatima koji potvrđuju visok stepen poslušnosti autoritetu, u normalnim socijalnim okolnostima, u odsustvu bilo kakve prisile, pitanje delovanja autoriteta i dalje, međutim, ostaje nepoznanica, pojava bez objašnjenja, ukoliko se ne pronikne u samu suštinu psihološkog stanja koje se aktivira kod ljudske jedinice u okolnostima kada ona prihvata autoritet i demonstrira poslušnost.

3. Generički karakter poslušnosti – od autonomnosti do instrumentalnog stanja

Zašto poslušnost? Pokušaćemo da u nastavku izložimo Milgramovo viđenje odgovora na ovo pitanje koji je on zasnovao ne samo na dragocenim rezultatima sopstvenih eksperimenata već i uz oslanjanje na prethodne stavove brojnih autora iz oblasti socijalne psihologije – Tirnbergen, Marler, Hal, Kač, Hilberg...

Najpre, apsolutno je neosporna činjenica da ljudi imaju u sebi izvesnu prirodnu predisponiranost u odnosu na poslušnost autoritetu – „Potčinjavanje autoritetu počiva u čoveku kao snažna i premoćna sklonost.“⁴ Zašto je to tako? Milgram nalazi da je jedan od ključnih odgovora na ovo pitanje u tesnoj vezi sa *vrednostima hijerarhije za opstanak*. Kroz proces evolucije svi obrasci ljudskog ponašanja su oblikovani u skladu sa zahtevima opstanka; u tom smislu su jedni obrasci prihvatani i razvijani a drugi koji su umanjivali šanse opstanka su odbacivani. Društvena organizacija sa jasno uspostavljenom hijerarhijom, sa utvrđenim i poznatim statusom svake jedinice imala je značajnu prednost na planu opstanka u odnosu na druge forme grupisanja. Na taj način je, u evolutivnom procesu, formiran kapacitet za poslušnost koji je vremenom nasleđivan i osnaživan. Uspostavljanje vrednosti hijerarhije i snaženje potencijala za poslušnost nije potreba društvene organizacije samo u odnosu na okruženje već je od značaja i za njeno unutrašnje funkcionisanje, za skladan odnos njenih članova: „unutrašnji sklad je obezbeđen ako svi članovi prihvataju status koji im je pripisan. S druge strane, dovođenje hijerarhije u pitanje često rađa nasilje.“⁵ Dakle, dugotrajnim procesom evolucije ljudskoj jedinici je usađen *potencijal za poslušnost*. Faktički, po Milgramu, potencijal za poslušnost je sposobnost sa kojom se čovek rađa, njegova instinktivna sposobnost. Međutim, da li će ta sposobnost, taj kapacitet biti aktiviran, zavisi od konteksta kojem će biti izložen. Milgram tu pravi zanimljivo poređenje sa ljudskim govornim potencijalom: „U tom smislu, kapa-

³ *Ibid.*, 8 i 10

⁴ *Ibid.*, 121

⁵ *Ibid.*, 122

citet za poslušnost liči na sposobnost za govor: jedan organizam ima potencijal za govor samo ukoliko su u njemu prisutne vrlo specifične mentalne strukture, ali da bi se stvorio čovek koji govori, nužno je izlaganje društvenoj sredini.⁶

Do ove tačke, analiza, dakle, potvrđuje jedan postojeći instinktivni potencijal ili kapacitet ljudske jedinice u odnosu na poslušnost autoritetu, to jest prihvatanje vrednosnog sistema sadržanog u hijerarhijskom organizovanju. Ovaj odgovor sam po sebi otvara novo pitanje: *Kada, kako i zašto se u socijalnom ambijentu aktivira potencijal poslušnosti?* I drugo, ne manje važno pitanje: *Kada i zašto se javlja neposlušnost?*

Da bi objasnio okolnosti koje u socijalnom ambijentu kod jedinice povlače „okidač“ aktiviranja potencijala poslušnosti autoritetu, Milgram se za trenutak prebacuje sa teorije evolucije na teren kibernetike, nauke o regulaciji i kontroli. U kibernetičkoj teoriji osnovna jedinica, automat, autonomna je u svojim funkcijama, ali istovremeno i otvorena prema sistemu kojem pripada. Usled nedostatka nekog inputa *efektori* automata pokreću akciju koja ima za cilj da ukloni nedostatak i automat po homeostatičkom principu vrati u redovno stanje. Da se otklanjanje nedostataka ne bi ostvarivalo na štetu ostalih srodnih delova istog sistema, jedinice raspolažu *inhibitorima* koji automate sprečavaju da deluju jedan protiv drugoga. Ako ovaj kibernetički obrazac prenesemo na teren naše vrste, ljudske jedinice i njenih oblika organizovanja, videćemo da je i tu na delu jedan homeostatski model koji se prilagodio uslovima opstanka. Ljudski instinkti koji traže svoje zadovoljenje, kada su u pitanju pripadnici iste vrste, inhibirani su delovanjem evolucijom uspostavljenih i razvijenih unutrašnjih psiholoških mehanizama – savesti odnosno superega: „nagonske težnje koje dolaze iz ida ne kanališu se neposredno u delanje, već se podvrgavaju inhibitornoj proveri superega.“⁷ Razvijeni inhibitori omogućavaju ljudskim jedinkama da funkcionišu a da se pritom međusobno ne ugrožavaju budući da bi time doveli do sopstvenog uništenja.

Šta se, međutim, događa kada više jedinki treba zajednički i složeno da deluju? Prema kibernetičkom modelu, potreban je sistem hijerarhijske koordinacije i kontrole koja će iz jednog centra biti usmerena ka svakoj jedinki. Aktiviranje jedinstvenog centra koordinacije zahteva promene na jedinkama i njihovo prilagođavanje. Inhibitori gube na značaju a prevagu odnose sadržaji koji se emituju iz novog sistema koordinacije: „Inhibitorni mehanizmi koji su od životnog značaja dok individualni element funkcioniše sam za sebe, postaju drugostepeni u odnosu na potrebu da se kontrola ustupi koordinativnoj komponenti.“⁸ Sistem uspostavlja *regulaciju* u odnosu na delovanje jedinki koje su u okolnostima autonomnog delovanja sklone da uprkos inhibitorima neobuzdano zadovoljavaju

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.*, 125

⁸ *Ibid.*, 126

isključivo sopstvene potrebe: „Prema tome, kad pojedinac dela sam *za sebe* u igru ulazi savest. No, kad funkcioniše u okviru organizacionog modusa, direktive viših instanci ne ocenjuju se unutrašnjim merilima moralnog prosuđivanja. Ovaj je način rezervisan za kontrolu i regulisanje impulsa poniklih u samom pojedincu, u autonomnom modusu delovanja.“⁹

Milgramova analiza nas, dakle, prevashodno upozorava na to da na svakoj jedinki mora doći do promena kad ona iz samostalnog pređe na sistem društveno organizovanog funkcionisanja: „Koren ovih zbivanja nije u individualnim potrebama, već u potrebama organizacije.“¹⁰ Imajući u vidu brojne razlike među jedinkama ljudske vrste, takozvanu *varijabilnost*, uvek je potrebno da se unutar organizacije obezbede prethodni uslovi kako bi ulazak jedinke u organizaciju bio praćen potiskivanjem njene lokalne kontrole i pojedinačnih impulsa u korist hijerarhijske strukture organizacije. Da bi organizacija obezbedila što veći stepen efikasnosti, ona se ne sme osloniti na najmanji zajednički imenilac koji obezbeđuje jedinstven pravac delovanja svih jedinki, već ih sve mora usmeriti ka prepuštanju komponentama višeg reda. Milgram to ilustruje sa 5 tramvaja koji se pojedinačno kreću brzinama od 10, 20, 30, 40 i 50 km na čas. Bez kontrole višeg nivoa, spregnuti u kompoziciju oni će se svi kretati brzinom najsporijeg tramvaja – 10 km na čas. Ta okolnost čitav sistem, u ovom slučaju sačinjen od pet tramvaja, čini nedopustivo neefikasnim.

Ono što je ključan zahtev u procesu integracije u hijerarhiju, u prelasku sa pojedinačnog autonomnog funkcionisanja na funkcionisanje unutar hijerarhijski strukturirane organizacije koja postavlja nove i drugačije ciljeve, jeste potreba za *promenom stava*. To je prelazak u jedno sasvim novo stanje, psihološko i socijalno, koje Milgram naziva *instrumentalnim stanjem*. Ovo stanje je u krajnjoj suprotnosti sa prvobitnim stanjem koje smo zvali *autonomija*.

Promene koje se u ovom procesu događaju, zavisno od organizacije koja ih aktivira, manje-više imaju dalekosežne posledice. I istorijski i savremeni kontekst potvrđuju da veliki broj ljudi nije toga u dovoljnoj meri svestan, već, nasuprot tome, deluje u potpunoj i instrumentalizovanoj prepuštenosti autoritetu pojedinaca ili različitih organizacija: „U ovim okolnostima pojedinac sebe više ne smatra odgovornim za sopstvene postupke, već se definiše kao oruđe za izvršavanje tuđih želja.“¹¹

Nezavisno od moralnog stanovišta u vezi sa procesom uspostavljanja instrumentalnog stanja, iz prethodne analize nameću se sledeći zaključci koji imaju opšti karakter.

- Sva obeležja ponašanja i psihološke osobine neophodne za stvaranje sposobnosti *organizovanog društvenog življenja* oblikovani su silama evolucije.

⁹ *Ibid.*, 127

¹⁰ *Ibid.*, 128

¹¹ *Ibid.*, 131

- Organizovani društveni život blagotvoran je za opstanak pojedinaca koji se u njega uključuju.
- Hijerarhije mogu funkcionisati jedino kad u elementima od kojih se sastoje dođe do unutrašnjih modifikacija.

U nastavku ćemo razmotriti Milgramove stavove o socijalnim podsticajima procesa poslušnosti odnosno o *prethodnim i neposrednim uslovima* koji uz evolutivne okolnosti čine temelj formiranja poslušnosti.

4. Socijalno podsticanje poslušnosti – prethodni i neposredni uslovi poslušnosti

Uz evolutivni proces koji je učinio da se u ljudskoj vrsti formiraju, razvijaju a potom i naslednom linijom prenose obrasci koji doprinose opstanku, prema Milgramu, u ključne *prethodne uslove* koji imaju poreklo u socijalnom ambijentu i predstavljaju neku vrstu opšteg okvira koji utiče na formiranje poslušnosti kao oblika ponašanja ubrajaju se:

- porodica,
- institucionalno okruženje i
- nagrade.

Porodica je ta koja ljudsku jedinku u najmlađem dobu, dete, najpre upućuje da sledi određene moralne nagone i ukazuje mu na sadržaje prema kojima se treba upravljati u društvenom životu. Ovo usmeravanje je uvek praćeno zapovestima i nalogima koji proističu iz autoriteta kojem se treba povinovati. „Tako je nastanak naših moralnih ideala neodvojiv od usađivanja stava poslušnosti. Štaviše, zahtev za poslušnošću ostaje jedini dosledni element čitavog spektra zasebnih zapovesti, i tako teži da prevlada nad bilo kojim osobenim moralnim sadržajem.“¹²

Institucionalno okruženje je naredni uticaj kojem je ljudska jedinka izložena nakon uticaja ostvarenih u porodici. Prva institucija koja sprovodi svoj uticaj u civilizovanom socijalnom ambijentu, nakon porodice, po pravilu je škola. Tu detetu veoma brzo postaje jasno da je njegovo ispravno i uspešno funkcionisanje u ovoj instituciji uslovljeno podvrgavanju regulaciji i autoritetu učitelja, to jest da su poslušnost i poniznost jedina odgovarajuća i bezbedna reakcija na autoritet. Dalji proces uključivanja jedinke u društvenu organizaciju vodi ga ka različitim institucijama u kojima se od njega očekuje ponašanje i angažovanje koje je propisao neko drugi i potpuno podvrgavanje autoritetima koji su institucionalno definisani. Izvesna autonomija koju jedinka ispoljava mahom se tiče sitnica i nevažnih stvari u odnosu na glavne funkcije institucije kojoj pripada.

¹² *Ibid.*, 133

Nagrade su, takođe, važan preduslov u procesu uspostavljanja poslušnosti prema autoritetu. „Stičući iskustvo s autoritetom, neprekidno se suočavamo sa strukturom nagrađivanja, u kojoj se pokoravanje autoritetu uglavnom nagrađuje, a izostanak pokornosti najčešće kažnjava.“¹³ Nagrade, naravno, mogu biti različitog karaktera i sadržaja, ali su najdelotvornije one kojima se pojedinac pomera na viši nivo hijerarhije odnosno unapređuje.

Poslušnost autoritetu je istorijska kategorija koja prati društveni razvoj od najranijih razdoblja, međutim, treba reći da su moderna društva posebnim mehanizmima i u skladu sa svojim potrebama usavršila poslušnost prema autoritetu: „moderno društvo ima dodatnu osobinu da obučava pojedince da reaguju na bezlične autoritete..., pa reaguju na apstraktni rang, definisan oznakama čina, uniformom ili titulom.“¹⁴

Iz prethodnog je jasno da ljudska jedinka u neprekidnoj izloženosti uslovima okruženja prihvata pravila kojima se društveni život rukovodi. Krajnji ishod iskustva življenja u društvenom ambijentu je neminovna *internalizacija društvenog poretka*. Sva odstupanja i neposlušnosti dovode jedinku u sukob sa okruženjem – porodičnim ili institucionalnim.

Evolutivni proces i prethodni uslovi obezbedili su, očigledno, visok nivo predisponiranosti ljudske jedinke na poslušnost autoritetu. Sada treba videti koji su to *neposredni uslovi* koji izazivaju konkretno pomeranje iz autonomnog ka instrumentalnom stanju.

Opažanje autoriteta je, po Milgramu, prvi uslov za preobražaj ljudske jedinke iz autonomnog u instrumentalno stanje poslušnosti autoritetu. Ispunjenje ovog uslova je neophodno zbog toga što sa psihološkog stanovišta „autoritet označava osobu za koju se opaža da u datoj situaciji zauzima položaj društvene kontrole“. Ovo opažanje autoriteta se mora dogoditi u sasvim konkretnom kontekstu u kojem se očekuje poslušnost. Štaviše, u većini slučajeva nije neophodno da se ovo opažanje protegne i na situacije koje su izvan konteksta. Poznavajući društvena pravila ljudska jedinka manje-više *zna* ko je nosilac autoriteta u određenom kontekstu. Ukoliko to nije uvek očigledno, jedinka nastoji da popuni tu prazninu očekujući da *neko* bude nadležan i da ga kao takvog identifikuje. Da bi došlo do lakšeg i pouzdanijeg opažanja autoriteta, obično se pribegava *obeležavanju autoriteta* spoljnim znacima koji su dostupni svačijem iskustvu. To vodi ka tome da jedinka reaguje na izgled svojstven autoritetu, a ne na stvarni autoritet. Otuda je sasvim jasno zašto se neosnovano raspolaganje pravom na autoritet ili prisvajanjem spoljnih obeležja nekog autoriteta mora strogo kažnjavati.

Ulazak u sistem autoriteta je drugi neposredan uslov prelaska ljudske jedinke u instrumentalno stanje poslušnosti. Naime, nije dovoljno da se autoritet samo opazi, već je neophodno da on istovremeno bude i relevantan za konkretnu

¹³ *Ibid.*, 134

¹⁴ *Ibid.*

jedinku, jer samo tako će ona osetiti sopstvenu obavezujuću relaciju prema autoritetu. Dok prelazi ulicu za studenta je relevantan autoritet policajca koji reguliše saobraćaj, a ne profesora koga opaža u blizini. Autoritet profesora prema studentu pripada jednom drugom kontekstu. Uz prethodno, društvena organizacija po pravilu nastoji da obezbedi *dobrovoljnost* ulaska jedinki u konkretne institucije i njihovo pristajanje na unutrašnju hijerarhijsku strukturu. Time se autoritet internalizuje a sankcije za neposlušnost prema njemu u tom slučaju dolaze iznutra, iz osećanja obaveze i odgovornosti jedinke. Osnova za poslušnost je, dakle, postala internalizovana i nije više samo spoljašnja.

Koordinacija naredbe s funkcijom autoriteta. Kako je već rečeno, da bi autoritet funkcionisao i proizvodio poslušnost, on mora biti opažen u okviru konkretnog konteksta. Taj konkretni kontekst „definiše raspon naredbi koje se smatraju adekvatnim za dati autoritet“, to jest „mora postojati neka shvatljiva veza između funkcije osobe koja kontroliše i prirode naredbe koju izdaje“. ¹⁵ Recimo, profesor univerziteta može odrediti studentu sadržaj i način provere znanja, ali mu ne može odrediti u kom će trenutku preći ulicu zato što ta naredba ne bi bila u koordinaciji sa funkcijom njegovog autoriteta.

Jedno od pitanja funkcionisanja autoriteta u konkretnom kontekstu koje može biti uzrok napregnutosti je polazna pretpostavka, neka vrsta podrazumevanja, da nosioci autoriteta znaju više od onih kojima naređuju. To, razume se, u samoj praksi nije uvek tako, naročito ne u domenima koji počivaju na visokim stručnim kompetencijama. Međutim, da bi organizacija funkcionisala u skladu sa uspostavljenom hijerarhijskom strukturom, podređenom nije dopušteno da svoje stručne kompetencije stavi ispred autoriteta, „već to svoje znanje mora predložiti nadređenom, da ovaj njime raspolaže kako nađe za shodno“. ¹⁶

5. Instrumentalno stanje jedinke u procesu poslušnosti autoritetu

Prelaskom iz autonomnog u instrumentalno stanje jedinka postaje nešto sasvim drugo, različito od njene pređašnje ličnosti. Zanimljivo je razmotriti koji se procesi odvijaju u ljudskoj jedinki tokom instrumentalnog stanja.

Podešavanje prema autoritetu i njegovim zahtevima je jedan od bitnih procesa koji se zbivaju u subjektu koji je preveden u instrumentalno stanje i izložen uticaju i zahtevima autoriteta. Na reči i naloge autoriteta obraća se posebna pažnja i ispoljava spremnost da se zahtevi ispune, jer od moći i uticaja autoriteta često zavise vitalne egzistencijalne funkcije podređenog. Na ideje i stavove osoba niskog statusa se gotovo i ne obraća pažnja. Štaviše, podređeni se adaptivno ponaša prema autoritetu da bi se zadovoljile njegove čudi.

¹⁵ *Ibid.*, 137

¹⁶ *Ibid.*, 138

Redefinisanje značenja situacije je, takođe, karakteristika ponašanja jedinke u instrumentalnom stanju. Autoritet je taj koji će definisati konkretnu situaciju, pa i moralno stanovište u odnosu na određene oblike ponašanja. Na instrumentalizovanom subjektu je da ustupi pred autoritetom nezavisno od svojih autonomnih stavova i da tu definiciju situacije usvoji odnosno prihvati kao razložnu i po njoj postupi. „Ljudi su skloni da prihvate definicije delanja koje nudi legitimni autoritet.“¹⁷

Gubljenje odgovornosti je verovatno najdalekosežnija posledica koja nastaje prelaskom u instrumentalno stanje. Naime, uobičajena odgovornost autonomne jedinke u odnosu na sopstveno ponašanje nestaje da bi ustupila mesto drugoj vrsti odgovornosti – „čovjek (se) oseća odgovornim pred autoritetom koji njime upravlja, ali nikako i za sadržaj delanja koje autoritet propisuje. Moralnost ne nestaje, ali joj se fokus korenito menja.“¹⁸ Taj novi tip moralnosti dobija i svoje nove nazive: odanost, dužnost, disciplina..., ali je ova vrsta moralnosti okrenuta autoritetu i prema njemu se ravna.

Slika o samom sebi je nezavisnoj ljudskoj jedinki bitna u najmanju ruku koliko i slika koju drugi imaju o njemu. Da li će nešto učiniti ili ne, čovek će procenjivati i po slici koju bi imao o sebi nakon takvog činjenja. Učiniti nešto čega se nećemo postideti je, kao što znamo, jedno od važnih moralnih načela. U instrumentalnom stanju ovaj moralni mehanizam potpuno iščezava jer se „za potvrdu sopstvene vrednosti subjekt okreće autoritetu“¹⁹ – on se ponaša i deluje u skladu sa onim što mu se od strane autoriteta nalaže.

Naredbe su jedna od poslednjih stvari koje treba da budu ispunjene da bi se instrumentalno stanje kao stanje potpuno raspoloživog potencijala za poslušnost pretočilo u željeno delovanje. Naredbe su okidački mehanizam potencijala poslušnosti formiranog u instrumentalnom stanju. Bez naredbe potencijal poslušnosti instrumentalnog stanja ostaje neaktiviran. Da bi postiglo svoju svrhu, naređenje mora imati dva glavna dela:

- definiciju postupka,
- zapovest da se postupak izvrši.

Vezujući faktori instrumentalnog stanja. Kada je ono već formirano, instrumentalno stanje je potrebno održavati i obezbediti mu stabilnost da bi ostalo raspoloživo. Kako se to postiže, odnosno koji su to faktori koji subjekta drže vezanim za instrumentalno stanje?

Jedan od načina je *ponavljajuća priroda* postupaka koje subjekt sprovodi po nalogu autoriteta. Ponavljanjem radnji koje je već preduzimao subjekt će pred samim sobom pravdati učinjene postupke i ublažiti sopstvenu napetost.

Situacioni bonton je, takođe, jedan od vezujućih faktora. Subjekt oseća nelagodnost ako treba da odustane od nečega što se od njega očekuje u datoj situaciji.

¹⁷ *Ibid.*, 141

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Ibid.*, 143

Radni konsenzus se uvek uspostavlja pre pokretanja određenih aktivnosti. Ne očekuje se da će neko odstupiti od nečega o čemu su prethodno postignuti dogovori. Subjekt će radije izabrati poslušnost nego stid i odgovornost koji će nastupiti u slučaju njegovog odustajanja.

Efekti grupe – konformiranje i poslušnost. Ništa manje od hijerarhijskog strukturiranja, grupno organizovanje i oblici ponašanja koji se unutar njega javljaju već veoma dugo zaokupljaju pažnju discipline menadžmenta i grade jedan njen zaseban teorijski pravac – *human relations*, još od tridesetih godina prošlog veka (*E. Mejo*). Osnovna saznanja ovog pravca ukazuju na to da su odnosi koji vladaju unutar formalno ili neformalno organizovanih grupa u organizaciji od velikog uticaja na rezultate koje ona ostvaruje u realizaciji svoje delatnosti. Sa stanovišta razmatranja hijerarhijske strukture koja počiva na autoritetu, ovo pitanje je od značaja, budući da pojedinačno organizovan subjekt koji ispoljava poslušnost autoritetu u organizovanom procesu dolazi u relacije sa drugim subjektima istog statusa, da bi se iz tih odnosa postepeno formirala grupa čije jedinice usvajaju isti obrazac – navike, rutinu, jezik... Pojedinačni subjekt koji se pokoravao autoritetu i nalazio se u procesu poslušnosti, sada je izložen jednom novom procesu koji se naziva *konformiranje*. I poslušnost i konformiranje predstavljaju procese odnosno stanja u kojima se jedinica odriče sopstvene autonomije u korist spoljašnjeg izvora, ali se međusobno veoma razlikuju.

Hijerarhija. Poslušnost podrazumeva hijerarhijsko strukturiranje, odnos autoriteta i podređenog, dok kod konformiranja imamo odnose subjekata koji su istog statusa.

Oponašanje. Kod konformiranja imamo oponašanje obrasca grupe, dok kod poslušnosti imamo pokoravanje autoritetu bez oponašanja izvora autoriteta.

EksPLICITNOST. Naređenje se kod poslušnosti donosi eksplicitno. Zahtev grupe u procesu konformiranja je implicitan, nije propisan i jedinica ga usvaja spontano. Ako bi bio dat eksplicitno, moguće da bi kod jedinice izazvao odbojnost.

Dobrovoljnost. Kod poslušnosti subjekt ima osećaj prisile, makar da je čitav proces izlaganja delovanju autoriteta formalno sproveden na dobrovoljnoj osnovi, kao u Milgramovom eksperimentu. Kada je u pitanju konformiranje, psihološko stanovište subjekta je da je u pitanju njegovo dobrovoljno ponašanje, makar da je od strane grupe izložen implicitnim pritiscima.

6. Umesto zaključka – slabljenje principa autoriteta u novim obrascima korporativnog upravljanja

Iz prethodne analize ljudskog ponašanja u odnosu na kategoriju autoriteta, utemeljene prevashodno na rezultatima Milgramovog eksperimenta, evidentne su dve mogućnosti: autonomno ponašanje i poslušnost odnosno potčinjenost autoritetu. I jedna i druga mogućnost predstavljaju karakteristična obeležja ljud-

ske vrste – ljudi generički poseduju obe mogućnosti. Ni u jednoj ni u drugoj mogućnosti ljudi nisu savršeni. „Mi nismo savršeno skrojene ni za potpunu autonomiju ni za totalno potčinjavanje.“²⁰ Ovo su ključne činjenice koje se moraju imati u vidu u procesu menadžmenta, posebno u okviru menadžerskih funkcija organizovanja i upravljanja ljudskim resursima.

Da li u današnjem vremenu princip poslušnosti autoritetu ima isti onaj značaj koji su mu pripisivali industrijska epoha i prvi teoretičari menadžmenta?

Po svemu sudeći, izazovi koji stoje pred čovekom novog doba su u najneposrednijoj povezanosti sa karakterom novih oblika organizovanja i upravljanja, pri čemu i tradicionalni principi industrijskog menadžmenta, uključujući i autoritet, gube na svom značaju.

Organizacioni okvir delovanja sve češće nije čvrsta, dugoročno projektovana piramidalna struktura klasičnih institucija. Sama ta činjenica dovodi u pitanje delotvornost načela i principa tradicionalnog menadžmenta koji su se upravo temeljili na čvrstom institucionalnom okviru.

Institucije novog tipa nemaju trajni već *privremeni karakter*. Novi i podesniji delatni okvir ima arhitekturu *fleksibilne organizacije* koja „može izabrati i izvršavati u ma kom trenutku samo neke od svojih brojnih funkcija.“²¹ Nova organizaciona struktura nije stabilna i fiksna: „Organizacija se širi i sažima, zaposleni se dodaju i odbacuju kako firma prelazi s jednog zadatka na drugi.“²² Preduzeća će, tvrdi Žak Atali (*Jacques Attali*), u toku takozvanog *četvrtog talasa* istorije čovečanstva, čiji se počeci naslućuju već oko 2020. godine, biti organizovana po modelu pozorišnih trupa – „okupiće – okupljaju već – kompetencije i kapital za ispunjenje određenog zadatka. Njihov životni vek će zavisiti od projekata osnivača, od njihovih sposobnosti da izmisle nove proizvode, od odluke njihovih finansijera i klijenata.“²³ Trajaće neuporedivo kraće od organizacija koje danas poznajemo: „ova preduzeća će biti kratkoročnija od onih koji budu u njima radili... Te ‘trupe’ – preduzeća – igrače u ‘pozorištima’ – tržištima koja ih budu prihvatila, dokle god budu imali ‘gledaoce’ odnosno klijente. Raspašće se nakon što budu izveli jedan ‘komad’ – proizvod ili nekoliko njih.“²⁴

Nove organizacije su u neprestanom traganju za novim i efikasnijim poslovnim modelima. Delatnost takvih organizacija će sve više biti pod pritiskom zahteva isplativosti, rokova, zahteva potrošača, biće sve stresniji, fleksibilniji i nestabilniji nego ikad.

Upravljanje savremenim organizacionim strukturama je drugačije. Centri upravljanja novog doba podsećaju, kaže Ričard Senet (*Richard Sennett*), na daljinski upravljач (*remote control*) ili MP3 (*media player*) uređaj koji ima

²⁰ *Ibid.*, 148

²¹ Senet Ričard: *Kultura novog kapitalizma*, Arhipelag, Beograd 2007, 43

²² *Ibid.*

²³ Atali Žak: *Kratka istorija budućnosti*, Arhipelag, Beograd 2010, 171

²⁴ Senet Ričard, 43

kapacitet da u ma kom trenutku aktivira bilo koju od mnogobrojnih funkcija koja će pokrenuti neki od raspoloživih resursa – ma gde se on nalazio, „zato što centralna procesorska jedinica kontroliše celinu.“²⁵ Velike multinacionalne korporacije raspoložu različitim resursima, njihovim funkcijama i potencijalima na mnogobrojnim geografskim pozicijama. Upravljački mehanizam im omogućava njihovo aktiviranje (ili gašenje) u zavisnosti od aktuelnih poslovnih opcija. Upravljanje se, umesto na neposredni uvid i „raspon kontrole“, o čemu je govorio Tejlor (*F. W. Taylor*), oslanja na neku vrstu „panoptičkog nadziranja“ (*M. Fuko / Fuco*): „Ljudi na periferiji samostalno obavljaju posao, nema mnogo interakcije u komandnom lancu...“²⁶

Ni sami menadžeri nisu izuzeti od pravila koja će dominirati upravljačkim modelom budućnosti. „Menadžeri će se procenjivati po kratkoročnim merilima, i ostaće na radnim mestima dokle god budu odgovarali na očekivanja neujednačenog tržišta.“²⁷ Konačne odluke pripadaju akcionarima koji su za zaposlene još manje vidljiviji od menadžera: „Akcionari iz velikih društava postaće sve neuhvatljiviji, sve hirovitiji, nelojalni, ravnodušni na dugoročne zahteve preduzeća u koja investiraju, i vodiće računa samo o trenutnim preimućstvima koja mogu da izvuku.“²⁸

Između onih koji su neposredni izvršioци i upravljačkih struktura „postoji transakcija a ne odnos. Oni na periferiji dužni su samo da pokažu rezultate rada onima u centru.“²⁹ U piramidalnoj strukturi tradicionalnih institucija, na njenom vrhu se nalazio „očinski poslodavac“ – „u sociološkom pogledu, bio im je bliži, kao što je general na bojnopolju povezan sa svojim vojnicima.“³⁰

Promena u poziciji onih koji upravljaju ugroziće još jedan od vitalnih principa tradicionalnog menadžmenta – *autoritet*. Autoritet nosilaca upravljačkih funkcija slabi ili se potpuno gubi sa udaljavanjem centara upravljanja. Njihova nevidljiva moć, međutim, raste. To je u potpunoj suprotnosti sa Fajolovim tumačenjem autoriteta, kao jednog od bazičnih principa menadžmenta.

Novе okolnosti nisu uvek ni sasvim očigledne ni svima razumljive, što za posledicu često ima stavove i ponašanja koji nisu usklađeni sa zahtevima novog doba. Da bi se ovi problemi otklonili, po svemu sudeći je potrebno vreme koje će formirati jednu drugu vrstu organizacione kulture koja je bliska većini a ne samo najvišim upravljačkim funkcijama. Međutim, budući da nas očekuje budućnost karakteristična po sveopštoj „nestašici vremena“, neće biti dovoljno vremena da svi kroz prilagođavanje dobiju svoju šansu.

---

²⁵ *Ibid.*, 45-46

²⁶ *Ibid.*, 83

²⁷ Atali Žak, 109

²⁸ *Ibid.*, 108

²⁹ Senet Ričard, *ibid.* 48

³⁰ *Ibid.*

Ono što je najčešće vidljiva posledica izazova i okolnosti novog doba jeste da u novim oblicima organizovanja zaposleni često ne znaju šta se od njih tačno očekuje.

Litaratura

- Atali Žak (2010): *Kratka istorija budućnosti*, Arhipelag, Beograd
- Milgram Stenli (1982): *Poslušnost autoritetu*, Nolit, Beograd
- Ren-Voih (2001): *Menadžment – proces, struktura i ponašanje*, Privredni pregled, Beograd
- Senet Ričard (2007): *Kultura novog kapitalizma*, Arhipelag, Beograd

Rad primljen: 28. marta 2013.
Odobren za štampu: 12. aprila 2013.

Paper received: March 28th, 2013
Approved for publication: April 12th, 2013

Professor Dragan Nikodijević, PhD
Faculty of Culture and Media
Megatrend University, Belgrade

OBEDIENCE TO AUTHORITY THE ERA OF WEAKENING OF FUNDAMENTAL PRINCIPLE OF INDUSTRIAL MANAGEMENT

S u m m a r y

Throughout the whole history of theory and practice of industrial management, the idea of authority has been regarded as one of the basic supports of processes of organization and management. However, as all processes in social environment rest on some sort of authority system, crucial discoveries on the phenomenon of obedience to authority do not come from the study of management. Actually, they are the result of timeconsuming experiments undertaken in the field of social psychology and are represented mostly by experimental achievements of Stanley Milgram, the professor at Yale University, whose discoveries earned a central place in this paper. This knowledge turned out to be precious for numerous aspects of social life and business engagements, especially those in which authority still remains a vital principle. However, today, when industrial model of social reproduction gradually hands over its key role to the so called postindustrial, with its new models of management intensively making their appearance- the principle of authority seems to become less and less meaningful.

Keywords: obedience to authority, autonomy, management, social psychology

NASLEDNOPRAVNI POLOŽAJ BRAČNOG DRUGA

Savremeni pravni sistemi naslednog prava, uključujući i nasledno pravo Srbije, braku odnosno bračnoj vezi daju isti značaj u naslednopravnom smislu kao i srodstvu. Supružnik učestvuje u podeli zaostavštine zajedno sa ostaviočevim srođnicima. Osnovom zakonskog nasleđivanja supružnik se pojavljuje u dva nasledna reda, što njegovu poziciju čini specifičnom i jedinstvenom u naslednom pravu. Činjenica postojanja braka u trenutku smrti odlučujuća je za sticanje naslednog prava preživelog supružnika. U radu autor se bavi naslednopravnim položajem supružnika u prvom i drugom naslednom redu, njegovim pravom na povećanje naslednog dela u odnosu na ostale naslednike i pravom supružnika na plodouživanje kroz teoretska razmatranja i odgovarajuće primere iz sudske prakse naših sudova.

Ključne reči: bračni drug, povećanje naslednog dela, smanjenje naslednog dela, pravo doživotnog uzdržavanja, gubitak naslednog prava

1. Uvod

Bračni drug postaje naslednik momentom smrti drugog bračnog druga, jer je ostaviočeva smrt osnovna pretpostavka za nasleđivanje. Naslednopravni položaj bračnog druga po pravilu nije uslovljen punovažnošću braka (član 22 tačka 2 ZON). Naslednopravni položaj bračnog druga, istorijski posmatrano, kretao se od potpunog zanemarivanja naslednih prava bračnog druga do njegovog jačanja i na kraju izjednačavanja naslednih prava bračnih drugova sa ostaviočevim prvostepenim srođnicima.¹ „Bračni drug ima izuzetan ili se može reći domi-

* Dr Milan Počuča, vanredni profesor na Pravnom fakultetu Univerziteta Privredna akademija Novi Sad, e-mail: pocucamilan@gmail.com

¹ Srpski građanski zakonik u delu normi koje regulišu pitanje naslednih prava muža i žene polazi od rešenja koja su postojala u rimskom pravu. Paragraf ima 412-416 SGZ-a uređen je naslednopravni položaj bračnih drugova. Žena je, uslovno rečeno, imala povoljniji položaj nakon smrti svog muža jer je imala pravo na udovički užitek. Običajno pravo Crne Gore imalo je još povoljnije uslove jer je udovički užitek pripadao udovici ostavioča na celokupnoj zaostavštini i u slučaju kad su naslednici deca ostavioča, s tim da je u slučaju ponovne udaje imala i pravo na ostojbinu. Detaljnije: Đorđević V.: *Nasleđivanje bračnih drugova*, Beograd 1988, 28. Englesko srednjovekovno pravo zaštitu naslednopravnih interesa supružnika, prevashodno supruge, otpočelo je uvođenjem ustanove *dowera*. Primenom ustanove *dower* udovica nije sticala svojinu nad trećinom zemljišta preminulog supružnika, nego joj je, u tom obimu, priznavano pravo doživotnog uživanja, odnosno pravo plodouživanja.

nantan položaj u nasleđivanju ostavioca.² „U savremenim pravima rešenja se uglavnom traže u kompromisima između tradicionalističkih koncepcija i novog izmenjenog društvenog stava o braku i srodstvu; po pravilu, jedne norme važe kad supružnik nasleđuje zajedno sa ostaviočevim potomcima, a druge ako nasleđuje zajedno sa ostalim ostaviočevim srođnicima.“³ Kad se radi o odnosu srodstva u pravoj nishodnoj liniji i činjenice braka odnosno vanbračne zajednice, u naslednom pravu u velikom broju prava zemalja u okruženju prihvaćen je isti naslednopravni položaj.⁴ Živi ljudi se ne mogu nasleđivati (*Viventis non datur hereditas*). Bračni drug nasleđuje pod uslovom da može i hoće da nasledi. Može da nasledi samo u situaciji ako ne postoje okolnosti koje ga diskvalifikuju, kao što su nesposobnost i nedostojnost za nasleđivanje. Ako može da nasledi, od njegove volje zavisi da li će i naslediti. Bračni drug se može nasledstva i odreći davanjem negativne nasledničke izjave – odricanjem od nasleđa.

U domaćem naslednom pravu bračni drug ulazi u krug zakonskih naslednika (čl. 8 Zakona o nasleđivanju), s tim što se pojavljuje kao naslednik prvog i drugog naslednog reda, sa bitno različitim položajem, pogotovo u pogledu veličine naslednog dela. Naslednopravni položaj preživelog bračnog druga ne zavisi od bračnog imovinskopravnog režima koji je postojao u vreme trajanja braka (režim zajedničke ili posebne imovine).⁵

Detaljnije videti: Holcombe L.: *Wives & Property, Reform of the married women's property law in nineteenth century England*, University of Toronto Press, 1983, 21.

² Marković S.: *Nasledno pravo*, Beograd 1981, 129.

³ Ovakva rešenja imamo u francuskom, nemačkom, švajcarskom, austrijskom, britanskom i nekim drugim evropskim pravima. Preuzeto iz Antić B. O., Balinovac Z. M.: *Komentar Zakona o nasleđivanju*, Nomos doo, Beograd 1996, 146 i fn. 42o. Pravni sistem SAD poznaje dva zakonska bračna imovinska režima (zakonski bračni imovinski režim primenjuje se ukoliko supružnici nisu zaključili bračni ugovor), režim odvojenih imovina i režim zajednice imovina bračnog druga. Faktički, u svim američkim državama koje prihvataju zakonski režim odvojenih imovina, osim u jednoj Džordžiji, supružnik je jedini naslednik u čiju korist je ustrojen sistem normi koje ga štite od namernog lišavanja nasledstva od strane ostavioca. Ovo pravo supružnika naziva se pravo na izborni deo. Detaljnije videti Živojinović D.: „Istorijski razvoj i pravni osnov prava supružnika na izborni (nužni) deo u SAD“, *Pravni život* br.10/2011, Beograd 2011, 539-555.

⁴ Prava Crne Gore, Slovenije, Hrvatske i Makedonije, pravo Republike Srpske, pravo Bugarske i Češke kao i Srbije, prihvataju način podele zaostavštine prema kome se ona između prvostepenih potomaka ostavioca i njegovog supružnika deli na jednake delove, usled čega ovi sanaslednici imaju isti naslednopravni položaj. Videti: čl. 9. st. 1-2. ZON Srbije, „Sl. Glasnik“, RS, br.46/95, čl. 11-12 ZON Crne Gore, čl. 11-12 ZON Slovenije, čl. 9-10 ZON Hrvatske, čl. 13-14 ZON Makedonije, čl. 9-10 ZON Republike Srpske, čl. 5. al. 1, čl. 9. al. 1 i čl. 10. al. 1 Zakona o nasleđivanju Bugarske donet 1949. kao i paragraf 473. st. 1-2 Građanskog zakonika Češke donet 1964. videti na <http://www.businessinfo.cz/cz/clanek/zakony/obcansky-zakonik/10001184/4810/>

⁵ U nemačkom naslednom pravu uspostavljeno je drugačije zakonsko rešenje (vidi paragrafe 1371 i 1931 BGB) po kome naslednopravni položaj supružnika zavisi od bračnog imovinskog režima. Detaljnije o tome; Schluter, BGB – Erberecht, Munchen, 1994, 36 i dalje.

2. Bračni drug kao naslednik prvog naslednog reda

U prvom naslednom redu bračni drug nasleđuje sa ostaviočevim potomcima i ostaviočevim usvojenicima i njihovim potomcima. Osnovno pravilo prilikom nasleđivanja unutar prvog naslednog reda je da naslednici unutar prvog naslednog reda dele zaostavštinu na jednake delove.⁶ „Zakonodavac tretira supružnika kao tzv. zakonsku kćer ostavioca (*filia loco*), tako da on predstavlja jednu liniju u okviru prvog naslednog reda.“⁷ Potomci ostaviočeve dece, odnosno ostaviočevih usvojenika, nasleđuju na osnovu prava predstavljanja. „Ako ostaviočevo dete ne može ili neće da nasledi, njegov deo na jednake delove nasleđuju njegova deca (unuci ostaviočevi), a kad neki od ostaviočevih unuka ne može ili neće da nasledi, njegov deo na jednake delove nasleđuju njegova deca (praunuci ostaviočevi) i tako redom sve dokle ima ostaviočevih potomaka“ (čl. 10 Zakona o nasleđivanju). Bračni drug je u prvom naslednom redu izjednačen sa ostaviočevim detetom. Pojedini autori smatraju da je radi bolje zaštite bračnog druga, pored sticanja u svojину, trebalo Zakonom o nasleđivanju iz 1995. godine omogućiti i sticanje prava doživotnog uživanja (plodouživanja) na jednom delu zaostavštine koju su stekli u svojину ostali naslednici ili na delu zaostavštine koja je pripala ostalim naslednicima, u sporazumu sa svim ili naslednikom iz prvog naslednog reda.⁸

Nasledni deo bračnog druga u prvom naslednom redu nije fiksno određen, jer se po članu 9 stav 3 Zakona o nasleđivanju može smanjiti u korist dece ostavioca iz ranijih brakova (ne i u korist daljih potomaka prema pravu predstavljanja) i ostaviočeve vanbračne dece priznate od strane ostavioca za života. Ako je iza ostavioca ostalo dece iz njegovih ranijih brakova (tj. dece čiji drugi roditelj nije preživeli bračni drug ostaviočev), vanbračne dece ili usvojenika, a imovina bračnog druga je veća od one koje bi mu pripalo pri podeli zaostavštine na jednake delove, onda svako ostaviočevo dete (bračno, vanbračno i usvojilac iz potpunog

⁶ Međutim u uporednom pravu postoje i zakonska rešenja koja podrazumevaju privilegovani položaj potomaka (Astrija, Nemačka, Grčka, Francuska), pod određenim uslovima, pre svega u broju potomaka i činjenici da li se radi o zajedničkim potomcima ili supružnika u odnosu na međusobnu naslednu poziciju (Danska, Švedska). U Holandiji je supružnik odnosno njegov vanbračni partner zaštićen na jedan poseban način. „Naime, prvostepeni potomci ostavioca, u pravu ove zemlje, po pravilu ne dobijaju imovinu koja ulazi u sastav zaostavštine, već samo pravo da prema supružniku ili vanbračnom partneru ostavioca postave novčani zahtev koji odgovara vrednosti njihovog udela u zaostavštini.“ Detaljnije o naslednopravnom položaju supružnika u uporednom pravu: Vidić Jelena: „Naslednopravni položaj srodnika u pravoj nishodnoj liniji, supružnika i vanbračnog partnera – uporednopravni pregled, Zbornik radova Pravnog fakulteta Novi Sad, br.2/2011, 287-314.

⁷ Videti: Blagojević T. B.: *Nasledno pravo u Jugoslaviji*, Beograd 1983, 146; Vizner Boris: *Građansko pravo u teoriji i praksi*, knjiga II, Osijek 1967, 195; Đurđević B. Dejan: *Institucije naslednog prava*, Sl. Glasnik, Beograd 2010, 86; Bago Drago, Traljić Nerimana, Petrović Zdravko, Povlakić Meliha: *Osnovi naslednog prava*, „Principia iuris“, Sarajevo 1991. 45 i dr.

⁸ Detaljnije videti: Svorcan S.: „Sticanje svojine i plodouživanja putem nasleđivanja – naslednopravni položaj bračnog druga“, *Pravni život* br. 10/1996, 93-103.

usvojenja) može naslediti do dva puta više nego bračni drug ako sud, pošto razmotri sve okolnosti, oceni da je to opravdano. Da bi došlo do smanjenja bračnog druga od jedne polovine, potreban je zahtev ostaviočeve dece. Do smanjenja dela bračnog druga ne dolazi po automatizmu, tj. sud o tome ne odlučuje po službenoj dužnosti. Kada je stavljen zahtev sudu, sud ima samo da oceni opravdanost zahteva. „Ovaj institut uveden je da bi se popravio materijalni položaj ostaviočeve vanbračne dece i dece iz njegovih ranijih brakova, koji nakon ostaviočeve smrti može biti doveden u pitanje.“⁹

Kad dođe do smanjenja do dva puta naslednog dela ostaviočevog bračnog druga, nasledni deo ostaviočevog bračnog druga predstavlja (umanjeni nasledni deo ostaviočevog bračnog druga, odnosno povećani nasledni deo dece, odnosno usvojenika koji su zahtevali smanjenje) zakonski nasledni deo koji je veći (u odnosu na decu, odnosno usvojenike koji su zahtevali smanjenje naslednog dela), odnosno manji (u odnosu za bračnog druga čiji je deo smanjen) od naslednog dela koji bi naslednicima prvog naslednog reda pripao bez primene odredbe člana 9 stav 3 Zakona o nasleđivanju, na osnovu odredbe člana 9 stav 2 Zakona o nasleđivanju. Ovo zakonsko rešenje predstavlja izuzetak od opšteg pravila o nasleđivanju zaostavštine na jednake delove, i uslovljeno je u sudskoj praksi ocenom suda da smanjenje naslednog dela na teret supružnika predstavlja pravično rešenje u konkretnom slučaju odnosno ako sud, pošto razmotri sve okolnosti, oceni da je to opravdano. Pojedini pravници smatraju da ovo zakonsko rešenje ne odgovara životnim potrebama bračnog druga i ostalih naslednika. Kritikuje se, zapravo, kriterijum „postojanje dece kojima preživeli bračni drug nije roditelj“, i njihovo pravo na povećanje naslednog dela. Takođe, isti teoretičar zalaže se da kriterijum bude „imovno stanje i radna sposobnost pojedinih naslednika – potomaka i bračnog druga, s tim što bi povećanje naslednog dela jednog naslednika valjalo dozvoliti na teret bilo kog ili više naslednika, a ne samo na teret bračnog druga.“¹⁰

3. Bračni drug kao naslednik drugog naslednog reda

Drugi nasledni red čine ostaviočev bračni drug i ostaviočevi roditelji i njihovo potomstvo.¹¹ Kad nasleđuje u drugom naslednom redu, bračni drug ostavioča nasleđuje jednu polovinu zaostavštine. Preostalu polovinu zaostavštine

⁹ Đurđević B. Dejan, 107.

¹⁰ Videti članak: Svorcan S., 93-103.

¹¹ U uporednom pravu nailazimo na sledeća rešenja. U pravima Nemačke, Austrije, Švajcarske u drugi nasledni red ulaze srodnici ostavioča iz onih parentela kojima su rodonačelnici roditelji ostavioča. Između ovih rodonačelnika zaostavština se deli na jednake delove, dok se sve njihovo potomstvo na nasleđe poziva primenom principa reprezentacije i to neograničeno. Detaljnije o uporednopravnim rešenjima u Vidić Jelena: „Odnos srodstva, braka i vanbračne zajednice u zasnivanju pravila zakonskog i nužnog nasleđivanja u zemljama germanske tradicije“, Zbornik Pravnog fakulteta u Novom Sadu, br.1/09, 219-248.

nasleđuju po jednu četvrtinu ostaviočevi roditelji. U slučaju da ostaviočevi roditelji nemaju potomstva, a ne mogu ili neće da naslede, bračni drug ostaviočica nasleđuje celokupnu zaostavštinu. U određenim situacijama bračnom drugu dato je pravo na povećanje naslednog dela ukoliko nasleđuje u drugom naslednom redu tako da nasledni deo bračnog druga može biti povećan, smanjen do jedne četvrtine ili smanjen zbog povećanja naslednog dela ostaviočevih roditelja.

3.1. Povećanje naslednog dela bračnog druga u drugom naslednom redu

Nasledni deo bračnog druga može se povećati na teret ostalih naslednika drugog naslednog reda samo ako je bračni drug bez nužnih sredstava za život. Prilikom odlučivanja o zahtevu za povećanje naslednog dela bračnog druga, sud mora ispitati i uzeti u obzir i imovinske prilike i sposobnost za privređivanje ne samo bračnog druga nego i naslednika na čiji teret se traži povećanje. „Ovo vrijedi posebno u slučaju kada s bračnim drugom konkuriraju na nasljedstvo ostaviočevi roditelji (ili jedan od roditelja), jer po članu 29 ZN (sada 31 ZON prim. autora) oni mogu prema bračnom drugu ostaviočica postaviti isti zahtev.“¹² Povećanje naslednog dela bračni drug može ostvariti kroz a) zahtev za konstituisanje prava doživotnog uživanja i b) zahtevom u svojinu celokupne zaostavštine. Razmotrićemo oba zahteva i pretpostavke potrebne za osnovanost ovih zahteva.

a) Konstituisanje prava doživotnog uživanja (plodouživanja)

Plodouživanje je lična službenost koja se sastoji iz ovlašćenja upotrebe i pribiranja plodova sa tuđe stvari, bez povrede njene suštine.¹³ Ustanovljava se u korist određenog lica i može trajati do kraja života. Plodouživalac je ovlašćen da izvlači ekonomske koristi iz stvari (ili prava) i to predstavlja potpuno korišćenje stvari. Plodouživalac je mora koristiti prema njenoj nameni i kao dobar domaćin. Stvar na kojoj ima pravo plodouživanja, plodouživalac ne može da otuđi. Posle konstituisanja plodouživanja, vlasniku stvari ostaje veoma ograničeno pravo svojine koje se, uobičajeno, naziva *nuda proprietas* ili gola svojina.¹⁴

Prema članu 1 stav 2 Zakona o nasleđivanju, zaostavštinu čine nasleđivanju podobna prava koja su ostavioocu pripadala u trenutku smrti, a to su sve pokretne i nepokretne stvari koje su pripadale ostavioocu u momentu delacije, tačnije pravo

¹² Kreč Milan, Pavić Đuro: *Komentar zakona o nasleđivanju sa sudskom praksom*, Narodne novine, Zagreb 1964, 65.

¹³ U Srbiji se prvi tragovi plodouživanja pojavljuju u Milutinovoj povelji manastiru Banjskoj (1313–1318), kao udovičko uživanje. Pravo uživanja se pominje u sintagmi Matije Vlastara i u Dušanovom zakoniku iz 1349, i to kod pronije i prava uživanja ženinog miraza. SGZ lične službenosti reguliše u okviru VIII glave –o službenostima „servitutima“. Razlikovale su se tri vrste: upotrebljenje, obitavanje i uživanje. Detaljnije o plodouživanju u Lazić M.: *Lične službenosti*, Pravni fakultet, Univerzitet u Nišu, 2000.

¹⁴ Francuski građanski zakonik iz 1804. reguliše plodouživanje kao posebno i samostalno pravo na tuđim stvarima, a ne kao ličnu službenost,

svojine na njima, ali i druga imovinska prava, tj. ona prava čija se vrednost može izraziti u novcu, kao i obligaciona prava. Može je prenositi i opterećivati hipotekom ili službenostima, ali to ostaje bez uticaja na plodouživaočeva prava. Preživeli bračni drug će u praksi najčešće zahtevati pravo uživanja na nepokretnim i pokretnim stvarima. „Proširenje naslednog dela supružnika konstituisanjem doživotnog uživanja ne menja naslednopravne posledice koje su nastale u trenutku delacije. Svi naslednici, pa i supružnik, u vreme delacije stiču svojину na određenom delu zaostavštine i odgovaraju za ostaviočeve dugove. Docnije uvećanje supružnikovog naslednog dela ne menja ništa u tome: kako supružnik pravo na nasledni deo ostvaruje putem singularne sukcesije, on za povećani nasledni deo ne odgovara za ostaviočeve dugove.“¹⁵

U domaćem naslednom pravu pre Drugog svetskog rata, postojala je mogućnost konstituisanja prava doživotnog uživanja samo u korist žene na zaostavštini muža, kao izraz njenog tadašnjeg položaja u društvu. Žena je tretirana kao stranac u porodici, tako da je nasleđivanje u svojину bilo isključeno, jer bi žena udajom odnosila i nasleđena porodična dobra.¹⁶

U Zakonu o nasleđivanju iz 1955. godine¹⁷ ovo pravo žene nije ustanovljeno. Razlog ovakvog zakonskog rešenja bio je u tome što je žena stekla isti naslednopravni položaj kao i muškarac. Pri takvom stanju stvari, smatralo se da je udovički užitak izlišna ustanova; zašto bi se ženi (ili obojici bračnih drugova – recipročno) priznavalo zakonsko pravo plodouživanja, kad nasleđivanjem stiče više – stiče pravo svojine.

Tek Zakonom o nasleđivanju iz 1995. godine uvedena je ustanova doživotnog uživanja u korist oboje bračnih partnera, čime je reafirmisano pravo plodouživanja. „Time je potvrđen socijalni i alimentacioni karakter ovog instituta.“¹⁸ Doživotno uživanje ili plodouživanje (*ususfructus*) u domaćem pravu predstavlja ličnu službenost koja ovlašćuje plodouživaoca da tuđu stvar upotrebljava i sa nje ubira plodove bez povrede suštine same stvari. „Ono može imati za predmet stvari (pokretne i nepokretne) i prava. Shodno tome, pravo plodouživanja

¹⁵ Antić Oliver: *Nasledno pravo*, VIII izmenjeno i dopunjeno izdanje, Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd 2009, 397.

¹⁶ Srpski Građanski zakonik iz 1844. predviđao je zakonsko nasleđivanje supruge posle svih srodnika koji su bili raspoređeni u 10 parentela; dakle, u praksi, suprugovo nasledno pravo je bilo neostvarivo. Radi toga zakon je priznao ženi, ne i muškarcu, pravo plodouživanja na muževljevoj zaostavštini tzv. udovički užitak. U konkurenciji sa srođnicima iz prve i druge parentele, udovica je imala pravo uživanja na delu koji je bio ravan delu ostalih naslednika. U slučaju konkurencije na nasleđivanje sa daljim srođnicima ostavioca, udovica ostavioca imala je pravo uživanja na celokupnoj zaostavštini. Pored udovičkog užitka udovica je, takođe, imala pravo stanovanja u muževljevoj kući, uz ograničenje odnosno gubitak prava u slučaju preudaje. Videti paragrafe 412-417 SGZ.

¹⁷ Zakon o nasleđivanju koji je objavljen 11. 5. 1955. u „Službenom listu FNRJ“ br. 20/55.

¹⁸ Popivoda Dunja: „Plodouživanje u naslednopravnim ugovorima“, *Pravna riječ, Časopis za pravnu teoriju i praksu*, br.28/2011, Udruženje pravnikâ Republike Srpske, B. Luka 2011, 371.

se može konstituisati na stanu, kući, poljoprivrednom ili šumskom zemljištu, mašinama...¹⁹

Ovo pravo bračnog druga ima etičku dimenziju i ustrojeno je prvenstveno radi zaštite interesa bračnog druga koji često posle smrti bračnog druga može zapasti u teške materijalne prilike. Kako se pravilno primećuje, ovim se štite i interesi ostalih vlasnika. „Ovo stoga što na imovini koja je opterećena pravom doživotnog uživanja oni stiču pravo svojine. Smrću bračnog druga pravo plodouživanja se kao lična službenost gasi.“²⁰

Po članu 23 st. 1 Zakona o nasleđivanju, kad je pozvan na nasleđe s naslednicima drugog naslednog reda a nema nužnih sredstava za život, bračni drug može u roku od jedne godine od smrti ostaviočeve zahtevati doživotno uživanje (plodouživanje) na celini ili delu zaostavštine koju su nasledili ostali naslednici. Svrhu ovakvog zakonskog rešenja nalazimo u sprečavanju ugrožavanja elementarne ljudske egzistencije podstaknute gubitkom bračnog druga, s jedne strane, i s druge, deobom ostaviočeve imovine sa drugim naslednicima. U tom smislu „ova ustanova predstavlja specifičan naslednopravni instrument socijalne politike.“²¹

Zahtev za konstituisanje prava plodouživanja postavlja se uvek u ostavinskom postupku.

Kada govorimo o osnovnom uslovu za povećanje naslednog dela supružnika u drugom naslednom redu, nemanju nužnih sredstava za život i njegovom ispunjenju, polazimo od bračnog druga čije su imovinske prilike takvog sadržaja da mu ne pružaju osnovne uslove za vođenje života u okviru jednog normalnog i prosečnog standarda. To je onaj bračni drug koji nije u radnom odnosu, bolestan je, sa malom imovinom od koje ne može ostvarivati nikakvu korist (npr. da je izdaje u zakup), sa malim iznosom socijalne pomoći, i tome slično.

Prema odredbi člana 23 Zakona o nasleđivanju, sud je jedino pozvan da vrši procenu ove pretpostavke. Sudu je prepušteno i to da prema okolnostima svakog konkretnog slučaja odluči da li će u korist preživelog bračnog druga konstituisati pravo doživotnog uživanja na celoj zaostavštini ili delu zaostavštine. Sudu za osnov meritorne odluke poslužiće, ne samo pretpostavka na strani preživelog bračnog druga (da nema nužnih sredstava za izdržavanje), već i pretpostavke na strani naslednika drugog naslednog reda. Uostalom, odredba stava 3 člana 23 upućuje sud na činjenice koje će naročito da ceni, a to su dužina trajanja zajednice života ostavioca i bračnog druga, imovno stanje i sposobnost za privređivanje bračnog druga i ostalih naslednika i vrednost zaostavštine.

¹⁹ Detaljnije o plodouživanju: Babić Ilija: *Komentar zakona o nasleđivanju*, Sl. list Srbije i Crne Gore, Beograd 2005, 71 i 72.

²⁰ Svorcan Slobodan: *Nasledno pravo*, VI izdanje, Pravni fakultet, Kragujevac 2009, 150.

²¹ Stupar M.: „Socijalna funkcija nasleđivanja i njegovo pravno regulisanje“, *Anali Pravnog fakulteta*, br. 4/1955, 95.

Postavlja se pitanje, kako sud da odluči ako postoji kolizija interesa između preživelog bračnog druga i ostalih nasljednika drugog naslednog reda, kada su imovinske prilike bračnog druga i ostalih nasljednika podjednako teške i nepovoljne.

Na ovakvu situaciju možemo gledati dvojako: po jednom stavu preživeli bračni drug koji predstavlja nasljednika iz prvog naslednog reda, što znači da je bliže ostaviocu u pogledu naslednopravnih ovlašćenja od nasljednika drugog naslednog reda, uvek može konstituisati pravo doživotnog uživanja, s tim što će sud prema okolnostima slučaja odlučiti da li će to biti na delu ili celokupnoj zaostavštini. Međutim, po drugom mišljenju, sud bi o konstituisanju ovog prava mogao odlučiti samo ako su materijalne prilike nasljednika drugog naslednog reda takve da se to neće negativno odraziti na njihov materijalnopravni položaj. Nije osnovano zahtevati od lica koje se nalazi u oskudici da svoju nemaštinu povećava da bi se podmirile potrebe drugog lica koje se isto tako nalazi u nepovoljnom materijalnom položaju. Tražiti ovakve žrtve u ime neodređenih etičkih principa nasledničke solidarnosti, nije osnovano i ne proističe iz samog duha Zakona o nasleđivanju.

Preživeli bračni drug zahtev za konstituisanje prava doživotnog uživanja na celini ili jednom delu zaostavštine može podneti u roku od jedne godine od smrti ostaviočeve. Istekom ovog roka gasi se pravo preživelog bračnog druga. Radi se o prekluzivnom roku o kome sud vodi računa po službenoj dužnosti. Ako je zahtev stavljen po isteku roka od godinu dana od smrti ostavioca, sud će u parnici tužbu odbaciti.

Preinačenje i ukidanje doživotnog uživanja. Prema članu 25 Zakona o nasleđivanju, do preinačenja i ukidanja doživotnog uživanja može doći u slučajevima:

- a) kada se bračni drug i ostali nasljednici sporazumeju da doživotno uživaju preinače u doživotnu rentu;
- b) kada se promene prilike zbog kojih je bračnom drugu pripalo doživotno izdržavanje ili renta.

U situaciji pod b) to su slučajevi kada se posle ostaviočeve smrti imovinske prilike bračnog druga poboljšaju, a ostali nasljednici iz raznoraznih razloga zapadnu u oskudicu i nemaštinu, te ne bi bilo pravično da bračni drug uživa celu ili deo zaostavštine.

Preinačenje se postiže sporazumom (ugovorom) između bračnog druga i ostalih nasljednika o preinačenju doživotnog uživanja u doživotnu rentu. Renta može biti novčana i naturalna.

Promena prilika koje je sud imao uvid prilikom ustanovljavanja prava doživotnog uživanja ili rente, a tiču bračnog druga i ostalih nasljednika drugog naslednog reda, može dovesti do toga da sud, na osnovu zahteva ostalih nasljednika doživotno uživanje ili rentu ukine. Potrebna je promena prilika na strani

bračnog druga nabolje (zaposlio se, sklopio brak, stekao nasleđem imovinu i dr.). Potrebna je i promena prilika ostalih naslednika nagore (bolest, postali nesposobni za rad), s tim da te promene budu rezultat objektivnih okolnosti (ne rezultat zle namere). Razume se, potrebno je da prilike budu trajnije prirode.

Član 25 Zakona o nasleđivanju predviđa mogućnost da bračni drug i ostali naslednici sporazumno doživotno uživanje preinače u doživotnu rentu. Da li je moguće ovo preinačenje putem suda, kada ostali naslednici postave takav zahtev sudu? Ima mišljenja da je to moguće. Polazi se od poznatog principa. Ko može više, može i manje: ako ostali naslednici drugog naslednog reda mogu tražiti ukidanje, zašto ne bi mogli tražiti njegovo preinačenje u doživotnu rentu, s tim što bi sud i u ovom slučaju cenio postojanje promenjenih prilika, koje su nužne za usvajanje zahteva.²²

b) Zahtev za ostvarivanje prava nasleđa celokupne zaostavštine

Po članu 23 stav 2 Zakona o nasleđivanju, kad je vrednost zaostavštine tako mala da bi njenom podelom zapao u oskudicu, bračni drug može zahtevati u svojinu celokupnu zaostavštinu.

Kada se odlučuje o povećanju naslednog dela ostaviočevog bračnog druga ili da bračni drug nasledi celu zaostavštinu, potrebno je da su istovremeno (kumulativno) ispunjena dva bitna uslova – da bračni drug nema nužnih sredstava za život i da je zaostavština tako male vrednosti, da bi njenom podelom bračni drug zapao u oskudicu.

Kada bračni drug nema nužnih sredstava, objašnjeno je napred. Kada je zaostavština male vrednosti, faktičko je pitanje koje procenjuje sud.

Kod ovog vida povećanja naslednog dela bračnog druga, bračni drug pored svog naslednog dela koji iznosi jednu polovinu, stiče u svojinu i deo koji pripada ostalim naslednicima drugog naslednog reda. Naslednici u odnosu na koje ostvaruje zahtev za povećanje svog naslednog dela u odnosu na svoj deo prestaju biti naslednici od momenta smrti ostavioca. To ima značaj na obim odgovornosti bračnog druga za ostaviočeve dugove. On odgovara u punom obimu. I kod ovog oblika povećanja naslednog dela, pri odlučivanju sud naročito ceni dužinu trajanja zajedničkog života ostavioca i bračnog druga, imovno stanje i sposobnost, privređivanje bračnog druga i ostalih naslednika i vrednost zaostavštine.²³

²² Antić Oliver, 146.

²³ U prilog ovom tumačenju zakonske norme člana 23 Zakona o nasleđivanju navodimo primer iz sudske prakse našeg suda: „Supruga ima pravo nasleđstva na celokupnoj zaostavštini iza smrti svoga supruga, ako je predmetna zaostavština male vrednosti, a imovinske i zdravstvene prilike u kojima se ona nalazi upućuju na to da bi podelom zaostavštine tužilja došla u oskudicu.“ VSS Rev-1291/01 od 23. marta 2001. Izbor iz sudske prakse br. 3/02, odluka broj 46. Slično i odluka Vrhovnog suda Vojvodine, Rev.265/83 od 20. 6. 1983. preuzeto iz Radovanov Aleksandar: *Zbornik sudske prakse, građanskopravna oblast*, Pravni fakultet za pravu i pravosuđe, Novi Sad 2009, 160.

Zahtevati povećanje je lično pravo preživelog bračnog druga (čl. 24 Zakona o nasleđivanju). Ako bračni drug umre pre ostvarenja prava na povećanje naslednog dela, to pravo ne prelazi na njegove naslednike, jer odredba ima u vidu samo i isključivo interese i potrebe bračnog druga.²⁴ „U parnici koju bi bračni drug poveo, tražeći da mu se kao bračnom drugu bez nužnih sredstava za život prizna pravo na celu zaostavštinu u smislu člana 24 Zakona o nasleđivanju, pa u toku parnice umre, sud će njen tužbeni zahtev odbiti, jer se ovo pravo kao lično pravo ugasilo njenom smrću. To znači da se gasi i njen zahtev u materijalno-pravnom smislu tako da njenim naslednicima ne pripada pravo da ga ostvaruju.“²⁵

Zahtev za povećanje naslednog dela bračni drug uvek podnosi u ostavinskom postupku, a ako nastane spor oko činjenica od kojih zavisi pravo na povećanje naslednog dela, ostavinski sud će obavezno prekinuti postupak i stanke uputiti na parnicu.²⁶

Preživeli bračni drug podnosi zahtev u roku od jedne godine od ostaviočeve smrti, odnosno u roku od godine dana od trenutka kada je rešenje kojim je ostavilac proglašen za umrlog postalo pravosnažno.²⁷ Ako nisu sporne činjenice, postoji mogućnost da se o tome odluči u ostavinskom postupku bez upućivanja na parnicu. Bračni drug može odmah po podnošenju zahteva za povećanje naslednog dela zahtevati i privremene mere za obezbeđivanje zaostavštine, s tim što – ukoliko se radi o nepokretnostima – može se u zemljišne knjige staviti zabeležba spora, čime se upozoravaju treća lica na mogućnost nastanka prava plodouživanja na nekretnini.

Smanjenje naslednog dela bračnog druga u drugom naslednom redu. Do smanjenja naslednog dela bračnog druga u drugom naslednom redu dolazi pod uslovima iz člana 26 Zakona o nasleđivanju. Treba istaći da se nasleđeni deo smanjuje prilikom konkurisanja sa svim naslednicima drugog naslednog reda, a ne samo kada konkuriše sa roditeljima ostavioca, kako je bilo predviđeno odredbama ranijih zakona.

Dva su uslova. Prvi uslov je da ostaviočeva nasleđena dobra čine više od polovine njegove posebne imovine. Kada se ima u vidu deo posebne imovine koji ima osnov u nasleđenoj imovini, „ono što je najbitnije je da nasleđena dobra, prema slovu čl. 26 ZON, u istu grupu vezuju dva kumulativna činioca: krvno (a pod određenim uslovima i građansko) srodstvo ostavioca i pretka i besteretnost pribavljanja. Nedostatak te kumulacije povlači za sobom i neispunjenje uslova za primenu člana 26 ZON.“²⁸

²⁴ Okružni sud u Beogradu, Gž. 1177/84. Preuzeto iz Babić Ilija: *Komentar Zakona o nasleđivanju*, 75.

²⁵ Odluka VSS, Rev- 3412/92, od 10. novembra 1993. Bilten VSS br. 1/94

²⁶ Vidi član 119 st. 2 Zakona o vanparničnom postupku Srbije.

²⁷ Vidi član 207 st. 2 Zakona o nasleđivanju Srbije.

²⁸ Antić Oliver B., Balinovac Zoran M., 171.

Drugi uslov odnosi se na dužinu trajanja bračne zajednice, ali samo pod uslovom da bračna zajednica nije trajala duže vreme. Pod bračnom zajednicom treba razumeti bračnu zajednicu u pravnom i faktičkom smislu. Kada bračna zajednica nije duže trajala, faktičko je pitanje. Ovo je, dakle, stvar ocene suda. Duže trajanje bračne zajednice koristi bračnom drugu, jer će tada procenat smanjenja naslednog dela bračnog druga biti manji i obratno.

Smanjenje naslednog dela bračnog druga je moguće najviše do jedne četvrtine zaostavštine.

Deo za koji je nasledni deo bračnog druga smanjen sud dodeljuje samo nasledniku koji je zahtev postavio, a ne i ostalim naslednicima. Ovo zato što se radi o građanskim pravima čije ostvarenje zavisi od subjekta kome objektivno pravo daje takvu mogućnost. Na njemu je da li će ga ostvarivati ili neće. Prilikom određivanja naslednika koji mogu da zahtevaju smanjenje naslednog dela supružnika, sud mora da poštuje kriterijum porekla dobara. „Zahtev za smanjenje može postaviti naslednik iz one loze iz koje su dobra kao nasleđe ušla u ostaviočevu imovinu.“²⁹

U toku trajanja postupka u kome se odlučuje o zahtevu za smanjenje naslednog dela bračnog druga, bračni drug može da se odrekne nasleđivanja u svojini i da traži da mu se konstituiše doživotno uživanje na polovini zaostavštine.

Kad je bračni drug pozvan na nasleđe s naslednicima drugog naslednog reda, a ostaviočeva nasleđena dobra čine više od polovine njegove posebne imovine, ostali naslednici mogu u roku od jedne godine od smrti ostaviočeve, kao dana otvaranja nasleđa, podneti zahtev za smanjenje naslednog dela bračnog druga. Radi se o prekluzivnom roku o kome sud vodi računa po službenoj dužnosti. Po isteku roka ovo pravo se definitivno gasi. Ako je zahtev podnet po isteku roka od godinu dana od smrti ostavioca, sud će u parnici tužbu odbaciti.

Ako naslednik koji nije zahtevao smanjenje naslednog dela bračnog druga umre pre isteka za postavljanje zahteva, to pravo pripada njegovim potomcima, ako su njegovi naslednici, u roku od šest mesecu od njegove smrti. Protek ovog roka je prekluzivan rok. Protekom ovog roka gubi se pravo. Na njega sud pazi po službenoj dužnosti. Sud će tužbu odbaciti kao neblagovremenu.

Na naslednopravni položaj bračnog druga posredno i utiče zakonom propisana mogućnost povećanja naslednog dela roditelja u drugom naslednom redu. Naime, kada su roditelji ostavioca pozvani na nasleđe sa ostaviočevim bračnim drugom a nemaju nužnih sredstava za život, oni mogu u roku od jedne godine od smrti ostavioca zahtevati doživotno uživanje na delu ili celini zaostavštine koju je nasledio bračni drug.³⁰ Argumentacija za povećanje naslednog dela roditelja na teret bračnog druga i uslovi koji moraju biti ispunjeni, slični su pravu bračnog druga na povećanje naslednog dela u odnosu na naslednike iz drugog naslednog reda. Ovo pravo roditelja kao zakonskih naslednika ne utiče na pravo podnošenja

²⁹ Antić Oliver, 148.

³⁰ Videti član 31 stav 1 ZON Srbije.

zahteva za smanjenje naslednog dela bračnog druga sticanjem u svojinu iz člana 26 Zakona o nasleđivanju. Tako, uspeju li sa zahtevom za povećanje naslednog dela davanjem na doživotno uživanje celine ili dela zaostavštine bračnog druga, roditelji postaju i univerzalni i singularni sukcesori na zaostavštini. Pravo na povećanje naslednog dela može pripasti samo onom ostaviočevom roditelju koji hoće i može da nasledi (živ je u trenutku delacije, a nije isključen, nedostojan ili nesposoban za nasleđivanje). Naravno, da bi do povećanja naslednog dela roditelja na teret naslednog dela ostaviočevog bračnog druga i došlo, nužno je ispuniti i uslove koji su utvrđeni u članu 31 ZON-a. Sud prilikom odlučivanja o zahtevu ostaviočevih roditelja naročito ceni imovno stanje i sposobnost za privređivanje roditelja, ostaviočevog bračnog druga i potomaka roditelja koji ne može ili neće da nasledi, dužinu trajanja zajednice života ostavioca i bračnog druga odnosno vrednost zaostavštine. Potom sud donosi odluku o tome hoće li uopšte povećati nasledni deo ostaviočevih roditelja u odnosu na bračnog druga i ostale naslednike koji se mogu pojaviti u slučaju da jedan od ostaviočevih roditelja ne može ili neće da nasledi (čl. 31 stav 3 ZON). „Sud može prema svakom od sanaslednika odrediti različito povećanje naslednog dela ostaviočevih roditelja. U svemu, dakle, shodno važe pravila kojima se sud rukovodi prilikom odlučivanja o pravu i veličini povećanja naslednog dela ostaviočevog supružnika.“³¹

4. Pravo bračnog druga na izbor i nenasledivost prava na izbor

„Supružniku pripada izbor sve do pravosnažnosti odluke kojom se rešava o zahtevu njegovih naslednika bilo da odluka postaje pravosnažna u parničnom ili ostavinskom postupku.“³² Ako bračni drug ovako ne odluči, a umre pre davanja izjave o izboru, njegovi naslednici mogu da naslede u svojinu, koliko sleduje bračnom drugu ostavioca.³³

Izjava o izboru doživotnog uživanja na polovini zaostavštine umesto nasleđa u svojinu o kojoj je reč u članu 28 stav 1 Zakona o nasleđivanju, pretpostavlja da izjava o izboru nije data pod uslovom ili rokom. Ako je izjava o izboru oročena ili data pod uslovom, smatraće se na ni uslov ni rok ne postoje.³⁴ Izjava o izboru ne može se opozvati, ali se može poništiti ako je posledica prinude, prevare, pretnje ili zablude. Pretnju, zabludu i prevaru Zakon o obligacionim odnosima uvrštava u mane volje i za njih vezuje rušljivost.³⁵ Ako se posle okončanja postupka

³¹ Detaljnije videti Antić Oliver B., Balinovac Zoran M., 193-196.

³² *Ibid.*, 182.

³³ Videti član 28 stav 1 i 2 Zakona o nasleđivanju.

³⁴ Videti član 29 stav 1 Zakona o nasleđivanju.

³⁵ O manama volje kao razlogu za rušljivost date izjave o izboru doživotnog uzdržavanja, videti članove 60-66. ZOO i 111-117. ZOO.

za raspravljanje zaostavštine pronađe nova imovina, već učinjeni izbor proteže se i na tu imovinu.

Najčešće će naslednici drugog naslednog reda podneti zahtev za smanjenje naslednog dela bračnog druga u ostavinskom postupku. Ako učestvuju u postupku i propuste da stave zahtev za smanjenje, ne mogu posle pravosnažnosti postaviti takav zahtev. Ukoliko nije učestvovao u ostavinskom postupku, može tužbom pokrenuti parnični postupak, ako postoji neki od ZPP-om predviđenih uslova za ponavljanje postupka. No, i za ovakvog naslednika važi materijalno-pravni prekluzivni rok od jedne godine od dana smrti ostavioca.

5. Kada bračni drug gubi pravo zakonskog nasleđivanja

Prema odredbi člana 22 Zakona o nasleđivanju, bračni drug gubi pravo zakonskog nasleđivanja:

- 1) ako je ostavilac bio podneo tužbu za razvod braka a posle njegove smrti se utvrdi da je tužba bila osnovana;
- 2) ako je njegov brak sa ostaviocem poništen posle ostaviočeve smrti, a iz razloga koji su bračnom drugu bili poznati u trenutku zaključenja braka;
- 3) ako je njegova zajednica života sa ostaviocem bila trajno prestala njegovom krivicom ili u sporazumu sa ostaviocem.

Pravo nasleđivanja između bračnih drugova prestaje razvodom, ukoliko za života bude doneta pravosnažna odluka o tome. Moguća je, međutim, situacija da jedan bračni drug podnese tužbu i u toku brakorazvodnog postupka umre. Pravo na podizanje tužbe za razvod braka pripada bračnim drugovima, jer se radi o ličnom pravu koje oni ni pravnim poslom među živima za slučaj smrti ne mogu preneti na drugo lice. Pravo na podizanje tužbe ne prelazi na naslednike, ali naslednici tužioca mogu produžiti već započeti postupak u cilju dokazivanja osnovanosti tužbe. Ako osnovanost tužbe bude dokazana, preživeli bračni drug gubi pravo da nasledi umrlog bračnog druga. Ako je u toku parnice umro tuženi bračni drug, brakorazvodni spor se obustavlja pošto naslednici tuženog bračnog druga nemaju pravo da nastave postupak.

Naslednici – bilo da su zakonski ili testamentalni – imaju pravo da podnesu tužbu za poništenje braka iz razloga apsolutne ništavosti iz Porodičnog zakona i posle prestanka braka, jer spadaju u krug lica koja imaju neposredni pravni interes da brak bude poništen, iako se pravo zahtevanja poništaja braka, kao lično pravo, ne može nasleđivati.³⁶ Ovo stoga što njihova nasledna prava zavise

³⁶ U prilog videti odluku Vrhovnog suda Srbije, Rev-4111/98 Gž.161/98, preuzeto iz Vuković Svetislav M.: *Komentar zakona o nasleđivanju sa sudskom praksom, obrascima, registrom pojmova i prilogom*, Poslovni biro, Beograd 2007, 56.

od nepostojanja braka. Pravosnažnom presudom o poništenju braka zapravo se obesnažuje osnov po kome preživeli bračni drug nasleđuje. Kad po tužbi naslednika dođe do parnice, naslednici ostavioca moraju dokazati da je preživeli bračni drug znao razloge koji brak čine ništavim.

Pod određenim uslovima brak može biti poništen i po tužbi javnog tužioca, ali i drugih lica koja imaju pravni interes.

Zajednica života bračnih drugova pretpostavlja da oni zajedno žive i rade. Ukoliko je zajednica trajno prestala krivicom nadživelog bračnog druga ili u sporazumu sa ostaviocem, nadživeli bračni drug gubi pravo na nasleđivanje.³⁷ Sporazum nadživelog bračnog druga sa ostaviocem o trajnom prestanku njihove bračne zajednice mora biti izričit i rezultat njihove slobodno izražene volje, a može biti i sadržan u predlogu za sporazumni razvod braka koji su bračni drugovi sačinili ili podneli pre smrti ostavioca.

6. Zaključak

Zakon o nasleđivanju, uvažavajući tadašnji pravni i društveni sistem, terminološki koristi izraz *bračni drug*. Savremeni termin koji se danas koristi jeste *supružnik*, ali sudska praksa, poštujući odredbe važećeg Zakona o nasleđivanju, u odlukama još uvek koristi zastareo izraz bračni drug, što u nekoj meri može stvoriti zabunu. Iz tog razloga i autor koristi zakonski termin. Ostaviočev bračni drug ima jedinstven i specifičan naslednopravni položaj. Njegovo nasledno pravo proizlazi iz činjenice postojanja pravom priznatog braka u trenutku delacije ostavioca. U prvom naslednom zakonskom redu nasleđuje samo u slučaju kada ostavilac ima potomaka. U slučaju da ostavilac nema potomaka, bračni drug nasleđuje sa naslednicima drugog naslednog reda. Ukoliko se u prvom naslednom redu svi ostaviočevi potomci odreknu nasleđa, bračni drug će naslediti kao jedinstveni naslednik u prvom naslednom redu. Uvažavajući specifični položaj ostaviočevog bračnog druga u odnosu na ostale srodnike ostavioca, zakonom je ostavljena mogućnost povećanja i smanjenja veličine naslednog dela bračnog druga unutar prvog i drugog naslednog reda. Takođe, utvrđena je zakonom mogućnost konstituisanja prava doživotnog uživanja (plodouživanja) na strani bračnog druga. Kako bi došlo do primene ovi posebnih pravila zakonskog nasleđivanja bračnog druga ostavioca, potrebno je da se ispune i zakonski uslovi, kako na njegovoj, tako i na strani srodnika koji se pojavljuju kao naslednici unutar prvog i drugog naslednog reda. Sud kao jedini merodavan i nadležan državni organ prilikom odlučivanja o raspodeli zaostavštine među zakonskim naslednicima, pre svega polazi od konkretnog činjeničnog stanja i poštovanja načela pravičnosti u odnosu na zainteresovane naslednike.

³⁷ Videti odluku Vrhovnog suda Srbije, Rev-3451/01, preuzeto iz: *Ibid.*, 55.

Literatura

- Antić B. Oliver, Zoran M. Balinovac (1996): *Komentar Zakona o nasleđivanju*, Nomos, Beograd
- Antić Oliver (2009): *Nasledno pravo*, osmo izmenjeno i dopunjeno izdanje, JP „Službeni glasnik“ – Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
- Babić Ilija (2005): *Komentar zakona o nasleđivanju*, Službeni list Srbije i CG, Beograd
- Babić Ilija (2008): *Nasledno pravo, treće izmenjeno i dopunjeno izdanje*, Sl. glasnik, Beograd
- Bago Drago, Traljić Nerimana, Petrović Zdravko, Povlakić Meliha (1991): *Osnovi nasljednog prava*, Principia iuris, Sarajevo
- Blagojević B. (1956): *Nasljedno pravo FNRJ*, Beograd
- Blagojević T. Borislav (1979): *Nasledno pravo u Jugoslaviji*, Savremena administracija, Beograd
- Đorđević V. (1988): *Nasleđivanje bračnih drugova*, Beograd
- Đurđević B. Dejan (2010): *Institucije naslednog prava drugo izdanje*, JP „Službeni glasnik“, Beograd
- Holcombe L. (1983): *Wives & property, Reform of the married women's property law in nineteenth century England*, University of Toronto Press
- Kreč Milan, Pavić Đuro (1964): *Komentar zakona o nasleđivanju sa sudskom praksom*, Narodne novine, Zagreb
- Lazić M. (2000): *Lične službenosti*, Pravni fakultet, Univerzitet u Nišu
- Marković Slavko (1981): *Nasledno pravo*, Beograd
- Počuča Milan, Šarkić Nebojša (2011): *Porodično pravo i porodično pravna zaštita*, JP „Službeni glasnik“ – Pravni fakultet Univerziteta Union, Beogradu
- Popivoda Dunja (2011): „Plodouživanje u naslednopravnim ugovorima“, *Pravna riječ, Časopis za pravnu teoriju i praksu*, br.28/2011, Udruženje pravnika Republike Srpske, Banja Luka
- Radovanov Aleksandar (2009): *Zbornik sudske prakse, građanskopravna oblast*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad
- Radovanov Aleksandar, Počuča Milan (2010): *Bračno imovinsko pravo, porodično procesno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta Privredna akademija, Novi Sad
- Schluter (1994): *BGB-Erberecht*, Munchen
- Stupar M. (1955): „Socijalna funkcija nasleđivanja i njegovo pravno regulisanje“, *Anali Pravnog fakulteta*, br. 4/55.
- Svorcan Slobodan (1996): „Sticanje svojine i plodouživanja putem nasleđivanja – nasledno-pravni položaj bračnog druga“, *Pravni život* br. 10/96.
- Svorcan Slobodan (2009): *Nasledno pravo*, VI izdanje, Pravni fakultet, Univerzitet u Kragujevcu

- Todorović Vladimir et. al. (1996): *Nasledno pravo i vanparnični postupak u praksi*, „Službeni glasnik“, Beograd
- Vidić Jelena (2009): „Odnos srodstva, braka i vanbračne zajednice u zasnivanju pravila zakonskog i nužnog nasleđivanja u zemljama germanske tradicije“, *Zbornik Pravnog fakulteta*, br. 1/09, Novi Sad
- Vidić Jelena (2011): „Naslednopravni položaj srodnika u pravoj nishodnoj liniji, supružnika i vanbračnog partnera – uporednopravni pregled“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, br. 2/11, Novi Sad
- Vizner Boris (1967): *Građansko pravo u teoriji i praksi*, knjiga druga, Osijek
- Živojinović Dragica (2011): „Istorijski razvoj i pravni osnov prava supružnika na izborni (nužni) deo u SAD“, *Pravni život*, br.10/2011, Beograd

Rad primljen: 21. januara 2013.
Odobren za štampu: 19. marta 2013.

Paper received: January 21st, 2013
Approved for publication: March 19th 2013

Associate Professor Milan Počuča, PhD

Faculty of Law, University Business Academy, Novi Sad

LEGAL AND INHERITANCE POSITION OF THE SPOUSE

S u m m a r y

Contemporary legal systems of inheritance law, including Serbian inheritance law, give marriage and marital bond same relevance as cognation in terms of inheritance law. Spouse takes part in the division of legacy together with decedent's relatives. Based on law, spouse appears in two hereditary lines, which makes his position in inheritance law specific and unique. Fact of the existence of a marriage at the time of death is crucial for the acquisition of inheritance rights of the surviving spouse. The author deals with the legal status of the spouse in the first and second order of succession, his right to increase his inheritance share in regard to other successors and spouses right to usufruct, through theoretical considerations and appropriate examples from the jurisprudence of our courts.

Keywords: spouse, increase in inheritance share, reduction of inheritance share, right to a life support, loss of hereditary share

ISKAZ OKRIVLJENOG KAO DOKAZNO SREDSTVO U KRIVIČNOM POSTUPKU

Iskaz okrivljenog i njegovi pojavni oblici u krivičnom postupku zaslužuju posebnu pažnju. Iako ne postoji pouzdan kriterijum podele, iskaz okrivljenog se može javiti kao poricanje, priznanje, imenovanje saučesnika i opoziv priznanja. Svaki od ovih vrsta iskaza analiziran je posebno, imajući u vidu i neke psihološke aspekte koji opredeljuju okrivljenog za davanje određene vrste iskaza.

Ključne reči: iskaz okrivljenog, poricanje, priznanje, imenovanje saučesnika, opoziv priznanja, psihološki aspekti

1. Uvodne napomene

Okrivljeni je lice protiv kojeg se pred sudom vodi krivični postupak zbog postojanja osnovane sumnje da je učinio krivično delo koje mu ovlašćeni tužilac krivičnom tužbom stavlja na teret. U toku krivičnog postupka nepohodno je utvrditi da li je okrivljeni učinio krivično delo, da li je za to delo krivično odgovoran i da li postoje uslovi za izricanje krivične sankcije, što se postiže izvođenjem niza procesnih radnji dokazivanja predviđenih Zakonikom o krivičnom postupku koje sud preduzima da bi formirao svoje ubeđenje o postojanju ili nepostojanju činjenica koje mogu biti od uticaja na njegovu odluku.¹

Domaći krivični postupak spada u optužno-raspravni (mešoviti) tip postupka u kojem okrivljeni ima položaj stranke kojoj na raspolaganju stoji čitav skup prava kojima svoju procesnu aktivnost usmerava na odbranu svojih interesa.

Jedno od dokaznih sredstava predviđenih Zakonikom o krivičnom postupku je iskaz okrivljenog, koji ima dvostruku pravnu prirodu i istovremeno predstavlja i odbrambeno i dokazno sredstvo.

Imajući u vidu činjenicu da se krivično delo po pravilu dešava iznenada, da nije unapred obezbeđeno dokazima kao što je to slučaj u sferi građanskog prava, kao i da se često najteža krivična dela vrše tako da nema dokaza o njihovom izvršenju, iskaz okrivljenog predstavlja nezaobilazan izvor saznanja. U tom smislu se o okrivljenom govori kao o aktivnom dokaznom sredstvu, jer „ima dokaza do

* Željko Mirkov, diplomirani pravnik – master, viši tužilački saradnik u Osnovnom javnom tužilaštvu u Kikindi, e-mail: zekspir@hotmail.com .

¹ Grubač M.: *Krivično procesno pravo*, Službeni glasnik, Beograd 2006, 235.

kojih organi koji vode postupak mogu doći samo uz aktivno učešće okrivljenika, kao što su izjave kojima izražava znanje o činjenicama važnim za postupak, ali osim ovog verbalnog izražavanja postoje i velike mogućnosti izražavanja: gestikulacijom, mimikom, celim ponašanjem neke osobe².

Iskaz predstavlja pojam koji možemo posmatrati u psihološkom i procesno-pravnom smislu.

U psihološkom smislu, iskaz nastaje tako što neko lice zapaža neku činjenicu putem čula, zadržava opaženo putem pamćenja i potom usmeno (a nekad i pismeno) saopštava zapamćeno.³ Tako iskaz predstavlja složen psihološki pojam koji čine četiri psihička procesa: opažanje, pamćenje, mišljenje i iskazivanje. Navedeni procesi su sadržinski i funkcionalno povezani i uslovljeni, kako međusobno, tako i sa drugim psihičkim procesima kao što su emocija, inteligencija, volja pažnja i motivi.⁴

U procesnopravnom smislu, iskaz okrivljenog je izjava nastala saslušanjem koju on u tom svojstvu daje organima krivičnog postupka o predmetu suđenja, kojom se mogu potvrđivati ili opovrgavati navodi optužbe.⁵ Radi potpunije definicije iskaza okrivljenog, potrebno je ukazati u kojim se sve pravcima može kreirati ovaj iskaz, tj. navesti njegove pojavne oblike. Mnogi domaći i strani autori pod pojmom „iskaz okrivljenog“ misle na poricanje, priznanje i opoziv priznanja, ali „uočljivo je da ta podela prikriva izvanredno složenu i delikatnu problematiku terećenja drugih osoba od strane okrivljenika (koji, naravno, pri tome može svoju krivnju priznavati ili poricati).“⁶

Na osnovu iznetog, proizlazi da se okrivljeni – ukoliko reši da iskazuje – može odlučiti za poricanje izvršenja krivičnog dela, priznanje njegovog izvršenja, opoziv ranije datog priznanja i terećenje druge osobe od strane okrivljenog.⁷

² Damaška M.: *Okrivljenikov iskaz kao dokaz u suvremenom krivičnom postupku*, Narodne novine, Zagreb 1962, 12.

³ Aćimović M.: *Psihologija zločina i suđenja*, Savremena administracija, Beograd 1987, 322.

⁴ Delić N.: *Psihologija iskaza pojedinih učesnika u krivičnom postupku*, Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2008, 26.

⁵ Aćimović M., 205; Brkić S.: *Racionalizacija krivičnog postupka i uprošćene procesne forme*, Centar za izdavačku delatnost Pravnog fakulteta, Novi Sad, 2004, 210.

⁶ Vodinec V.: „Imenovanje ‘sukrivca’ kao dokaz u krivičnom postupku“, *Zbornik radova pravnog fakulteta u Splitu*, Split, 1974, 73.

⁷ „S pravom se pojavljuje prigovor da nije iznađen doslijedan i jasan principum divisionis, ali zasluga je ove klasifikacije što je pokušala svratiti pažnju teorije na problematiku ove vrste dokaza, koji su, začudo, ne samo u našoj krivičnoprocesnoj literaturi dosta zane-mareni.“ – Vodinec V., str. 73.

2. Poricanje

Pitanje poricanja i njegove dokazne vrednosti prilično je zapostavljeno u naučnim radovima, a mnogo veći broj radova posvećen je priznanju. Ovim je na neki način zanemarena činjenica da nije samo priznanje dokaz u krivičnom postupku, već da je to iskaz okrivljenog ma kakav bio, tj. bez obzira na količinu informacija koju nosi. Izjava kojom se osporava tačnost neke činjenice ili kojom se tvrdi da se inkriminirani događaj drugačije odigrao, može imati vrednost, iako ne sadrži opterećenje protiv svog vinovnika.⁸ Na ovakav značaj i zastupljenost priznanja verovatno je uticala činjenica da je priznanje svakako najviše priželjkivana vrsta iskaza okrivljenog, čijim dobijanjem po pravilu nestaju sve nedoumice u pogledu izvršenja krivičnog dela, kao i status „kraljice dokaza“ koji je imalo tokom razvoja krivičnog postupka.

Poricanje nije ništa drugo nego osporavanje jednog stanja stvari koje se nekom prebacuje, dakle negacija.⁹ Tako bismo poricanje okrivljenog u krivičnom postupku mogli da odredimo kao negiranje činjeničnih navoda koje mu se optužbom stavljaju na teret ili pak priznanje da je činjenično stanje delimično ili u potpunosti tačno, ali uz iznošenje nekih okolnosti koje isključuju postojanje krivičnog dela.

Imajući u vidu u kojim sve pravcima može ići poricanje i kakve sadržaje može imati, možemo razlikovati nekoliko modaliteta ove vrste iskaza. Golo poricanje je tvrđenje bez argumenata o dokazima kojima bi se eventualno ukazalo na neke nove dokaze i činjenice. Ovakvo držanje predstavlja indiciju krivice, jer iza jednog ovakvog držanja se veoma često nalazi težnja za izbegavanjem zaplitanja u protivrečnosti, kao i načelan stav da je zadatak samih organa krivičnog gonjenja da pruže dokaz o krivici.¹⁰ Argumentovano poricanje može da ima razne sadržaje i stepene informacija činjenične prirode. Tako na primer, okrivljeni može poricati izvršenje krivičnog dela, iznoseći određene činjenice kojima u potpunosti osporava navode optužbe (npr. alibi ili neke druge činjenice i okolnosti koje mu idu u korist) ili navesti da je optužba tačna u pogledu činjeničnog stanja, ali osporavati da je npr. krivično delo izvršeno sa umišljajem, a krivični zakonik predviđa jedino taj oblik vinosti za krivično delo koje se optužbom stavlja na teret.¹¹

Poricanje, kao i priznanje, ne treba posmatrati nekritički i samo za sebe, izdvojeno od drugih izvedenih dokaza. Svako priznanje nije istinito, a svako poricanje nije lažno.¹² Ovo naročito treba imati u vidu u situaciji kada se okrivljeni odluči za argumentovano poricanje, gde će činjenice i tvrdnje koje iznosi

⁸ Gorphe F.: *Ocena sudskih dokaza – rasparava o jednom tehničkom metodu* (interni prevod), 1947, 129.

⁹ Grasberger R.: *Psihologija krivičnog postupka*, „Veselin Masleša“, Sarajevo 1958, 197.

¹⁰ Ibid., 204.

¹¹ V. Vodinić, nav. prema: Danić R.: *Ispit okrivljenog u krivičnom postupku*, 2001, str. 113, 114.

¹² Ibid., 114.

učiniti objektivno proverljivim. Ukoliko se verzija događaja koju je izneo okrivljeni pokaže kao netačna, a imajući u vidu druge dokaze, to bi mogao biti dokaz ili bar indicija njegove krivice. Tako će se na najbolji način utvrditi da li je poricanje rezultat svesti o krivici ili svesti o nevinosti, tj. da li nosi karakter laži ili karakter istine.¹³ Čak i golo poricanje, lišeno bilo kakvih informacija, u situaciji kada sud ostane u sumnji u pogledu neke činjenice važne za donošenje odluke, može zahvaljujući pravilu *in dubio pro reo* imati iste posledice kao i da je utvrđena tačnost poricanja.¹⁴ S tim u vezi, smatramo da će golo poricanje, iako na prvi pogled neuspešan vid odbrane koji predstavlja indiciju krivice, slično pravu okrivljenog koji je odlučio da ne odgovara na postavljena pitanja, biti efikasno ako se steknu sledeći uslovi: a) da je okrivljeni zaista učinilac dela koje mu se stavlja na teret; b) da je on jedino živo biće koje čuva tajnu čitavog krivičnog dela; v) da okrivljeni nije ostavio nikakve tragove do kojih bi se kriminalističkim sredstvima moglo doći; g) da organi krivičnog postupka ne raspoložu nijednim valjanim dokazom o relevantnim činjenicama; d) da okrivljeni u svom ćutanju (u ovom slučaju poricanju) ostane dosledan i nepokolebljiv.¹⁵

Činjenica je da je svako ljudsko ponašanje uslovljeno nekim motivom, kao organskim ili psihološkim faktorom koji pokreće ili reguliše ponašanje radi postizanja određenih ciljeva.¹⁶ Stoga u svakom konkretnom slučaju treba tražiti razloge zbog kojih se okrivljeni odlučio baš za ovakvu vrstu odbrane. Tako će se okrivljeni koji smatra da postoje svi uslovi navedeni u prethodnom stavu opredeliti za golo poricanje i time otežati utvrđivanje pravog činjeničnog stanja, a ovakva odluka, iako rizična može dovesti do povoljnog rezultata za njega. Naravno, okrivljeni može svoju odluku o načinu iznošenja odbrane promeniti u toku krivičnog postupka u zavisnosti od toka istog i predloženih dokaza, ali će ovakvo držanje svakako ostaviti utisak na sud, jer se s pravom može postaviti pitanje, zašto se okrivljeni koji je od samog početka imao mogućnost da argumentovano osporava navode optužbe odlučio za golo poricanje. Dalje, moguće je da okrivljeni, koristeći se golim poricanjem, ne želi da naškodi sebi ili bliskoj osobi, a moguće je i da ne zna ništa o konkretnom slučaju.¹⁷

Na kraju, navešćemo neke praktične momente u vezi sa saslušanjem okrivljenog koji se odlučio za argumentovano poricanje i ocenom verodostojnosti ove vrste iskaza, imajući u vidu da netačan iskaz okrivljenog može biti posledica svesne laži, ali i zablude.¹⁸ Prilikom saslušanja treba najpre utvrditi šta je okrivljeni

¹³ Grasberger R., *ibid.*

¹⁴ Danić R.: *Ispit okrivljenog u krivičnom postupku*, Sven, Niš 2001, 116, 117.

¹⁵ Stanković D.: *Smisao i besmisao šutnje*, Globus, Zagreb 1988, 257.

¹⁶ Aćimović M., 367.

¹⁷ V. Vodinić, nav. prema: Danić R., 114.

¹⁸ Grasberger navodi sledeći primer: Posle neuspele krađe u prodavnici električne robe uhapšena su dva lica, a kasnije i treće koje je za vreme njihovog pokušaja upadljivo stajalo ispred izloga radnje i koje je počelo da beži u isto vreme kada i učinioci krivičnog dela.

hteo da radi u vreme delatnosti koju je netačno prikazao – ako zna da iskazuje o stvarima koje su bile predmet njegovog interesovanja, a događaj koji je netačno izložio nije bio u središtu njegovog interesovanja, reč je najverovatnije o zabludi. Ako da lažne podatke o onome što je u utvrđenoj delatnosti bilo odlučujuće, a s obzirom na navedenu pripravnost bio je u stanju da da tačne podatke o onome što mu je „moralo ležati na ivici svesnog toka“, posredi je svesna laž.¹⁹ Prilikom saslušanja kod ove vrste poricanja treba pokazati posebno umeće, kako okrivljeni ne bi sagledao plan saslušanja, tako što će predvideti pitanje koje sledi i potpuno osporiti svako znanje pojedinosti, treba saslušanje obaviti neposredno posle spornog događaja, kao i voditi računa da okrivljeni što opširnije iznese podatke o spornim događajima. Ako se zapaze nedostaci u iskazu, tokom daljeg saslušanja treba rasvetliti da li u osnovi nedostataka iskaza postoji izvestan sistem, ili se oni mogu objasniti poremećajima pažnje koji ne izazivaju sumnju.²⁰

3. Priznanje

Priznanju je, istorijski posmatrano, u krivičnom postupku pridavan različit značaj. U inkvizitorskom postupku, koji se pojavio krajem XII veka, priznanje je smatrano kraljicom dokaza – *regina probationem*, pa je i sva aktivnost suda išla u tom pravcu. Kroz torturu i mučenje dobijana su priznanja koja su bila dovoljna za donošenje sudske presude. Međutim, vremenom sa razvojem ideje o nepovredivosti psihičkog i fizičkog integriteta čoveka, o njegovim pravima i humanosti postupka, došlo se do toga da je iskaz okrivljenog koji sadrži priznanje postao samo jedan od dokaza koji se ceni po slobodnom uverenju sudije.

Priznanje možemo definisati kao iskaz u kome je okrivljeni priznao sve činjenice koje čine bitna obeležja krivičnog dela, a ne ističe činjenice koje isklju-

---

Ovo treće lice je negiralo da je kritičnom prilikom čuvalo stražu, navodeći da je potrčalo u nameri da stigne dvojicu koji su se dali u beg. Na pitanje zašto je tako dugo stajao ispred prodavnice, dao je odgovor da je nameravao da kupi radio-aparat i tom prilikom je pokazao dobru obaveštenost u pogledu poznavanja najpoznatijih marki ove vrste robe. Međutim, nije znao da odgovori na pitanje koje marke aparata je video u izlogu radnje. Dalje upitan čega se još može setiti, dao je podatke o aparatima za osvetljavanje i o instalacionom materijalu koji su bili izloženi u uskom izlogu neposredno pored ulaza u radnju, a dobro je opisao i obojicu učinilaca ovog krivičnog dela, navodeći da ih je video u osvetljenom lokalu, gledajući kroz ulaz u radnju. Ako je sve navedeno govorilo u prilog tome da je ovo treće lice manje pažnje obratilo na izlog sa robom nego što je osmatralo ulaz u radnju i oba kradljivca, onda je sledećim odgovorom uhvaćen u laži. Naime, upitan kojeg je od dvojice kradljivaca jurio, rekao je da je trčao za obojicom, a na pitanje za kojim je trčao kada su se razdvojili, rekao je da je trčao za „jednim“ i nije mogao da kaže koji je taj, niti u kom momentu se razdvojio od drugog izvršioca. – Grasbeger R., 198.

¹⁹ *Ibid.*, 197, 198.

²⁰ *Ibid.*, 199.

čaju postojanje krivičnog dela i krivične odgovornosti.²¹ Ovde je reč o potpunom priznanju, dok se u slučajevima priznanja samo nekih relevantnih činjenica radi o nepotpunom, odnosno delimičnom priznanju. Na primer, ne može se govoriti o delimičnom priznanju kad okrivljeni prizna da je bio poslovođa radnje i da je imao manjak, a sudi mu se za krivično delo pronevere. Ali, ako okrivljeni prizna da je prisvojio određeni iznos iz pazara, ali manje od iznosa navedenog u optužnom aktu, radilo bi se o delimičnom priznanju.²²

O potpunom priznanju se može govoriti u još jednom smislu. Naime, pored priznanja koje sadrži sve relevantne činjenice koje se tiču dela i učinioaca, ono mora imati još jedan kvalitet. Taj kvalitet podrazumeva da je priznaje dobijeno uz prethodno poštovanje svih prava okrivljenog koja su mu garantovana Zakonikom o krivičnom postupku.²³ To između ostalog znači da bi priznanje trebalo da bude dobijeno bez prinude ili bilo kakvog uticaja na volju okrivljenog. Posebnu vrstu priznanja predstavljala bi ona koja su posledica fizičke ili psihičke prinude, što kasnije može dovesti do sudskih zabluda i pogrešnih presuda.²⁴

Svakako da je priznanje najpoželjniji iskaz okrivljenog, jer se njime pojednostavljuje i ubrzava postupak, a kazna se izriče prema stvarnom krivcu – dakle, ostvaruje se i svrha krivičnog postupka. Priznanju se obično i veruje, jer „nije prirodno lagati protiv samog sebe, protivno je nagonu samoodržanja optužiti lažno samog sebe“.²⁵ Naravno, mogući su slučajevi prinude i lažnog samooptuživanja. Zato je potrebno utvrditi uslove pod kojima je priznanje dato, utvrditi motive kao i odsustvo prinude.

Kao što je već spomenuto u delu o poricanju, iskazi se, s obzirom na sadržinu, mogu podeliti na istinite i neistinite. Istinit iskaz odražava podudarnost između onoga što se tvrdi i onoga što objektivno postoji.²⁶ Dakle, istinito priznanje „se sastoji, od strane onog protiv koga se navodi izvesna činjenica, u potvrđivanje njene tačnosti“.²⁷ S druge strane, neistinit iskaz možemo odrediti kroz pojam istine. To je iskaz kod kojeg nema saglasnosti između tvrdnje i objektivnog stanja stvari. Ovakav iskaz može biti netačan (nesvesno neistinit), što je posledica

²¹ Danić R., 105.

²² *Ibid.*

²³ Nikolić D., 2006, 55.

²⁴ Tipičan primer za priznanje dato usled psihičke i fizičke torture je slučaj Zdravka B. koji je na kraju oslobođen optužbe za ubistvo Vere Novković. On je za vreme istrage boravio u istražnom zatvoru u Novom Sadu, iako je istragu vodio Okružni sud u Sremskoj Mitrovici, što je stvorilo prostor za niz nedozvoljenih pritisaka. Sve je to rezultiralo priznanjem datim pred istražnim sudijom, koje je posle opozvano. Za detaljan prikaz toka ovog slučaja: Markićević A.: „Anatomija lažnog priznanja“, *Glasnik AKV*, 1994/1-2, str. 37-59; Vid. i slučajeve iz strane sudske prakse u: Kovač K.: *Nevino osuđeni*, Novi Sad 1989, str. 64-84.

²⁵ Gorphe F., 135.

²⁶ Delić N., 52.

²⁷ Gorphe F., 129.

grešaka u psihičkim procesima koji učestvuju u nastajanju iskaza²⁸, i može biti svesno pogrešan, dakle lažan.

Posebnu vrstu priznanja predstavljaju ona koja su data bez direktne prinude, a gde krivično delo uopšte nije ni učinjeno ili je učinjeno od strane drugog lica. Lažno samooptuživanje, koje se često javlja kao uzrok sudskih zabluda i pogrešnih presuda, može imati različite motive. Motiv za ovakav postupak može ležati u već navedenoj želji da se zaštiti bliska osoba²⁹, da se među osuđenima stekne određeni ugled i želja za senzacionalizmom³⁰ ili da se izbegne dugo odsluženje kazne³¹.

Postoje još dve podele priznanja koje je razmatrala kako starija tako i novija literatura. Ukazaćemo samo na njihove najbitnije karakteristike. U slučajevima prostog priznanja, okrivljeni priznaje navode optužbe bez ikakvih rezervi, dok kod kvalifikovanog ističe još neke okolnosti koje mogu uticati na kvalifikaciju dela. Na primer, okrivljeni priznaje da je izvršio krađu, ali osporava vrednost zbog koje je krađa kvalifikovana kao teška. U pogledu dokazne vrednosti, bitno je sledeće – sud treba da pođe od toga da je učinjena krađa, a tešku krađu dokazivati na drugi način. Ako se ne dokaže teže krivično delo, okrivljeni se može osuditi samo za ono što je priznao.

Istražni sudija kao i sudija na glavnom pretresu trebalo bi da budu oprezni sa priznanjem kao vrstom dokaza. Njime se vešt okrivljeni može poslužiti kao taktičkim potezom i svoj iskaz kasnije poreći. Sudija pod uticajem priznanja može zapostaviti utvrđivanje objektivnog stanja i ne posvetiti mu dovoljno pažnje. Ovakav sugestivni uticaj priznanja sudija može eliminisati ako ga smatra samo poželjnim, a ne apsolutno potrebnim, kao i ako pokuša preko svih dozvoljenih sredstava da razotkrije laž.³² Naravno, dokazanu laž okrivljenog ne treba posmatrati kao izraz njegove krivice. Laž okrivljenog predstavlja samo „orijentacionu

²⁸ O greškama opažanja, pamćenja, mišljenja i iskazivanja, vid.: Delić N., 54-61.

²⁹ Vid. detalje slučaja Jovana V. koji je na nagovor svog oca priznao ubistvo žene sa kojom su obojica bili u emotivnoj vezi. Otac je nagovorio sina da prihvati krivicu na sebe jer je mlad, pa će blaže biti osuđen i lakše izdržati kaznu. - Kovač K., 59-62.

³⁰ Tako je izvesni Bernvizer priznao ubistvo jednog seljaka, iako je slučaj davno bio zaveden kao nerešen i stavljen u arhivu. Bernvizer je u zatvoru priznao da je izvršio ubistvo, iako se u to vreme nalazio na drugom mestu. Ovo je učinio da bi „imponovao“ drugim osuđenima. Radi se o slučaju tzv. pseudologije fantastike, bolesti od koje pate veliki lažovi sa razvijenom bujnom maštom. Karakteriše ih uživljavanje u nestvarne situacije, zavist, zloba, želja za isticanjem i ambicija da vladaju drugima. - *Ibid.*, str. 56.

³¹ Tako je Karl Sigel priznao tri krivična dela sa kojima nije imao nikakve veze i čak tražio izvršenje smrtno kazne, da bi se na kraju ispostavilo da je to učinio samo da bi izbegao dugogodišnju kaznu zatvora sa prinudnim radom. Slušajući priče drugih zatvorenika o uslovima koji vladaju u zatvoru, procenio je da bi smrt za njega bila povoljnije rešenje. Za detaljan prikaz slučaja, *ibid.*, 52. 53.

³² Danić R., 106.

indiciju o mogućoj krivici³³, a ne dokazno sredstvo. Jer laž je, kao što se i videlo iz navedenih primera „za nekoga potreba, za nekoga spas, a za nekoga bolest“³⁴.

Praktična vrednost priznanja leži u tome što otklanja poslednje tragove nesigurnosti kod sudije i stvara još jače ubeđenje koje je formirano na osnovu ranije izvedenih dokaza. Takođe, ono može postati novi izvor do tada nepoznatih saznanja i dokaza, što samo povećava njegovu dragocenost. Takođe, priznanje ubrzava i pojeftinjuje postupak, a dovodi i do toga da se sazna za neko krivično delo koje bi možda ostalo neotkriveno ili do osuđujuće presude koja bi bez priznanja izostala. I iz ugla okrivljenog priznanje ima svojih prednosti: i njemu može biti u interesu da se postupak što pre završi, oslobađa ga drugih neprijatnosti kao što su pritvor, razotkrivanje inimtngog života, a oslobađa ga susreta sa žrtvom.

S druge strane, priznanje može pokazati i odnos okrivljenog prema učinjenom delu, te imati i terapeutsko dejstvo na okrivljenog ukoliko ga oslobađa unutrašnjeg sukoba i konflikata. Ovo posebno važi u slučajevima učinilaca koji dela čine iz nesvesne potrebe za kaznom. Frojd je prvi uočio ovu manifestaciju osećanja krivice otkrivši „da akumulacija nesvesnog osećanja krivice i veoma izražena potreba za kaznom mogu jednog čoveka tako snažno savladati da čak počini realan zločin kako bi došao do rasterećenja svesti“³⁵. Frojd je ovaj poseban tip kriminalca nazavao kriminalcem iz nesvesnog osećaja krivice.³⁶ Ovo otkriće je značajno, jer je napravilo razliku između kriminalca iz nesvesnog osećanja krivice, tzv. kriminalca neurotskog tipa kod kog je osećanje krivice upravo i motiv za izvršenje dela i ostvarenje unutrašnjeg mira kroz sankciju, i kriminalca kod kojih kajanje dolazi nakon dela, ili ga nema ni pre ni posle zločina. Ovo otkriće

³³ Vodinelić V. (1962), 12.

³⁴ Kostić P., Lojić R.: „Laganje i ličnost“, *Teme*, br. 3, *Univerzitet u Nišu*, 2004, 278.

³⁵ Frojd je ovo otkriće prvi put objavio u svom radu „Nekoliko karakternih tipova iz psihološke prakse“ (1915). - Nastović I.: *Dubinskopsihološki dijagnostički praktikum*, Dečije novine, Gornji Milanovac, 1985, 287.

³⁶ Navešćemo primer četrdesetdevetogodišnjeg K. S., građevinskog poslovođe, koji se 1943. godine pridružio NOB-u. Nakon završetka rata prvi put je osuđen 1946. godine, a ukupno 12 puta. Do svoje četrdesetdevete godine života, 25 godina je proveo po zatvorima zbog krađe i falsifikata. Za vreme izdržavanja kazne uvek je bio primeran. Po isteku zatvorske kazne uvek bi se posle kraćeg vremena ponovo vraćao u zatvor, a interesantno je da nikada nije bio otkriven, već se samoprijavljivao, a ukradene stvari nije zadržavao za sebe. Na suđenju 1971. godine je rekao da ne zna zašto čini krivična dela, „da ga na to nešto goni“, da je to jače od njega i da ne zna šta bi to moglo biti. Na predlog branioca poslat je na veštačenje, gde je pored psihijatrijske eksploracije podvrgnut i psihološkim ispitivanjima. Nalazom je utvrđeno: radi se o natprosečno inteligentnoj osobi sa veoma izraženim osećanjem krivice i nesvesnom potrebom za kaznom, koja ima funkciju smanjenja dubokog osećanja krivice, koje je vezano za jedan tragičan događaj koji se odigrao neposredno posle završetka rata. Naime, K. S. je usled nesporazuma oko lozinke, u toku noći, greškom ubio pet svojih drugova. Sve je shvaćeno kao posledica nesporazuma, tako da K. S. nije bio osuđen, ali je dugo posle toga bio potišten, a čak je nekoliko puta, a da to niko nije znao, posetio grobove svojih drugova. Vid. Nastović I., 1985, str. 289, 290, 291.

je nametnulo i obavezu drugačijeg postupanja sa ovakvim licima – njihovo lečenje podrazumeva psihoterapijski tretman, a kažnjavanje ne bi imalo smisla, jer nesvesna potreba za kaznom će tako biti zadovoljena samo za vreme trajanja mere, a ponovo aktivirana istekom zatvorskog kažnjavanja.³⁷

Svako priznanje potrebno je proveriti u logičkom i psihološkom smeru, jer priznanje u kome motivi koji su doveli do dela nisu ubedljivo objašnjeni ostaju sumnjivi.³⁸

Motivi priznanja mogu biti različiti i mogu se svrstati u dve grupe:

- a) motivi orijentisani na „ja“ okrivljenog, kao što su ublažavanje kazne, skretanje istrage sa opasnog pravca, zatim obezbeđivanje unutrašnjeg smirenja, zadovoljenje osećaja mržnje prema nekoj osobi, uspostavljanje samopoštovanja;
- b) motivi usmereni na društvenu sredinu – osećanje časti, kajanje za izvršeno krivično delo, ljubav, prijateljstvo.³⁹

U ovom nimalo lakom zadatku pronalaženja motiva koji okrivljenog navodi na priznanje nije dovoljno samo sudijsko iskustvo već i teorijska i praktična dostignuća psihologije.

4. Imenovanje saučesnika

Kao što smo već naveli, o terećenju drugih lica od strane okrivljenog bilo je malo reči i u domaćoj i u stranoj literaturi. Jedan od retkih autora koji je ovoj problematici posvetio pažnju je V. Vodinelić. Ovaj autor, iako svestan nedoslednosti podele iskaza i nedostatka pouzdanog kriterijuma na kom se ova klasifikacija zasniva, primetio je da uobičajenoj podeli iskaza na priznanje, poricanje priznanja i opoziv priznanja, treba dodati i mogućnost terećenja drugih osoba od strane okrivljenog.

Ovakav iskaz može biti svesno, često namerno ponašanje okrivljenog koje se može odnositi na svaku osobu bez obzira na to da li je ona u toj krivičnoj stvari pozvana na odgovornost. Bitno je da već okrivljena osoba (lažno ili istinito) tereti neku drugu osobu da je učestvovala u delu koje se njoj stavlja na teret. Ako okrivljeni imenuje drugu osobu kao učinioca krivičnog dela u kom ni on sam nije učestvovao, ne radi se o imenovanju sukrivca, već o krivičnoj prijavi.⁴⁰

Imenovanje saučesnika po pravilu nema dokaznu vrednost, jer saučesnik „ima interesa krivicu naturiti kome drugom, a njegovoj svedodžbi se ne može

³⁷ Nastović I., 292.

³⁸ Grasberger R., 195.

³⁹ Danić R., 107.

⁴⁰ Vodinelić V. (1974), 74.

verovati ni stoga što je ukaljan učešćem u krivičnom delu, pa se ne može pretpostaviti da će biti čestit i da će hteti kazati istinu⁴¹.

Kod ove vrste dokaza neophodan je kritičan stav i oprez u njegovoj oceni. Mnoga istraživanja i sudska praksa pokazali su koliko nekritičko prihvatanje ovakvog iskaza može biti smetnja za istinito i potpuno utvrđivanje činjenica, te da nekritičko priznanje i isto tako nekritičko prihvatanje terećenja druge osobe od strane okrivljenog stoje na prvom i drugom mestu liste uzroka sudskih zabluda.⁴²

Ipak, ni ovu vrstu dokaza ne bi trebalo unapred odbacivati, naročito u situaciji kada nema drugih dokaza, a navode iskaza koji tereti drugu osobu je moguće proveriti. I ova vrsta iskaza prema svojoj sadržini može biti istinita ili lažna, kao što to mogu biti i ostale vrste iskaza okrivljenog, o čemu je već bilo reči. Neophodno je pri oceni sadržaja jednog ovakvog iskaza imati u vidu motive okrivljenog. Donekle je i očekivano da okrivljeni, u kojem proradi nagon za odbranom i samoodržanjem, može u postupak uvući i druga nevina lica. Motivi za lažno terećenje mogu biti raznovrsni: učinilac želi otežati utvrđivanje istine, osvetoljubivost, zloba, želja da se prikrije stvarni učinilac, psihopatologija, pa čak i izraz sadističkih sklonosti. S druge strane, motiv koji podstiče okrivljenog na istinito imenovanje saučesnika može biti rezultat kajanja, želja da se podeli kazna sa stvarnim saučesnicima, afekat, bes zbog terećenja od strane pravog učinioca, i tako dalje.⁴³ Situaciju dodatno komplikuje činjenica da jedno isto ponašanje mogu izazvati sasvim suprotni motivi. Uzimajući sve u obzir, sudija se na glavnom pretresu može suočiti sa više različitih iskaza podjednake ubedljivosti, a nedostatak drugih kvalitetnih dokaza može samo dodatno komplikovati stvar.

Zakonik o krivičnom postupku sadrži pravila koja su od koristi za ocenu ovakvog dokaza. Sud je dužan da savesno oceni svaki dokaz pojedinačno i u vezi sa ostalim dokazima i da na osnovu takve ocene izvede zaključak da li je neka činjenica utvrđena, a takav zaključak će izvoditi na osnovu slobodnog sudijskog uverenja. Takođe, sudija ima mogućnost da okrivljenog suoči sa svedokom ili drugim okrivljenim, ako se njihovi iskazi ne slažu pogledu važnih činjenica. Tada će se lica koja se suočavaju okrenuti jedno prema drugom i ponoviti iskaze oko kojih postoji neslaganje i raspraviti o njihovoj istinitosti. Iako u praksi nema veći procesni značaj, sud će imati priliku da prati reakciju suočenih, koju može i zapisnički konstatovati, zajedno sa konačnim izjavama suočenih. U tumačenju dokazne vrednosti imenovanja sukrivca treba uzeti u obzir i kriterijume koje je sastavio Döhring, koji se temelje na pravnim pravilima i sudskopsihološkim saznanjima. Imenovanje sukrivca će biti uverljivije ako:

⁴¹ Marković B.: *Udžbenik srpskog krivičnog postupka: s obzirom na projekat krivičnog postupka za Kraljevinu S. H. S.*, Ujedinjenje, Beograd 1926, 355.

⁴² Vodinečić V., 75.

⁴³ Vodinečić V., 76, 77.

- a) okrivljeni nema motiva za lažno terećenje;
- b) ako okolnosti pod kojima je data izjava i način iskazivanja daju terećenju pečat istinitosti;
- c) ako je izvršeno suočavanje dalo rezultat koji govori u prilog istinitosti imenovanja;
- d) ako sav dokazni materijal bez sumnje podupire imenovanje sukrivca.⁴⁴

Pojedine odredbe Srpskog krivičnog postupka sadržale su pretpostavke pod kojima se iskaz saučesnika može uzeti kao potpun dokaz. Naravno, u ovom zakonu je bilo usvojeno načelo zakonske ocene dokaza, pa se danas ove pretpostavke mogu posmatrati samo kao pomoćno sredstvo za ocenu verodostojnosti ove vrste iskaza. Tako je, na primer, bilo potrebno da dva saučesnika priznaju krivično delo i saglasno terete onog koji ne priznaje; da su dva saučesnika „u oči kazala“ onome koga terete da je učestvovao u izvršenju krivičnog dela; da se iskazi saučesnika slažu u naročitim okolnostima u vezi sa zajedničkim izvršenim krivičnim delom, u pitanjima za koja pre njihovog saslušanja nisu mogli predvideti da će biti pitani; da iskazi saučesnika moraju biti potvrđeni i drugim dokazima.⁴⁵

5. Opoziv priznanja

Priznanju se, kao najpoželjnijem dokazu, daje visoka dokazna vrednost, a njegovim dobijanjem gotovo da nestaju nedoumice oko toga da li je učinjeno delo koje je predmet optužbe. Priznanje bi trebalo da bude izvesno, iskreno i istinito da bi vredelo kao dokaz,⁴⁶ a suštinu priznanja čini odavanje tajne koja se nalazi u njemu. Ukoliko toga nema, već se priznanje svede samo na ono što se okrivljenom stavilo na teret, takvom iskazu nedostaje dokazna vrednost, što će se najbolje videti kod opoziva priznanja.⁴⁷ Dakle, ukoliko je priznanje lišeno detalja koji se tiču motiva koji su doveli do izvršenja krivičnog dela, načina izvršenja krivičnog dela i ponašanja nakon toga, a dođe do njegovog opoziva, sud će biti oslonjen samo na ostale dokaze, kojih možda i neće biti. Zato svaki sudija pod utiskom priznanja ne treba da zanemari istraživanja objektivnog stanja stvari, već posredstvom njega treba proveravati dato priznanje.⁴⁸

Opoziv priznanja predstavlja svaku promenu iskaza okrivljenog koja dovodi do drugačijih činjeničnih navoda, a kojom se potpuno priznanje pretvara u delimično ili samo dovodi do drugačijih činjeničnih navoda, odnosno izjava kojom se

⁴⁴ Vodinelić V., 80.

⁴⁵ Marković B. (1926), 356, 357.

⁴⁶ Gorphe F., 129.

⁴⁷ Grasberger R., 173.

⁴⁸ *Ibid.*

delimično priznanje menja u potpuno poricanje.⁴⁹ Dakle, okrivljeni na ovaj način poriče postojanje činjenica i okolnosti iznetih u prethodnom priznanju, ili pak u svom iskazu iznosi drugačiji činjenični sadržaj u odnosu na prethodni iskaz.

Ovakvom vrstom iskaza se u suštini može poreći celo priznanje ili se može poreći samo deo ranije datog priznanja. U prvoj situaciji važi pravilo „da docnije jednostrano, golo, samo u korist optuženog učinjeno poricanje ne može da poništi dokaznu vrednost ranijem priznanju“⁵⁰. Tada okrivljeni ne obrazlaže svoje poricanje, ne ističe nove činjenice i okolnosti kojima bi se prethodno datom priznanju umanjila ili oduzela dokazna vrednost, pa se ovakvoj izjavi ne može ni verovati. Međutim, kada se okrivljeni odluči za argumentovano poricanje ranijeg priznanja, iznoseći okolnosti koje dovode u sumnju raniji iskaz, tada „priznanju ne oduzima snagu, niti ga slabi poricanje kao takvo, već osnovi koji govore protiv verovatnoće priznanja“⁵¹. Okrivljeni tada može da negira da je uopšte izvršio krivično delo, iznese alibi ili navede da je priznanje dao uz upotrebu sile, pretnje, obmane, obećanja, iznude, iznurivanja i drugih sličnih sredstava (protivno odredbi čl. 89 st. 8 ZKP-a).

Član 90 ZKP-a predviđa da, ako se docniji iskazi okrivljenog razlikuju od ranijih, a naročito ako okrivljeni opozove svoje priznanje, sud ga može pozvati da iznese razloge zašto je dao različite iskaze, odnosno zašto je opozvao priznanje. U praksi se kao razlozi za odstupanje od iskaza navode greške procesnih organa učinjene namerno ili slučajno u ranijim stadijumima postupka.⁵²

U slučajevima opoziva priznanja za okrivljenog mogu se pojaviti dve situacije.

Prva situacija može uticati negativno na donošenje presude (i u korist okrivljenog), jer opozivom okrivljeni ostavlja sud u neotklonjivoj sumnji u pogledu dokazne vrednosti priznanja i drugih dokaza koji iz priznanja slede. Na ovaj način sud više te dokaze ne bi mogao ceniti kao nesumnjivo utvrđene, što dovodi do primene načela „in dubio pro reo“. Ova situacija je malo verovatna iz dva razloga. Prvo, pravilo „in dubio pro reo“ se u praksi retko koristi, mnogo manje nego što teorija zahteva. Drugo, opoziv priznanja ne dovodi u povoljniji položaj okrivljenog zato što su organi gonjenja psihološki kondicionirani da se „vežu uz onu verziju događaja u koju su uložili maksimum napora u razjašnjavanju, i koju je uostalom, potvrdio i sam okrivljeni svojim priznanjem, a on ne bi dao tako štetnu izjavu po sebe kada to doista ne bi odgovaralo stvarnosti.“⁵³

Druga moguća situacija utiče povoljno na donošenje presude, jer neuspeo opoziv priznanja samo povećava dokaznu vrednost datog priznanja, jer se ono teško može uspešno opozvati ako je u bilo kom stadijumu postupka dato slo-

⁴⁹ Krapac D.: *Neposredni i posredni dokazi u krivičnom postupku*, Informator, Zagreb 1982, 75.

⁵⁰ Marković B.: *O dokazima u krivičnom postupku*, G. Kon, Beograd 1908, 266.

⁵¹ *Ibid.*, 266.

⁵² Npr. okrivljeni navodi da je kod istražnog sudije pogrešno shvaćen, da je njegova izjava pogrešno uneta u zapisnik itd. Vid. Krapac D., 114, 115.

⁵³ Peters, cit. prema: *Ibid.*, str. 112.

bodno, jasno i određeno, tako da odgovara drugim dokazima i utvrđenim činjenicama.⁵⁴

6. Završne napomene

Iskaz okrivljenog je dugo predmet, kako praktičnih, tako i teorijskih radova. Teško je zamisliti da će čak i sve veći tehnički razvoj i napredak kriminalističke nauke moći da iz sistema dokaznih sredstava potisne ovu vrstu dokaza. Okrivljeni će kao neko kome je, po pravilu najbolje poznato šta se prilikom izvršenja krivičnog dela dogodilo, uvek biti interesantan izvor saznanja, čije će izjave sud tumčiti, ne bi li u svetlu drugih dokaza došao do utvrđivanja relevantnih činjenica.

Putevi psihe svakog okrivljenog su nepredvidivi, pa zbog toga šablonski prilaz prilikom tumačenja njegovih reakcija za vreme postupka nije preporučljiv. Svako ponašanje može imati višestruko značenje, pa bi bilo opasno nekritički prihvatati priznanja, ma koliko ona sudu i organima unutrašnjih poslova bila privlačna, kao što je neprihvatljivo da se laži u nekim pojedinostima tumače kao svest o krivici. Isto važi i za nekritičku ocenu opoziva priznanja ili izjave kojom okrivljeni tereti druge osobe da su izvršile krivično delo koje se njemu stavlja na teret.

Kao neopohodnost za pravilno tumačenje ponašanja okrivljenog i pronalaženja motiva koji stoje u osnovi svakog ponašanja, pokazuje se poznavanje sudske psihologije, kao pomoćne pravne discipline.

---

⁵⁴ Petrić: O ispitu okrivljenog, nav. prema: *Ibid.*, str. 113.

Literatura

- Aćimović M. (1987): *Psihologija zločina i suđenja*, Savremena administracija, Beograd
- Brkić S. (2004): *Racionalizacija krivičnog postupka i uprošćene procesne forme*, Centar za izdavačku delatnost Pravnog fakulteta, Novi Sad
- Damaška M. (1962): *Okrivljenikov iskaz kao dokaz u suvremenom krivičnom postupku*, Narodne novine, Zagreb
- Danić R. (2001): *Ispit okrivljenog u krivičnom postupku*, Sven, Niš
- Delić N. (2008): *Psihologija iskaza pojedinih učesnika u krivičnom postupku*, Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu
- Gorphe F. (1947): *Ocena sudskih dokaza – rasparava o jednom tehničkom metodu* (interni prevod)
- Grasberger R. (1958): *Psihologija krivičnog postupka*, „Veselin Masleša“, Sarajevo
- Grubač M. (2006): *Krivično procesno pravo*, Službeni glasnik, Beograd
- Kostić P., Lojić R. (2004): „Laganje i ličnost“, *Teme*, br. 3, Univerzitet u Nišu, str. 277-283.
- Kovač K. (1989): *Nevino osuđeni*, Prometej, Novi Sad
- Krapac D. (1982): *Neposredni i posredni dokazi u krivičnom postupku*, Informator, Zagreb
- Markičević A. (1994): „Anatomija lažnog priznanja“, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, br. 1994/1-2, str. 37-59.
- Marković B (1908): *O dokazima u krivičnom postupku*, G. Kon, Beograd
- Marković B. (1926): *Udžbenik srpskog krivičnog postupka: s obzirom na projekat krivičnog postupka za Kraljevinu S. H. S.*, Ujedinjenje, Beograd
- Nastović I. (1985): *Dubinskopsihološki dijagnostički praktikum*, Dečije novine, Gornji Milanovac
- Nikolić D. (2006): *Sporazum o priznanju krivice*, Studentski kulturni centar, Niš
- Stanković D.(1988): *Smisao i besmisao šutnje*, Globus, Zagreb
- Vodinelic V. (1962): „Laž okrivljenog kao dokaz u krivičnom postupku“, *Pravni život*, br. 3, str. 3-15.
- Vodinelic V. (1974): „Imenovanje ‘sukrivca’ kao dokaz u krivičnom postupku“, *Zbornik radova pravnog fakulteta u Splitu*, Split, str. 73-86.
- Zakonik o krivičnom postupku, „Sl. list SRJ“ br. 70/01, 68/2002 i „Sl. glasnik RS“ br. 58/2004, 85/2005, 115/2005, 49/2007 i 72/09

Rad primljen: 24. decembra 2012.

Odobren za štampu: 8. februara 2013.

Paper received: Decembre 24th, 2012

Approved for publication: February 8th, 2013

Željko Mirkov, M.Sc, lawyer, senior prosecution assistant
Public Prosecutor's Office, Kikinda

THE DEFENDANT'S STATEMENT AS EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEDURE

S u m m a r y

The subject of this article is the concept of defendant's statement and its forms in criminal proceedings. Although, there is no reliable criterion of its division, defendant's statements may occur as following: a denial, a confession, naming of an accomplice and the withdrawal of a confession. Each of the above mentioned statements is analyzed separately, having in mind certain psychological aspects which determine which forms of statement defendant shall choose.

Keywords: defendant's testimony, denial, confession, naming of an accomplice, denial of a previously given confession, psychological aspects

INNOVATIVE WEB BASED SUPPORT FOR E-GOVERNANCE IN SOCIOLOGICAL, ECONOMICAL AND BIOLOGICAL SYSTEMS**

This paper proposes a novel approach to facilitate and foster e-government optimization and automation through the use of advanced information retrieval methods and techniques, and advanced Web technologies, as well. The approach suggested in this article aims to consider interactive processes which are simple, effective, and based on the user's needs and capabilities, rather than the government's organizational structure or government business models. It should create the opportunity to evaluate and eliminate redundant or unnecessary processes as well as to reduce costs and cycle times by transitioning from the processes mainly based on human-related work to automated and more intelligent processes.

Keywords: web technologies, text normalization, data mining, multi-criteria decision making

1. Introduction

This paper aims to describe one innovative web based support for governance in many fields of human life, especially in e-Government as most important for citizenship. Problem was researched and one solution developed as a prototype which solves advanced answering tasks on one place through the authors work on the project of Ministry of education, science and technological research Republic of Serbia with similar name. Further research author has recently proposed as project idea for FP7-ICT-2013-10 European commission (EU) call and in this way conceptual grid-kernel solution also as a nucleus for develop of many different Web applications that allow automated interaction with users in terms of answering the questions, based on existing knowledge base and structured and unstructured data in the form of documents.

The rest of the paper is organized as follows. Section two gives basics of web based support for e-government in two subsections and that, challenges and

---

* Professor Dragan Ranđelović, PhD, Academy of Criminology and Police Studies, Belgrade, e-mail: dragan.randjelovic@kpa.edu.rs

** This work was partly supported by a grant from the Ministry of Education and Science, Republic of Serbia (Project number III44007) and (Project number TR34019).

objectives of proposed framework in first and concept of solutions in second. In section three are given related works in web based support for governance while section four, in two sub sections is dedicated to technological enablers that will be used in development and deployment of the architectural components and to plan of projects realization, as well. The paper is ending with conclusion.

2. Web based support for governance basics

Innovative methods in technology of Web-based e-Government help citizens, small and medium enterprises (SMEs) and they are deployed in government institutions in many areas of everyday life. Building and subsequent use of such systems is in the status of low-level accumulation of experiential knowledge which is in contrast to the requirements and many documents that establish the strategy of development in this area as are different EU strategies adopted for each ten years research of EU.

2.1. Challenges and objectives of framework

Challenges and objectives for develop solution of e-Government support come from:

- Societal drivers, that include, but not limited to, the lack of transparency in e-government systems and involvement of citizens especially minorities and young people in policy making;
- Economical drivers are manifold, but in general they ask technological and organizational help for economic growth;
- Medical drivers come from many biological challenges that faced up the world in a form of global warming, unknown viruses etc..
- Focus of proposed solution and projects idea is on:
- Exploring and testing new approaches, methods and techniques to extract, interpret and exploit information from unstructured multilingual and/or multimedia sources, yielding actionable knowledge;
- Developing and testing in realistic operating conditions new algorithms and software frameworks to analyze, interact and visualize extremely large volumes of data in real time;
- Supporting SME's developing innovative applications in structured and unstructured digital content management and, particularly, in the reuse of open data.

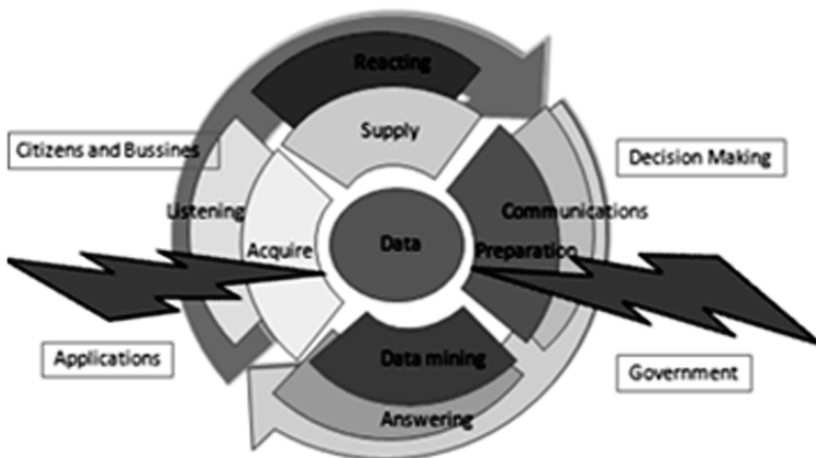
Concrete target objectives come due to the combined effect of globalization and European integration. Therefore there is a growing need for effective solutions that support multilingual business and inter-personal communication, and enable people accessing digital services in Europe's languages.

2.2. Concept of solution

There are three possible groups of users:

- Citizens,
- SME's, and
- Government whose communications with the kernel of solution is shown in Figure 1.

Figure 1. Solution's concept

It is all about data that should be found at the right -time and -place. In order to have it data is acquire from different sources and technologies like social networking, crowd sourcing, information retrieval, data mashup, etc., and store into analytical data warehouse after text preparation and before data mining and decision making.

As a result data base consists of knowledge for concrete application that triggered data acquisition. In order to realize desired features, solution is based on several advanced Web technologies for capturing than storing and preparing data for further analyzing using data mining as well as other multi-criteria decision making techniques.

3. Related work

One of the most important goals of e-government, clearly defined in EU i2010¹ and 2020 Horizon strategy², is the interaction of state, regional and local administration with the citizens and SME's in order to use the growing number of services such as:

- sociological consultations with such services as collaborative complaints and suggestions procedures to the administration, choice of education and future career etc.;
- consultations related to various fields of agriculture, healthcare, environmental protection, etc.;
- economical consultations in different economic areas of life (investments, financial crisis, instability of markets...).

Development of such complex systems is not easy and relies on research in many fields of computer science, mathematics, artificial intelligence, as well applications-related problems (e.g. economy, medicine, society, emergency management, etc.), etc.

Power gives an excellent briefing of decision support systems (DSS) history from late 1960's up to 2000.³ Since then a significant movement from mainframe-oriented DSSs to client-server architectures with thin clients and then to Web-based DSSs⁴. In studies⁵ the explicit definition of Web-based DSSs is given, with clear distinct what they are not. In addition, these studies cover the opportunities that Web bring to DSSs, such as increasing access to both structured and unstructured data, provide better knowledge base, adding new value to data warehouse, etc.

Papers⁶ deals with possible architectures for Web-based DSS while in reference⁷ with decision support and business intelligence systems.

¹ [1 http://ec.europa.eu/information_society/eeurope/i2010/index_en.htm](http://ec.europa.eu/information_society/eeurope/i2010/index_en.htm)

² http://ec.europa.eu/research/horizon2020/index_en.cfm

³ Power D. J.: *A Brief History of Decision Support Systems*, available online at: <http://dssresources.com/history/dsshistoryv28.html>, 2012

⁴ Zhang S., Goddard S.: "A software architecture and framework for Web-based distributed decision Support Systems", *Decision Support Systems*, No. 43/2007, 1133-1150

⁵ Power D. J., Kapharti S.: "Building Web-based Decision Support Systems", *Studies in Informatics and Control*, Vol. 11, No. 4, 2002, 291-302

⁶ Nestić S., Stefanović M.: "Komponente i klasifikacija DSS – koncept Web baziranih DSS sistema", *5th International Quality Conference*, Kragujevac, 19-21 May 2011, A-257-A264; Chen H., Zhang X., Chi T.: "An Architecture for Web-based DSS", *6th WSEAS International Conference on Software Engineering, Parallel and Distributed Systems*, Corfu Island, Greece, 16-19 February, 2007, 75-79

⁷ Turban E., Aronson J.: *Decision Support and Business Intelligence Systems*, Prentice Hall, New Jersey, USA, 2007

In the meantime Web itself has growth to an extreme pool of human knowledge. New social technologies known also as Web of humans or Web 2.0 transforms Web from a distributed knowledge repository to a media that allows people-to-people communication and form so-called collective intelligence that may be harness in many applications including decision support in e-Government.

More authors found that DSSs help in decision making in small and medium uncertain data and poorly structured or unstructured problems at all levels of government, but they are the most significant to it's higher levels and as such are complex and have many different implementations what we can see in reference.⁸ It leads to multiple-criteria decision making (MCDM) and multi-attribute research and author deals in particular with multi attribute theory (MAUT) trough the possible classifications of different methods of individual and group decision making in the papers.⁹ The roots of MCDM are given in reference.¹⁰ The findings of all these studies are:

- 1) There is Web based software that may assist to apply MCDM;
- 2) The significant growth of MCDM penetration to many research areas and its usage;¹¹
- 3) there is a Nobel(Nobel) prize in economics awarded 2002 to Daniel Kaneman (Daniel Kahneman) for his work on behavioral aspects of decision making, etc.

In group of papers¹² author consider applications of different algorithms which enable different possibilities of multi-objective optimization.

---

⁸ Voss A., Roeder S., Märker O.: "Optimizing Cooperation in Spatial Planning for e-Government", *Knowledge Management in Electronic Government , Lecture Notes in Computer Science*, Vol. 2645/2003, 239-249

⁹ Zhang R., Lu J., Zhang G.: "A knowledge-based multi-role decision support system for ore blending cost optimization of blast furnaces", *European Journal of Operational Research*, Vol. 215, No. 1, 2011, 194-203; Doumpos M., Zopounidis C.: *Multicriteria Decision Aid Classification Methods*, Kluwer Academic Publishers, Massachusetts, USA, 2002

¹⁰ Wallenius J. *et al.*: "Multiple Criteria Decision Making, Multi-attribute Utility Theory: Recent Accomplishments and What Lies Ahead", *Management Science*, Vol. 54, No. 7, July 2008, 1336-1349

¹¹ <http://expertchoice.com/>; Dyer J. *et al.*: "Multiple Criteria Decision Making, Multiattribute Utility Theory: The Next Ten Years", *Management Science*, Vol. 38/1992, 645-654

¹² Butler J., Dyer J., Jia J.: "Using Attributes to Predict Objectives in Preference Models", *Decision Analysis*, Vol. 3/2006, 100-116; Charnes Cooper W., Rhodes E.: "Measuring Efficiency of Decision Making Units", *EJOR*, Vol. 2/1978, 429-444; Chen-Ritzo C. *et al.*: "An Experimental Analysis of a Multi-attribute Reverse Auction Mechanism with Restricted Information Feedback", *Management Science*, Vol. 51/2005, 1753-1762; Coello C., Lamont G. (eds): *Applications of Multi-Objective Evolutionary Algorithms*, World Scientific Publishing, Singapore, 2004; Deb K.: *Multi-Objective Optimization Using Evolutionary Algorithms*, Wiley, New York, USA, 2001; Fonseca C., Fleming P.: "Genetic Algorithms

In the papers¹³ is described the answering system for interactive communication e-government with citizenry in the field of suggestions and complaints.

How to combine multi-attribute decision theory and adaptive techniques to enhance individualized instruction in intelligent learning environment (ILE) are given in reference,¹⁴ which aims to help new users to master the skills of computer use.

Applications of intelligent Web-based e-government in the health and economy sector in the Republic of Serbia are given next two references:

- Reference¹⁵ applying electronic documents in development of the healthcare information system Republic of Serbia and
- In paper¹⁶ one doctor-client application.
- In the next two papers are given applications:¹⁷
- In the economy in the field of investment and
- Planning of agricultural development, respectively.

In the work¹⁸ is given the application of security service to the citizens within them all the possible methods of implementation multi-attribute decision based on evolutionary algorithms integration.

Paper¹⁹ presents a general discussion about e-government and paper²⁰ complex perception of DSS anticipated to design new services tailored to citizens in

for Multiobjective Optimization: Formulation, Discussion, and Generalization”, 5th *International Conference on Genetic*, Illinois, USA, 17-21 July 1993, 416-423

¹³ Victor M. *et al.*: “Web Management of Citizens’ Complaints and Suggestions”, 12th *International Workshop on Groupware – CRIWG 2006*, Valladolid, Spain, 20 Sep 2006, Lecture Notes in Computer Science, Springer Verlag 2006; Ruiz V. *et al.*: “Complaints and suggestions web-based collaborative procedure”, *International Conference on E-Government, EGOV’05*, 2005, 336-342

¹⁴ Kabassi K., Virvou M.: “Multi-Attribute Utility Theory and Adaptive Techniques for Intelligent Web-Based Educational Software”, *Instructional Science*, Vol. 34, No. 2, 2006, 313-158

¹⁵ Jovanović M. *et al.*: “Applying electronic documents in development of the healthcare information system in the Republic of Serbia”, *ComSIS*, Vol. 6, No. 2, 2009

¹⁶ Spasojević M., Kojić N.: “Pacijent–doktor servis web aplikacija u asp.net”, *YuINFO*, 2010

¹⁷ Edward W., Bernroider N.: “Profile distance method-a multi-attribute decision making approach for information system investments”, *Decision Support Systems*, Vol. 42, Issue 2, 2006, 988-998; Bhattacharya J.: *Critical Thinking in e-Governance, Emerging Technologies in e Government*, SIGeGov, India, 2008

¹⁸ Lee J. K., Rao H. R.: “Perceived risks, counter-beliefs, and intentions to use anti-/counter-terrorism websites: An exploratory study of government–citizens online interactions in a turbulent environment”, *Decision Support Systems*, Vol. 43/2007, 1431-1449

¹⁹ Meo P. D., Quattrone G., Ursino D.: “A decision support system for designing new services tailored to citizen profiles in a complex and distributed e-government scenario”, *Data & Knowledge Engineering*, Vol. 67/2008, 161-184

²⁰ Schellong P. A., Girrger P.: *Government 2.0 in beta phase -An Analysis of e-Participation and Web 2.0 Applications of Germany’s 50 largest Cities and 16 Federal States*, Harvard

a complex and distributed e-government created using new web 2.0 technologies in Germany.

In reference²¹ is given basis of text normalization and in works²² are given clustering methods of text mining in an advanced answer systems. In reference²³ is given one approach of web based intelligent DSS and in papers²⁴ are presented techniques of data-warehousing, data-mining and multi-criterion decision making.

References²⁵ are dedicated to different statistics techniques which use in proposed solution is mandatory.

4. Architectural framework overview

Proposed kernel grid-solution based on Web technologies is applicable in:

- Different systems for support of better up to date using e-Government
- Systems for support complaints and suggestions web based procedures in governance and public services

Such, so called, advanced e-Government and public services systems are intended to help interested in to make decisions between those are citizenry, SME-s and other organizations which demand to participate and collaborate in different institutions of local and state governments by means of mentioned different possible applications and prevent and theirs agitation if are not satisfied with received answers or if they haven't received answers.

To take care and act about above mentioned situations is under responsibility of the different institutions and organizations also local or state government on higher level. In many situations they are exchanged information with other

---

University Cambridge, Massacushetts, USA, 2010

²¹ Kajan E., Pljasković A., Crnisanin A.: "Normalization of text documents in Serbian language for efficient searching in E-Government systems" (in Serbian), *ETTRAN Conference*, Zlatibor, June 2012, 1-4

²² Marovac U., Kajan E., Šimić G.: "A solution of semantic clustering of text documents", *Book of Abstracts, Int'l CPMMI Conference*, Novi Pazar, 59; Šimić G. et al.: "An Approach to Document Clustering using Hybrid Method", *Proceedings of IADIS e-Society Conference*, Berlin, 10-13March, 2012, 153-159

²³ Randelović M., Randelović D., Suknović M.: "An Approach to Intelligent Web-Based Multi-attribute Decision Support System", *In Proc. 19. Telfor*, 2011, 1511-1514

²⁴ Suknović M., Delibašić B.: *Poslovna intelegencija i sistemi za podršku odlučivanju*, FON, Beograd 2010; Čupić M., Suknović M.: *Odlučivanje*, FON, Beograd 2010; Suknović M., Delibašić B., Jovanović M.: *Algoritmi mašinskog učenja za otkrivanje zakonitosti u podacima*, FON, Beograd 2009

²⁵ Hadživuković S.: *Statistički metodi*, Univerzitet u Novom Sadu 1991; Kempthorne O.: *The design and Analysis of Experiments*, John Wiley & Sons Inc., New York, USA 1952; Cochran W., Cox G.: *Experimental Designs*, John Wiley & Sons Inc., New York, USA 1957

authorities either using direct communication and/or via some common global body. Since the early days of computers various government and scientific organizations collected relevant data, analyzed them and tried to predict what may happen and how to protect particular community. Thinking about that now, we have in mind a lot of available technological opportunities. They are, but not limited, to: Internet and Web that lead to build the efficient and cheaper government systems (known as we still mentioned: e-Government), power of new hardware technologies that are able to store terabytes of data (regardless of their nature, pure text, figures, tables, pictures, code, etc.) and exchange them via very reliable and high speed channels, and make complex calculations over that data either on source or destination computer, etc.

The purpose of this paper is to explain motivation, goals for, and overview of, an intelligent DSS based on Web technologies, and key algorithms that will be used as mechanism for helping decision processes in described situations which can be divided in two basic groups:

- To the first group belong those in which a decisions can be used for reasoning based on known cases (in which group belong a, for example, applications which support suggestions and complaints from citizens).
- Second group that would be carried out using an inference from the known groups of algorithms of machine learning (which group includes all applications in which is presented a choice of one from the group of available options).

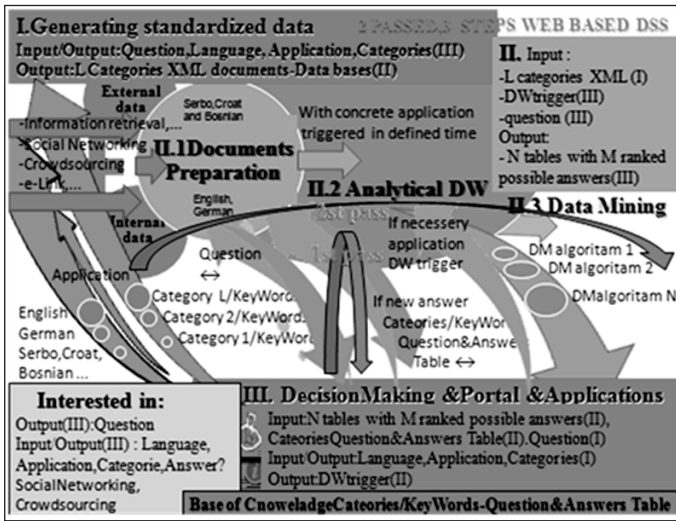
For both groups common is interaction between interested in and system which represent connected institutions (governance institutions are best example) and such a system is based on questions issued by interested in and answers provided by system. Questions and answers are accumulated over time into some kind of knowledge base.

The answer in description means set of ranked documents!

4.1. Architecture design

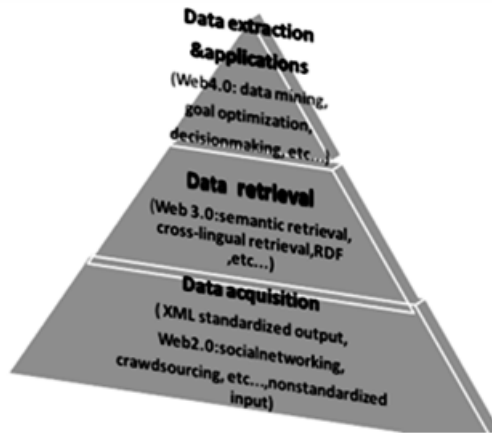
Main issue in scenario described above is to find the most accurate answer to the question given. In classic e-Government systems these answers are provided by so called subject matter experts whose replays may vary from few hours to several days. In addition these answers may not be completed and may lead users to knock on the door of other government office, either classic or digital.

Figure 2. Road-mapping methodology for proposed DSS

Internet is a place where DSSs given on Figure 2 has the dominant position as the system of questions and answers and using developed applications leads to end-user tools which enable users to solve practical problems in the fields of sociology, biology and economic.

Figure 3. Three layer architecture of proposed DSS products

Both classes of applications could have three layer architecture as it is on the Figure 3.

Proposed grid-solution as kernel will be deployed on network of official organizations sites on first level, on cities Web sites on second and on official Ministries Web sites on third which are in natural Internet environment.

Having in mind that the speaking language of population has most important role in mentioned multi-domain Web service named advanced answering systems (AAS) will be solved Serbian, Croatian and Bosnian speaking area i.e. West Balkan countries languages, also German and English as mandatory, but this solution is good ground for develop such systems in all speaking area in EU using cross-lingual applications.

The basic application is two passed with English as one of used languages and one of other for interested in important languages and in maximal three possibly step grid solution in which:

I. Answer is already in existing database of knowledge on the place where the question is loaded or if it is not case in second pass on places in connected grid network.

II. Answer is founded with application work (data capturing, data preparation, data mining, decision making...) on the place where the question is loaded or if it is not case in second pass on other places in connected network.

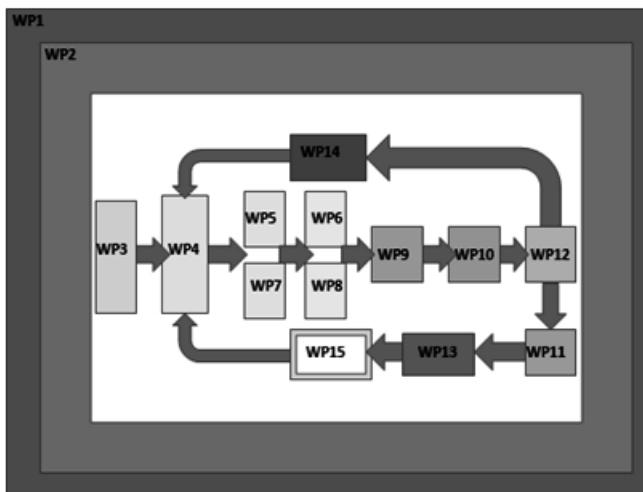
III. Answer is not founded and must be used additional expert knowledge including using of data mashup and other technologies such as 2D/3D visualization.

It is important to notice that the proposed solution understand two way of data normalization both based on different nature basis of similarity text measurement.

4.2. Work packages and phases of the solution realization

Author planed, as probable realization of proposed project idea, 30 necessary researchers suitable for solving given in three main groups of tasks supported with equal teams under the Figure 2., in three years, with work packages as it is given on Figure 4.

Figure 4. Block schema of work packages for project idea realization

In all phases of duration:

Work Package 1 – Coordination on project, management on project.

Work Package 2 – Research and development management on project, control of project idea definition observing and eventual adaptation through realization.

In phase 1: first year of research development

Work package 3 – Research crowd sourcing, social networking and information retrieval with classical services for solving data capturing in proposed projects.

Result should be a visibility study how these Web2.0 and other mentioned technologies may be implemented in system and how it will improve documents preparation and latter data mining and decision making.

Work package 4 – Research of portal as a obviously part of future basic kernel application of advanced answering system for communicating with possible interested in with interfaces in Serbian, German and English language as mandatory.

Result should be a visibility study.

Work packages 5.7 – Research techniques for document preparation, semantic retrieval and cross-lingual retrieval using suitable web3.0 technologies.

Result should be a visibility study.

Work package 6.8 – Research of techniques of data-warehousing and data mining algorithms for solving storing and analyzing data for further end processing and decision making.

Result should be a visibility study.

Work package 9 – Research techniques and algorithms of multi-criteria decision making for solving a given tasks in project.

Result should be a visibility study.

Work package 10 – Research techniques and algorithms for solving security component of application.

Result should be a visibility study.

Work package 11 – Analytical research of state in existing biological, economic and social possibly applications based on in work package 1-10 researched solution i.e. prototype in multi-domain Web service named AAS.

Phase 2: second year of research development.

Work package 12 – Implementation researched and developed solution which integrates results obtained in work package 1-10, practically as individual tasks under

Figure 2 which is road-map and groped in work packages as it is given on Figure 4.

Result should be a prototype AAS, ready to be tested.

Work package 13 – Develop one from developed solutions for biological, economic and social applications based on in work package 11 researched and developed solution in the form of finished application ready for implementation with proposed prototype of kernel solution.

Phase 3: third year of research development

Work package 14 – Evaluation prototype developed in work package 12.

Work package 15 – Evaluation of project results in work package 13.

5. Conclusion

Prototype of proposed advanced AAS as grid solution provides to the interested in early responding and high quality answering engine and is the kernel which enables develop of different tools in all fields of work in community. Solution aims to meet the needs of the following target groups:

- Citizens
- Small and medium enterprises (SMEs)
- The government and its ministries as lead users

Proposed solution employs a number of cutting edge ICT tools to enable public administrators to develop policies and strategies for society growth in the light of data captured from the public also state and local government institutions and different independent organization. In particular, considered solution uses social networking, crowd sourcing capturing and also, several Web2.0 technologies and data-warehousing techniques to capture and store, respectively, data from external and internal sources in the form of documents which belongs to categories characterized for each possibly application and each determined with a set of suitable key-words present in its contents.

Next necessary techniques in proposed solution are semantic multilingual information retrieval of documents under given key-words (more than one and not bigger then for example five, more than then mal less from the number of key-words in set of keywords which determine category of question) present in documents, then several Web3.0 technologies for preparing digital documents for further processing of data mining and on the end of such projected procedure for decision making to find best demanded answer.

References

- Bhattacharya J. (2008): *Critical Thinking in e-Governance, Emerging Technologies in e Government*, SIGeGov, India
- Butler J., Dyer J., Jia J. (2006): "Using Attributes to Predict Objectives in Preference Models", *Decision Analysis*, Vol. 3/2006, 100-116
- Charnes Cooper W., Rhodes E. (1978): "Measuring Efficiency of Decision Making Units", *EJOR*, Vol. 2/1978, 429-444
- Chen-Ritzo C. *et al.* (2005): "An Experimental Analysis of a Multi-attribute Reverse Auction Mechanism with Restricted Information Feedback", *Management Science*, Vol. 51/2005, 1753-1762
- Chen H., Zhang X., Chi T. (2007): "An Architecture for Web-based DSS", *6th WSEAS International Conference on Software Engineering, Parallel and Distributed Systems*, Corfu Island, Greece, 16-19 February, 2007, 75-79
- Cochran W., Cox G. (1957): *Experimental Designs*, John Wiley & Sons Inc., New York, USA
- Coello C., Lamont G. (eds) (2004): *Applications of Multi-Objective Evolutionary Algorithms*, World Scientific Publishing, Singapore
- Čupić M., Suknović M. (2010): *Odlučivanje*, FON, Beograd
- Deb K. (2001): *Multi-Objective Optimization Using Evolutionary Algorithms*, Wiley, New York, USA
- Doumpos M., Zopounidis C. (2002): *Multicriteria Decision Aid Classification Methods*, Kluwer Academic Publishers, Massachusetts, USA
- Dyer J. *et al.* (1992): "Multiple Criteria Decision Making, Multiattribute Utility Theory: The Next Ten Years", *Management Science*, Vol. 38/1992, 645-654
- Edward W., Bernroider N. (2006): "Profile distance method-a multi-attribute decision making approach for information system investments", *Decision Support Systems*, Vol. 42, Issue 2, 2006, 988-998
- Fonseca C., Fleming P. (1993): "Genetic Algorithms for Multiobjective Optimization: Formulation, Discussion, and Generalization", *5th International Conference on Genetic*, Illinois, USA, 17-21 July 1993, 416-423
- Hadživuković S. (1991): *Statistički metodi*, Univerzitet u Novom Sadu
- Jovanović M. *et al.* (2009): "Applying electronic documents in development of the healthcare information system in the Republic of Serbia", *ComSIS*, Vol. 6, No. 2, 2009
- Kajan E., Pljasković A., Crnisanin A. (2012): "Normalization of text documents in Serbian language for efficient searching in E-Government systems" (in Serbian), *ETRAN Conference*, Zlatibor, June 2012, 1-4
- Kabassi K., Virvou M. (2006): "Multi-Attribute Utility Theory and Adaptive Techniques for Intelligent Web-Based Educational Software", *Instructional Science*, Vol. 34, No. 2, 2006, 313-158

- Kempthorne O. (1952): *The design and Analysis of Experiments*, John Wiley & Sons Inc., New York, USA
- Lee J. K., Rao H. R. (2007): "Perceived risks, counter-beliefs, and intentions to use anti-/counter-terrorism websites: An exploratory study of government–citizens online interactions in a turbulent environment", *Decision Support Systems*, Vol. 43/2007, 1431–1449
- Marovac U., Kajan E., Šimić G. (2012): "A solution of semantic clustering of text documents", *Book of Abstracts, Int'l CPMMI Conference*, Novi Pazar, 59
- Meo P. D., Quattrone G., Ursino D. (2008): "A decision support system for designing new services tailored to citizen profiles in a complex and distributed e-government scenario", *Data & Knowledge Engineering*, Vol. 67/2008, 161-184
- Nestić S., Stefanović M. (2011): "Komponente i klasifikacija DSS – koncept Web baziranih DSS sistema", *5th International Quality Conference*, Kragujevac, 19-21 May 2011, A-257-A264
- Power D. J. (2012): *A Brief History of Decision Support Systems*, available online at: <http://dssresources.com/history/dsshistoryv28.html>
- Power D. J., Kapharti S. (2002): "Building Web-based Decision Support Systems", *Studies in Informatics and Control*, Vol. 11, No. 4, 2002, 291-302
- Power, D. J. (1998): "Web-based Decision Support Systems", *DS star, The On-Line Executive Journal for Data-Intensive Decision Support*, Vol. 2/1998, 33-34
- Ranđelović M., Ranđelović D., Suknović M. (2011): "An Approach to Intelligent Web-Based Multi-attribute Decision Support System", *In Proc. 19. Telfor*, 1511-1514
- Ruiz V. et al. (2005): "Complaints and suggestions web-based collaborative procedure", *International Conference on E-Government, EGOV'05*, 336-342
- Schellong P. A., Girrger P. (2010): *Government 2.0 in beta phase -An Analysis of e-Participation and Web 2.0 Applications of Germany's 50 largest Cities and 16 Federal States*, Harvard University Cambridge, Massachusetts, USA
- Spasojević M., Kojić N. (2010): "Pacijent–doktor servis web aplikacija u asp.net", *YuINFO2010*
- Suknović M., Delibašić B. (2010): *Poslovna intelegencija i sistemi za podršku odlučivanju*, FON, Beograd
- Suknović M., Delibašić B., Jovanović M. (2009): *Algoritmi mašinskog učenja za otkrivanje zakonitosti u podacima*, FON, Beograd
- Šimić G. et al.: "An Approach to Document Clustering using Hybrid Method", *Proceedings of IADIS e-Society Conference*, Berlin, 10-13 March, 2012, 153-159

- Turban E., Aronson J. (2007): *Decision Support and Business Intelligence Systems*, Prentice Hall, New Jersey, USA
- Victor M. *et al.* (2006): "Web Management of Citizens' Complaints and Suggestions", *12th International Workshop on Groupware – CRIWG 2006*, Valladolid, Spain, 20 Sep 2006, *Lecture Notes in Computer Science*, Springer Verlag
- Voss A., Roeder S., Märker O. (2003): "Optimizing Cooperation in Spatial Planning for e-Government", *Knowledge Management in Electronic Government*, *Lecture Notes in Computer Science*, Vol. 2645/2003, 239-249
- Wallenius J. *et al.* (2008): "Multiple Criteria Decision Making, Multi-attribute Utility Theory: Recent Accomplishments and What Lies Ahead", *Management Science*, Vol. 54, No. 7, July 2008, 1336-1349
- Zhang S., Goddard S. (2007): "A software architecture and framework for Web-based distributed decision Support Systems", *Decision Support Systems*, No. 43/2007, 1133-1150
- Zhang R., Lu J., Zhang G. (2011): "A knowledge-based multi-role decision support system for ore blending cost optimization of blast furnaces", *European Journal of Operational Research*, Vol. 215, No. 1, 2011, 194-203

PROF. DR DRAGAN RANĐELOVIĆ
Kriminalističko-policijska akademija, Beograd

INOVATIVNA INTERNET PODRŠKA ZA ELEKTRONSKU UPRAVU U SOCIOLOŠKIM, EKONOMSKIM I BIOLOŠKIM SISTEMIMA

S a ž e t a k

U radu se predlaže novi pristup koji treba da olakša i podstakne optimizaciju i automatizaciju elektronske uprave korišćenjem naprednih metoda i tehnika pretrage kao i naprednih veb-tehnologija. Pristup predložen u ovom radu ima za cilj da razmotri interaktivne procese koji su jednostavni, efikasni i zasnovani na potrebama i sposobnostima korisnika, a ne na organizacionoj strukturi vlade ili njenim poslovnim modelima. On treba da omogući da se ocene i eliminišu suvišni ili nepotrebni procesi, kao i da se smanje troškovi i vreme ciklusa prelaskom sa procesa uglavnom zasnovanih na ljudskom radu na automatizovane i inteligentnije procese.

Ključne reči: veb-tehnologije, normalizacija teksta, traženje podataka, donošenje odluka na osnovu više kriterijuma

NEKA PITANJA USTAVNOSTI STATUTA AP VOJVODINE**

U sastavljanju teksta koji sledi autor je pošao od svrhe javne rasprave koja je propisana Zakonom o Ustavnom sudu, s jedne strane, i pretpostavke da je Ustavni sud Republike Srbije, zakazujući raspravu o ovom pitanju, već upoznat sa svim radovima koji su objavljeni na tu temu, pa i sa moja 4 rada u prethodne dve godine. Da je pretpostavka osnovana, posredno se može zaključiti iz pitanja koja je postavao sudija izvestilac odnosno sastavljač dokumenata za današnju raspravu.

Iz tih razloga proizlazi da sadržina mog izlaganja treba da bude doprinos, pomoć Ustavnom sudu u donošenju odluke o ustavnosti Statuta AP Vojvodine. Polazeći od tako određene sopstvene uloge, sa iskrenom željom i ubedenjem da to Sudu može pomoći u radu, opredelio sam se da iznesem nekoliko načelnih i stručnih stavova koji nisu ni sva pitanja i komentari koje u vezi sa ustavnošću Statuta AP Vojvodine mogu da postavim – kao ni svi odgovori, već kao što sam istakao, samo oni koji su po mom mišljenju od značaja i pomoći za odluku Suda. Prvo pitanje na koje želim da skrenem pažnju jeste izražena politizacija pitanja ustavnosti Statuta AP Vojvodine, koja je zbog specifičnosti u koje u ovom trenutku nije opravdano ulaziti, dostigla toliku meru da je zasenila suštinu pitanja koje je ustavno-pravne prirode i koja je pokušala da diskvalifikuje ličnosti ili stavove čitavog niza autora upotrebom političkih a ne stručnih argumenata. Iako otklanjanje ili izbegavanje politizacije u potpunosti nije moguće, njen poguban uticaj je moguće umanjiti tako što će se ona otvoreno identifikovati i na nju otvoreno ukazati. Pored direktnih ličnih diskvalifikacija i uvreda koje su činjene uglavnom od javnih ličnosti iz Vojvodine prema onima koji su osporavali ustavnost Statuta AP Vojvodine i koja predstavlja manji problem, mnogo ozbiljniji problem je politička manipulacija koju sadrže ne samo javne izjave nosilaca javnih funkcija u Vojvodini nego i izjave sadržane u materijalu za današnju sednicu u pismu Vlade Vojvodine kao odgovor u ovom postupku. Ta opasna a netačna manipulacija sastoji se u tvrdnji da se autonomija mora razvijati i da se osporavanjem sadašnjih rešenja ugrožavaju nacionalna prava nacionalnih manjina, politika ravnopravnosti nacionalnih manjina i koncept višenacionalnosti Vojvodine. U vezi sa tim očigledno je da se zamenjuju teze i rasprava

---

* Prof. dr Vladan Kutlešić, redovni profesor Fakulteta za pravo, javnu upravu upravu i bezbednost, Megatrend univerzitet, Beograd, e-mail: vkutlesic@megatrend.edu.rs

** Tekst izgovoren na javnoj raspravi u Ustavnom sudu Republike Srbije 22. maja 2013, u svojstvu autora kao pozvanog stručnjaka.

pokušava prebaciti na drugi teren, odnosno sprečiti izjašnjavanje Ustavnog suda ili to izjašnjavanje politički usmeriti. Čak i to bi bilo prihvatljivo i razumljivo kad bi se međusobno zamenjivale tačne teze. Međutim, manipulacija i opasnost se sastoji u podmetanju netačne teze o ugrožavanju višenacionalnosti i nacionalne ravnopravnosti u Vojvodini, čime se netačno prikazuje savremeni značaj tog pitanja. Dakle, čak i kad bi politika nacionalne ravnopravnosti imala veze sa ustavnošću Statuta AP Vojvodine, očigledno je netačno predstavljen savremeni značaj višenacionalnosti za savremenu Vojvodinu. Podsetimo samo da je između 1921. i 2011. godine procenat nacionalnih manjina u Vojvodini pao sa 46 na 14 a broj pripadnika katoličke veroispovesti sa 47 na 19 posto, dok je za isto vreme broj Srba porastao sa 35 na 65 procenata odnosno broj pravoslavaca sa 40 na 69 odsto. Polazeći od ovih zvaničnih statističkih podataka, manipulacija je da Vojvodina konceptualno stoji na višenacionalnoj ravnopravnosti i da saglasno tome njena višenacionalnost u bilo kom pogledu nije činjenica koja se može predstavljati sa takvim značajem. Dakle, Ustavni sud mora odlučno da odbije svako razmatranje ustavnosti Statuta sa stanovišta nacionalne ravnopravnosti ili višenacionalne specifičnosti Vojvodine. Drugi načelni stav koji po mom mišljenju može doprineti odlučivanju Ustavnog suda o ustavnosti Statuta AP Vojvodine, jeste odlučan stav da rasprava pred Ustavnim sudom i ocena ustavnosti Statuta AP Vojvodine nije ni prilika ni mesto za otvaranje rasprave o teorijskim kategorijama čak i da su ona naučno-metodološki legitimna, jer se nadležnost i ovlašćenja Ustavnog suda odnose na utvrđivanje zahtevanog stepena saglasnosti određenih akata. Ovu primedbu iznosim zbog toga što su brojni učesnici u svim dosadašnjim raspravama i na današnjoj javnoj raspravi izuzetno insistirali na raspravi o pravnoj prirodi Statuta kao opšteg akta, koja, po njihovoj tvrdnji, može objasniti sve one razlike između Statuta i Ustava koje se ne mogu sakriti ili negirati. Dakle, Ustavni sud mora odlučno da odbaci sve one sadržaje kojima se u naizgled naučno zasnovanoj formi iznose i otvaraju pitanja i stavovi nepoznati široj naučnoj javnosti sa zahtevom da ih Ustavni sud uvaži kao obrazloženje za razlike između Statuta i Ustava.

U vezi sa pravnom teorijom i pravnom naukom, od značaja je podsetiti na još dve činjenice. Prvo, svako pozivanje na teorijske stavove u vezi sa teritorijalnom autonomijom je od male važnosti i koristi u ovoj raspravi jer su ti stavovi malobrojni, parcijalni i niskog stepena generalizacije, a i kada se pojavljuju, svaki od njih je (npr. sudstvo ako je autonomna funkcija) uvek praćen spiskovima izuzetaka. Ovakvo stanje teorije i nauke po pitanju teritorijalne autonomije posledica je očigledne činjenice da su teritorijalne autonomije retka i izuzetna pojava u svetu i da zavisi od njene definicije – koja je takođe sporna – broj takvih država varira između 15 i 30. Izneto stanje teorije i nauke odnosi se na takozvanu stariju teoriju koja je nastala posle ustanovljenja autonomije Alandskih ostrva 1921. godine, dok je u novijoj teoriji posle 1980. godine situacija još složenija, otvoreno govoreći – i konfuznija, budući da je u novijoj teoriji izvršena poj-

movna denotacija različitih oblika teritorijalnih jedinica i ustanovljen nov pojam regiona koji obuhvata sve vrste teritorijalnih jedinica od statističke i administrativne podele pa do jedinica sa visokim stepenom političke samostalnosti. Tim teoretskim zahvatom i širokom političkom praksom brojnih organizacija i dokumenata u Evropi proizvedena je posledica da su autonomije ušle u pojam regija i regiona izgubivši svoj identitet, a time su se od izuzetka i asimetrične teritorijalne strukture, koja je postojala iz političke nužde zbog teritorijalizovanog političkog subjektiviteta, danas pretvorila u demokratsku ikonu i proglašena poželjnim i očekivanim stanjem koji se preporučuje u sve većem broju u svim evropskim dokumentima.

Iako bi se o teorijskim tendencijama moglo dugo i opširno govoriti, i ovoliko je dovoljno da se vidi koji je razlog da se teritorijalno-politička autonomija već u prvim rečenicama Statuta Vojvodine pokušava suštinski prepakovati u savremeni koncept regiona koje treba da imaju svi i u što većem obimu. Uklapanjem u taj deo savremene evropske politike pokušava se zakloniti suština o kojoj smo već govorili, a to je da je u istoriji države Srbije teritorijalno-politička autonomija prisutna tek od 1946. godine i to u različitim oblicima koji su se menjali ustavima 1963, 1974, 1990. i 2006. godine. Smisao ovog ukazivanja je podsećanje da je i danas kao i ranije autonomija izuzetak u teritorijalnom uređenju Srbije, a da se svi izuzeci u pravu tumače usko, što znači da prilikom tog tumačenja čak i kada postoji potreba za jezičkim pojašnjenjem, a u ovim slučajevima ne postoji, nisu dozvoljene standardne tehnike analogije ekstrapolacije, generalizacije i zaključivanja od užeg ka širem, odnosno od šireg ka užem.

I baš na ovom mestu prilika je da se Ustavnom sudu doprinese u današnjem radu podsećanjem da treba odlučno odbaciti sve one brojne pokušaje sadržane u odgovoru donosioca Statuta kojim se pokušava promovisati u nauci i struci neprihvaćeni odnosno izričito odbačeni oblici i metodi tumačenja pravnih tekstova. Zbog javnosti, a ne zbog sudija Ustavnog suda, izgleda treba podsetiti da je tumačenje prava pravna disciplina koja ima svoja rezolutna pravila među kojima su apsolutna vezanost za jezičko značenje. Zbog toga Ustavni sud mora sa indignacijom odbiti sugerisanje donosioca Statuta da se odvoji od, kako to oni kažu: formalističkog i krutog tumačenja i da se prepusti kreativnom utvrđivanju koncepta autonomije. Završavajući načelne predloge i sugestije, želeo bih da na nekim primerima pokažem kako je moguće i bez politike i bez teorije naročito nove i nepriznate a na bazi osnovnog pravnčkog obrazovanja, postupiti.

Primer 1: povodom sporne ustavnosti člana 6 Statuta, koji nosi rubrum Nacionalna ravnopravnost, treba zaključiti brzo, lako i jednostavno, da je suprotan članu 1 i članu 76 stava 1 Ustava Srbije zbog toga što je u njemu napisano da su Srbi ravnopravni sa osam izričito pobrojanih manjina i drugim brojčano manjim nacionalnim zajednicama zbog toga što se u navedenim članovima Ustava Srbije utvrđuje samo upravo obrnuto, da su pripadnici svih tih nacionalnih manjina ravnopravni u Srbiji. Drugačije rečeno, protivustavno je Srbima garantovati rav-

nopravnost u sopstvenoj državi jer u svojoj državi samo drugi pripadnici drugih nacionalnih skupina mogu s njima biti ravnopravni.

Primer 2: Član 30 Statuta je zadržao rubrum Privremeno uređivanje jer je aljkavošću službi zaduženih za objavljivanje pokrajinskih propisa promakla potreba izmene rubruma, pošto je između faze nacrtu i konačnog teksta Statuta, u formi do sada nezabeležene takozvane pravno-tehničke ispravke već usvojenog teksta, izostavljen onaj njegov deo koji se zaista odnosio na privremeno uređivanje. Institut privremenog uređivanja je, dakle, izostavljen u konačnoj verziji teksta kao rezultat javnih stručnih kritika, ali je ostao u tekstu Institut privremenog sprovođenja republičkih propisa koji se u teoriji svodi na konkurentnu izvršnu nadležnost. Navedeni član 30 Statuta Vojvodine direktno je i jezički suprotan članu 123 tač. 2 i 3 Ustava Srbije, s obzirom na činjenicu da je izvršavanje republičkih zakona, drugih propisa i opštih akata nadležnost Vlade Republike Srbije, zbog čega se ne može koristiti i samovlasno preuzimati.

Primer 3: čl. 43, 47, 48, i 52-56 direktno i jezički su suprotni članu 180 stav 2 Ustava Srbije, zbog toga što su u ovim članovima Statuta sadržani raspuštanje Skupštine, određenje Vlade kao nosioca izvršne vlasti i nosioca politike, institut nepoverenja i institut poverenja Vladi, što su sve odlike parlamentarnog sistema organizacije vlasti, dok je članom 180 stav 1 Ustava Srbije propisano da je Skupština Autonomne Pokrajine najviši organ Autonomne Pokrajine, usled čega je niko ne može raspustiti. Izvršna vlast i politika je u njenoj nadležnosti a Vladu bira i smenjuje bez postupka utvrđivanja njenog poverenja.

Ne postoji tehnika tumačenja, a da se ta tehnika predaje na nekom od pravnih fakulteta u Srbiji, po kojem je moguće tvrditi – kao što donosilac Statuta tvrdi – da je navedena odredba Ustava relativnog karaktera i da uopšte ne znači da određuje sistem organizacije vlasti, već da je literarno-političkog karaktera.

Zaključak

Polazeći od pozicije profesora ustavnog prava, za mene nije najveći problem to što se ispostavlja da pojedine, pa čak i brojne odredbe nekog akta nisu u skladu sa Ustavom – jer ustavnost nije stanje već proces. Međutim, ono što me kao profesora ustavnog prava zabrinjava mnogo više to je što se iz odgovora donosioca Statuta AP Vojvodine, a pre toga iz brojnih javnih izjava javnih ličnosti u Vojvodini, nesporno može zaključiti da je neustavnost učinjena sa svešću i namerom tj. ne u neznanju. Dakle, ovakva posledica se htela i deo je namere njegovih donosioca. Kada se dogodi takva neustavnost, onda ona od pojedinačnog slučaja postaje sistemski problem koji u potpunosti ruši koncept pravne države. Naime, može nam se opet dogoditi da nosioci pokrajinske vlasti u AP Vojvodini odbiju da prihvate i sprovedu odluke Ustavnog suda povodom ocene ustavnosti Statuta Vojvodine, kao što su to i učinili povodom Zakona o utvrđivanju nadležnosti Vojvodine koji je sa njim u vezi. No, ukoliko postupi na način koji sam ovde predložio, Ustavni sud ne treba da brine za sudbinu svoje odluke jer ona od tog momenta prestaje da bude pravno i postaje političko pitanje najvećeg značaja.

Rad primljen: 25. jula 2013.

Odobren za štampu: 28. avgusta 2013.

Paper received: July 25th, 2013

Approved for publication: August 28th, 2013

